ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 11

Aristotelese dünaamika . . . . . Madis Kõiv

Sada aastat eestikeelset ülikooli Tartus . . . . Erki Tammiksaar

Südame taktimõõdust ja selle mõõtjatest . . . . . Rein Vahisalu

Ettepanekud riiklikku õppekavasse . . . . . Toomas Kiho

Juudid islami ajaloos . . . . . Üllar Peterson

Ulixes. 7. ptk: Aiolos . . . . . James Joyce

Päevik 1944–1961 . . . . . Herbert Normann

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora / *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2019
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

31. AASTAKÄIK 2019 NUMBER 11 (368)

Aristotelese dünaamika
Madis Kõiv 1923

Saateks
Piret Kuusk 1933

Sada aastat eestikeelset ülikooli Tartus
Erki Tammiksaar 1938

Südame taktimõõdust ja selle mõõtjatest läbi meditsiiniajaloo
Rein Vahisalu 1974

Ettepanekud riiklikku õppekavasse
Toomas Kiho 1998

Juudid islami ajaloos
Üllar Peterson 2000

Ulixes. 7. ptk: Aiolos
James Joyce 2037
Tõlkinud Kullo Vende

Abstracts
..... 2087

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XVIII
Herbert Normann 2093

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Graafika lk 1937, 1973, 1997, 1999, 2036:

MARJE ÜKSINE (1945) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) graafika erialal 1970. aastal, töötanud aastatel 1970–1978 kirjastuses Eesti Raamat kunstnikuna, seejärel vabakutseline.

ARISTOTELESE DÜNAAMIKA

Madis Kõiv

Füüsika 249b27–250a4:

> Εἰ δὴ τὸ μὲν Α τὸ κινοῦν, τὸ δὲ Β τὸ κινούμενον, ὅσον δὲ κεκίνηται (250a) μῆκος τὸ Γ, ἐν ὅσῳ δέ, ὁ χρόνος, ἐφ᾽ οὗ τὸ Δ, ἐν δὴ τῷ ἴσῳ χρόνῳ ἡ ἴση δύναμις ἡ ἐφ᾽ οὗ τὸ Α τὸ ἥμισυ τοῦ Β διπλασίαν τῆς Γ κινήσει, τὴν δὲ τὸ Γ ἐν τῷ ἡμίσει τοῦ Δ.[1]
>
> Kui A on liigutaja, B liikuja, Γ pikkus, mille võrra liigutatakse, ja Δ aeg, mille jooksul [see toimub], [siis] võrdses ajas liigutab võrdne jõud A poole B-st pikkuse võrra, mis on kahekordne Γ-ga. Pikkuse Γ [võrra] aga ajas, mis on pool Δ-st.
>
> (I)

Ning:

> Καὶ εἰ ἡ αὐτὴ δύναμις τὸ αὐτὸ ἐν τῳδὶ τῷ χρόνῳ τοσήνδε κινεῖ καὶ τὴν ἡμίσειαν ἐν τῷ ἡμίσει, καὶ ἡ ἡμίσεια ἰσχὺς τὸ ἥμισυ κινήσει ἐν τῷ ἴσῳ χρόνῳ τὸ ἴσον. οἷον τῆς Α δυνάμεως ἔστω ἡμίσεια ἡ τὸ Ε καὶ τοῦ Β τὸ Ζ ἥμισυ· ὁμοίως δὴ ἔχουσι καὶ ἀνάλογον ἡ ἰσχὺς πρὸς τὸ βάρος, ὥστε ἴσον ἐν ἴσῳ χρόνῳ κινήσουσιν.
>
> Ja kuna sama jõud sama [keha] teatava aja jooksul liigutab teatava pikkuse võrra, aga poole [sellest pikkusest] poole aja jooksul, siis pool jõudu liigutab poolt [keha] samas ajas sama teepikkuse võrra. Näiteks pool jõust A olgu E ja kehast B pool olgu Z, siis on jõud ja raskus samas suhtes, nii et võrdses ajas liigutakse võrdne pikkus.
>
> (II)

Täname Piret Kuuske ja Neeme Näripäd abi eest toimetamisel.

[1]Kõik kreekakeelsed tsitaadid on võetud väljaandest *Aristotelis opera omnia*. [Toimetamisel on tsitaate kontrollitud https://el.wikisource.org/wiki/Φυσικής_Ακροάσεως järgi. *Toim.*]

Näib, et selle lõigu tõlgendamise traditsioonid on igivanad. Kindlasti on nad sama vanad kui dünaamika (väljakujunenud klassikaline mehaanika) ise. Kuid nad on vanemadki ja selles traditsioonis — mis huvitavam, selle traditsiooni kujunemise loos — näitab ennast dünaamika kui teaduse kujunemise ja arenemise lugu. Õieti: koos traditsiooni kujunemisega kujuneb ka dünaamika. Seejuures, ja see on veel huvitavam, on see tõlgendus vale, ebaõiglane vähemalt, ühekülgne kindlasti. Valesti mõistetud ja valesti mõista tahetud ja selles klassikalises valestimõistmises muutub teatav arusaam — piiratud küll ja oma tingimustesse kitsalt suletud — ise veaks, kujuneb välja arvamus Aristotelese dünaamikast kui valest, kui vigasest dünaamikast ja koos selle vigase eitamisega areneb uus, klassikaline ja klassikaliselt, s.t klassikalise idealisatsiooni tasemel õige dünaamika.

Kasutades tänapäevast sümboolikat ja tänapäevaseid väljendusvahendeid valemeid, võiks olulisim sellest traditsioonist olla väljendatud kujus:

$$F = pv = p\frac{s}{t} \tag{1}$$

Selgitust vajab siin (valem on võetud raamatust Grigorjan 1974) vaid sümbol p. Tsiteerime: "Liikuja suurust nimetame kaaluks või liikuva keha vastupanuks ja tähistame tähega p."

Grigorjan lisab siin märkusena:

> Antiikfüüsikas ei olnud vahet massi ja kaalu vahel. [---] Tuleb ainult silmas pidada, et selline kirjaviis ei olnud Kreeka õpetlastele lubatud: sama sisu väljendati suhete abil, s.o võrdsustades ainult samaliigiliste suuruste suhteid. (Grigorjan 1974: 16; tlk Piret Kuusk.)

Nii kindlasti, kuid küsida tuleb, kas siiski sama sisu? Küsida tuleb isegi üldisemalt. Kas maailm — kujutlus maailmast, mis nõuab oma asjaolude ja vahekordade ning temas toimuvate protsesside väljendamiseks a i n u l t homodimensionaalseid suhteid, kus heterodimensionaalsed suhted kui maailma (maailmapilti) mittekuuluvad on keelatud, kas niisugune maailm on ümber jutustatav valemitega, kus heterodimensionaalsed suhted esine-

vad? Kas ja kuivõrd ja kuivõrd ei, mis on väljendatav ja mis jääb paratamatult väljendamata — varjatuks?

Aga väljaspool seda: kas valemist (1) tuletatud samadimensionaalsed suhted (sest lõppude lõpuks võib ju vaadata seost (1) kui mäluvalemit, abivahendit, millega märgime endale üles kõik esinevad lubatud suhted) väljendavad õigesti Aristotelese dünaamikat, s.t annavad ainult ja kõik tekstis esinevad vahekorrad?

Kuid enne kui vastame sellele, peame küsima veel: kas mõisted vastavad mõistetele, kas jõud on jõud? Kas see, mida Aristoteles nimetab sõnadega δύναμις ja ἰσχὺς, läheb klassikalise füüsika kontekstis üle jõuks, sobib sellesse kui $F = ma$? Kas üldse leidub kontekst, kus võrdlus on võimalik? Arvatavasti on. Sõnad δύναμις ja ἰσχὺς tähendavad juba Homerose aegadest jõudu, kehalise jõu tähenduses, jõudu, mis on suuteline midagi vedama, tõukama ja paiskama. Ka klassikalise mehaanika jõud on oma mõisteelses tähenduses esindatud sellesamaga. (Kehaline) jõud, mis rakendatuna kehale sunnib seda liikuma, s.t liikumise olekut muutma. Kuid siiski ei ole lubatud kontekst liiga lai. Δύναμις ja ἰσχὺς ei ole jõud selles laias tähenduses, nagu kasutab seda klassikaline mehaanika. Aristotelese jaoks tähendab liikumine jõu mõjul liikumist βιᾳ, vägivaldset liikumist loomuse vastu — jõud, mis takistab kehal liikumast oma, ruumi enda poolt määratud liikumist, mis takistab seda ja sunnib keha liikuma teisiti (παρά φύσιν). Kuid selles tähenduses ja nendes piirides võime võtta: δύναμις ja ἰσχὺς tähendab jõudu.

Teiseks, kuidas ja millena peame võtma suurust p? Raskus, βάρος, nagu nimetab seda mõnes kohas Aristoteles ise? Kuid kas alati ja kas igas seoses? Kuid igal juhul on see midagi, mis on seotud liikuva kehaga ja mis jaotub koos keha ruumilise jaotamisega: poolele kehale vastab pool p-d. Seega kindlasti $p = kV$, kui lubame endale jälle abivalemina heterodimensionaalset seost, ja kui on tegemist suhetega, ei ole k isegi oluline.

Pärast seda, võibolla üleliigset pedantsust, läheme üle valemist (1) järgnevatele suhetele:

Kui $F = const$ ja $p = const$, siis

$$\frac{s_1}{s_2} = \frac{t_1}{t_2} \tag{2}$$

Kui $s = const$ ja $t = const$, siis

$$\frac{F_1}{F_2} = \frac{p_1}{p_2} \tag{3}$$

Mõlemad need seosed tõepoolest esinevad tekstis: (2) lõigus I ja (3) lõigus II.

Kuid kui $p = const$ ja $t = const$, siis

$$\frac{F_1}{F_2} = \frac{s_1}{s_2} \tag{4}$$

ning kui $F = const$ ja $t = const$, siis

$$\frac{p_1}{p_2} = \frac{s_2}{s_1} \tag{5}$$

Lõigud I ja II ei ütle nende seoste kohta midagi, kuid tekst jätkub sessamas järgmiselt:

> καὶ εἰ τὸ Ε τὸ Ζ κινεῖ ἐν τῷ Δ τὴν Γ, οὐκ ἀνάγκη ἐν τῷ ἴσῳ χρόνῳ τὸ ἐφ᾽ οὗ Ε τὸ διπλάσιον τοῦ Ζ κινεῖν τὴν ἡμίσειαν τῆς Γ.
>
> Ja kui [jõud] E liigutab [keha] Z [ajas] Δ [teepikkuse] Γ võrra, e i p e a [jõud] E ilmtingimata kahekordset [keha] Z liigutama poole Γ võrra.
>
> (III)

Seega e i p e a kehtima suhe (5). Ja

> εἰ δὴ τὸ Α τὴν τὸ Β κινεῖ ἐν τῷ Δ ὅσην ἡ τὸ Γ, τὸ ἥμισυ τοῦ Α τὸ ἐφ᾽ ᾧ Ε τὴν τὸ Β οὐ κινήσει ἐν τῷ χρόνῳ ἐφ᾽ ᾧ τὸ Δ οὐδ᾽ ἔν τινι τοῦ Δ τι τῆς Γ ἀνάλογον πρὸς τὴν ὅλην τὴν Γ ὡς τὸ Α πρὸς τὸ Ε.
>
> Kui aga [jõud] A liigutab [keha] B ajas Δ [teepikkuse] Γ võrra, [siis] pool A-st — E — ei liiguta ajas B-d, ega ka mingis [aja] osas ega ka mingi osa võrra, mis vastaks suhtele A:E.
>
> (IV)

Seega ei pea kehtima seos, ega üldse mingi

$$\frac{F_2}{F_1} = a\frac{s_2}{s_1}. \tag{6}$$

Sest

> ὅλως γὰρ εἰ ἔτυχεν οὐ κινήσει οὐδέν.
>
> Võib juhtuda, et liikumist ei ole üldse.

(V)

Sama küsimust, kuid "κατὰ συμβεβηκός" arutab Aristoteles raamatus *Taevast* (III2 301b1–14) seoses apooriaga, kuidas peaks liikuma kaaluta keha ja kas niisugust võib olla (möödaminnes olgu öeldud, tulemus on — ei või).

> Ἐπεὶ γὰρ δύναμίς τις ἡ κινοῦσα, τὸ δ᾽ ἔλαττον καὶ τὸ κουφότερον ὑπὸ τῆς αὐτῆς δυνάμεως πλεῖον κινηθήσεται.
>
> Sest kui on olemas liigutav jõud, siis liigutab ta sama jõuga väiksemat ja kergemat rohkem.

(VI)

Ja seesama täpsetes suhetes:

> κεκινήσθω τὸ μὲν ἐφ᾽ ᾧ τὸ Α, τὸ ἀβαρές, τὴν ΓΕ, τὸ δ᾽ ἐφ᾽ ᾧ τὸ Β, τὸ βάρος ἔχον, ἐν τῷ ἴσῳ χρόνῳ τὴν ΓΔ. Διαιρεθέντος δὴ τοῦ βάρος ἔχοντος σώματος ὡς ἡ ΓΕ πρὸς τὴν ΓΔ.
>
> Liigutagu [jõud] A rasket keha B samas ajas [teepikkuse] ΓΕ võrra. Kui jaotada raskust omav keha B suhtes ΓΕ:ΓΔ, siis liigub raskest kehast [selle suhte järgi] eraldatud osa samas ajas teepikkuse ΓΕ, tervik kui liigub [teepikkuse] ΓΔ.

(VII)

Seega siiski

$$\frac{p_1}{p_2} = \frac{s_2}{s_1} \tag{7}$$

Sest üldiselt

> Τὸ γὰρ τάχος ἕξει τὸ τοῦ ἐλάττονος πρὸς τὸ τοῦ μείζονος ὡς τὸ μεῖζον σῶμα πρὸς τὸ ἔλαττον.

> Väiksem kiirus suhtub suuremasse kiirusse nagu suurem keha väiksemasse.
>
> (VIII)

Kordame, kontekst, kuhu kuuluvad lõigud VI–VIII, ei ole spetsiaalselt huvitatud raske keha liikumisest jõu mõjul kui iseseisvast probleemist, ta arutab seda möödaminnes, seoses teiste asjadega, niivõrd kui nood sellesse puutuvad.

Aga siiski, mida teha, kuidas tõlgendada neid, vähemalt näiliselt vastukäivaid tekste? Muidugi, vasturääkivus on pehmendatud ja võibolla puudub üldse, kuna lõigud III ja IV ei ütle: (4) ja (5) ei kehti, nad ütlevad: e i p r u u g i kehtida, ei pea nii olema, ei ole hädavajalik — οὐκ ἀνάγκη. Teeb see asja selgemaks või veel segasemaks? Ei pea kehtima, aga kunas? Kunas peab ja kunas ei pea?

Kuid arvatavasti heidab valgust lõik, mis järgneb IV-le.

> οὐ γὰρ εἰ ἡ ὅλη ἰσχὺς τοσήνδε ἐκίνησεν, ἡ ἡμίσεια οὐ κινήσει οὔτε ποσὴν οὔτ᾽ ἐν ὁποσῳοῦν· εἷς γὰρ ἂν κινοίη τὸ πλοῖον, εἴπερ ἥ τε τῶν νεωλκῶν τέμνεται ἰσχὺς εἰς τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μῆκος ὃ πάντες ἐκίνησαν.
>
> Kui kogujõud liigutab teatava teepikkuse võrra, ei liiguta pool jõudu mingisugust teepikkust, ei mingisuguses ajas. Muidu [suudaks] üks [inimene] liigutada laeva, kui nende jõud, kes sõuavad, ja teepikkus, mille võrra nad kõik [koos laeva liigutavad], oleks jaotatav nende arvule.
>
> (IX)

H. Wagner lisab oma uues, 1969. aasta rohkestikommenteeritud tõlkes siinkohal märkusena:

> Aristotelese kõhklus on üpris arusaamatu; samuti on arusaamatu see, miks ta otsib seletust sellest suunast.

Ent arusaamatu on see vaid traditsioonilise tõlgenduse vaatekohast:

> Meie peatükist [järgneb, et] a) toimiv jõud ja kiirus on võrdelises, b) koormus ja kiirus on pöördvõrdelises suhtes. (Wagner 1972; vt ka Ross 1930.)

Lõik (IX) aga ütleb, et seal, kus üks inimene (teatav jõud) ei ole suuteline liigutama üldse, on selleks võimelised mitu (sel-

le teatava jõu teatav kordne), ja mis peamine: ἰσχὺς e i o l e k u n a g i j õ u d, m i s o l e k s r a k e n d a t u d ü h e l e, i s o l e e r i t u d k e h a l e, m i s s e l l e j õ u j a a i n u l t s e l l e j õ u m õ j u l l i i g u b. Dünaamika probleemgi on püstitatud teisiti kui klassikalises mehaanikas — tema i d e a - l i s a t s i o o n i t a s a n d on teine. Ἰσχὺς on jõud, mis rakendub keskkonnast eraldamatule, keskkonnaga seotud, temaga igal hetkel kontakti jäävale kehale. Liikuja liigub keskkonna ja välise, vägivaldse jõu ἰσχὺς koosmõjul. Keskkond on ruum ise — τόπος, see, milles liikumine, niivõrd kui üldse võimalik, alati ja paratamatult toimub. Keskkond määrab Aristotelese dünaamika idealisatsioonitasandi.

Seda arvestades näeme, et Aristotelese dünaamika selles piirkonnas, seal, kus ta on lähedane s e l l e l e idealisatsioonitasandile, vastab täiesti tolleaegsele kogemusele ja vastab kahtlemata ka klassikalise mehaanika seadustele, kui me ainult ei lähtu viimase idealisatsioonist — isoleeritud kehast tühjuses, kui me ei arva, et idealisatsioonitasandid peavad kokku langema. Tuleb leida õige vahekord nende tasandite vahel, s.t — kus vahekorda tahetakse leida — tuleb konstrueerida klassikalise mehaanika situatsioon, mis on lähedane antiikse mehaanika, täpsemalt Aristotelese mehaanika idealisatsioonile.

Seejuures on idealisatsioon ikka idealisatsioon ka selles maailmakujutelmas, millele ta on aluseks, ükski tegelik olukord ei lange temaga täpselt kokku, kuid oma maailmas on see tasand lõpmatu, kõik nähtused seletatakse selle alusel ja taustal. Igas konkreetses punktis on tal olemas "tegelikkuse" lähedus. Kuid niiviisi, "seestpoolt", peab ta lõpmatu olemagi, sest kunagi ei ole teada, "seestpoolt vaadatuna", kus ja missuguses olukorras ta peaks kaotama oma, tolle nimetatud läheduse. Alles järgmises maailmakujutelmas, mille aluseks on uus idealisatsioon, kaotab ta oma lõpmatu läheduse "tegelikkusega" ja piiratakse teatavate väga kindlate tingimustega. Ta sisaldub järgmises, kuid mitte enam kui idealisatsioon, vaid kui konstruktsioon.

Kuid niisugune "maailmapiltide sisaldumine"

$$...S_{i-1} \subset S_i...$$

ei ole kunagi range hierarhia. Aristotelese füüsika on rikkam, kui ta on. Rikkam, kui tal on võimalik olla, sisaldab rohkem ideid, kui ta neid kasutada saab. Mõned neist ilmnevad uutes, ülejärgmistes ja kes teab veel missugustes idealisatsioonides, aga muidugi teises kontekstis.

Kuid tagasi tulles liikumise juurde, ütleme: Aristotelese ja tema kogemuse jaoks liigub keha mitteholonoomsetes seostes ja seega alati ja ainult jõu mõjul.

Seejuures on ka kogemus teise tähendusega kui klassikalises mehaanikas ja uueaegses üldse (üldrelatiivsusteooria on seni olnud mõnes mõttes erand). Sellesse ei kuulu — ent mitte juhuslikult, mitte ainult selle pärast, et seda veel ei ole, vaid sellepärast, et seda olla ei saa, kuna ta on vastuolus maailmakujutelma endaga — eksperiment. Eksperiment puudub, sest füüsika e i t a o t l e praktilist tulemust. Teiselt poolt, eksperiment puudub, kuna ta selle maailmakujutelma järgi ei ava vaatevälja, ei näita, kuidas o n, ei ole ὁδὸς [---] ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα — "tee selgusele ja teadmisele füüsise enda suhtes" (*Phys.* 184a16–18), pigem sulgeb selle. Eksperiment, vastupidi, avab τύχη καὶ αὐτόματον, korrast ja seaduspärasusest väljaeraldatu. K o g e m u s aga, s.t vaatlus, see, mis jätab selle, mis on ja peab olema, nii nagu ta on, näitab: kõik liikumised βίᾳ on ikka e n a m a s t i ἔπι τὸ πολύ ja enam-vähem, ühtlase kiirusega (jõudude tasakaalus, kui vaatame klassikalisest pildist) ja kuuluvad niisugustena seaduspäraste hulka, milles τύχη ja αὐτόματον on eraldatud — ἐξ ἀνάγκης καὶ αἰεὶ οὔτε τοῦ ὡς ἐπὶ τὸ πολύ (*Phys.* 196b), ilmtingimata ja alati või enamasti.

Jõudude tasakaalus liigub keha ühtlaselt — suhe (2). Kui jõud F_1 on tasakaalus takistusega, mis on võrdeline p-ga, siis jõud $2F_1$ on tasakaalus takistusega, mis on võrdeline $2p$-ga — suhe (3).

Kuid keha hakkab liikuma, kui väline jõud ületab keskkonna vastupanu, vastasel korral on liikumine võimatu — tekstid III, IV, V. See tähendab: keha hakkab liikuma, kui välisjõud annab talle

teatava impulsi tõttu ühtlase kiiruse, millega sellest alates (nüüd jõudude tasakaalus) toimub liikumine.

$$F\Delta t = mv, \tag{8}$$

tekstid VI, VII, VIII.

Seejuures jääb siin, selles idealisatsioonis täiesti varjatuks, ja see ongi koht, kus idealisatsioonitasand lakkab puutumast tegelikkust, kõik, mis toimub aja Δt, impulsi ülekandeaja jooksul.

On aga tegelikult mõeldamatu, et Aristotelese vaatevälja võinuks sattuda, vähemalt nii tungivalt, et ta seda oleks nägema pidanud, pidev liikumine ühtlase tasakaalustamata jõu mõjul, kui see ei ole hõõrdumine või raskusjõud. Viimase mõjul liikumine, nagu juba öeldud, ei kuulu aga Aristotelese järgi üldse liikumiste βίᾳ (vägivaldsete liikumiste) hulka, see on liikumine κατὰ φύσιν (oma loomuse järgi), nii nagu ruum selle ise, keha loomusele vastavalt määrab (teine idealisatsioon, mis puutub tegelikkusega alles ülejärgmises, üldrelatiivsusteooria maailmanägemuses).

Muidugi, keskkonna mõju (õhk) ei ole hinnatud õieti ja see on idealisatsiooni teine piir — keskkond mehaanilisena ja mehaaniliselt ei või endale võtta füüsikalise ruumi (välja (vaakumi) tänapäeva idealisatsioonis) funktsioone. Keskkond seob, kuid on võimetu ἀντιπερίστασις'seks, visates rakendatud jõu pidevaks ülekandmiseks, siin on tegelikkus lähedane isoleeritud keha idealisatsioonile.

Lõpuks on aga huvitav märkida, et Aristotelesele oli teada ka see alternatiiv — klassikaline idealisatsioon, κενός, tühjus (isoleeritud keha liikumine tühjuses), vähemalt ta aimas seda, kuigi eitas. Eitas, sest tühjus ei sisalda endas midagi, ühtegi tunnusmärki, mille järgi liikumine κατὰ φύσιν võiks toimuda, olla juhitud, puudub raskuse näitav suund, puudub suund üldse. Aristotelese jaoks oli κενός see matemaatiline abstraktsioon, mitte füüsikaline idealisatsioon:

> Ἔτι οὐδεὶς ἂν ἔχοι εἰπεῖν διὰ τί κινηθὲν στήσεταί που.
>
> Sest keegi ei või öelda, miks liikumine peaks peatuma. (*Phys.* 215a19–20.)

(X)

See tähendab, liikumine tühjuses on jõuvaba ja kuna puuduvad igasugused erinevused, ei ole mingit põhjust muutuseks, liikumine ei lakka kunagi. Me ütleksime: "liigub inertsi mõjul ja nii peabki olema". Aristoteles: "nii ei pea olema", sest keegi ei ole seda näinud. Ainult taevakehade liikumine ei lakka kunagi, kuid nemad liiguvad mööda sfääre.[2]

Samuti langeksid mistahes raskusega kehad ühtlaselt:

> Ἰσοταχῆ ἄρα πάντ᾽ ἔσται.
>
> Sama kiirusega oleksid kõik. (*Phys.* 216a20.)

(XI)

Siis aga (fantaasia, mida Aristotelese tekstis ei esine, aga mis järgneb peaaegu paratamatult (X)-ist ja üldse Aristotelese ja antiikse arutluse "hulgateoreetilisest" laadist), iga mingi, τί, iga mispärast διὰ τί (põhjus), βία vägivald, jõud, peab muutma liikumise, s.t jõu mõjul liikumine peab olema mitteühtlane.

Kuid κενός heidetakse ja selle asemel on liikumine alati keskkonnas, selles, mis midagi on, aga ainult mehaaniliselt. See on tema idealisatsioonitasand, kitsas, kuid ometi selline, millel on oma tegelikkuse lähedus, ja mis on seal, selles läheduses, õige. Kuid "arengu enda huvides" on seda ikka mõistetud teiselt tasandilt, isoleeritud-keha-tühjuses tasandilt ja selle arengu algus läheb tagasi vähemalt Thomas Bradwardine'i (u 1290–1349) arutlusteni dünaamikast (niivõrd, kui referaadi kirjutaja ümberjutustuste ja ümberjutustuste ümberjutustuste järgi võib otsustada — originaali ei ole ta kunagi näinud), aga arvatavasti kaugemalegi.

Aga siis on muutunud juba kogemus ja kogemuse mõiste ise, veel ei ole t e a d u s l i k k u eksperimenti, kuid on tehnoloogiline praktika ja eksperiment on tulemas. Eksperimendi puudumine ja tema väljasulgemine maailmapildist, ja just see, seob aga antiikset ja Aristotelese füüsikat kõigi tolleaegsete tootmise ja ühiskondlike suhetega.

---

[2] Arutlus taevakehade liikumisest ja liikumatust liigutajast on omaette probleem.

Kirjandus

A r i s t o t e l i s opera omnia. MDCCCL. Vol. II. Paris

G r i g o r j a n 1974 = Григорьян, А. Т. *Механика от античности до наших дней*. Москва: Наука

R o s s, W. D. 1930. *The Works of Aristotle*. Vol. II. Oxford

W a g n e r, H. 1972. *Aristoteles Werke 11, Physikvorlesung*. Berlin: Akademie-Verlag

SAATEKS

Ma ei tea, millal Madis Kõiv hakkas lugema Aristotelese füüsikaloenguid originaalis, s.t kreeka keeles. Mõneti ei ole see üllatav, oli ta ju hariduse ja erialatöö poolest füüsikateoreetik, seega teatud mõttes Aristotelese füüsika-alase tegevuse jätkaja, kuigi kaks ja pool tuhat aastat hilisem. Võib küsida veel üldisemalt: millal tärkas Madis Kõivul huvi Vana-Kreeka vastu. Mingi vastuse annab ehk tema enda dateering raamatule *Attika apooria, Elea tragöödia*: 1974, redigeeritud 1995.* Niisiis tuleks algus panna varasemaks kui 1974.

Aristotelese füüsika üle arutlemise ajamärk on 1970. aastate keskpaik: essee "Aeg ja nool" on dateeritud kuupäevaga 4.4.76. Tema enda jutu järgi (kui ma õigesti mäletan) oli selle loo kirjutamine seotud *Horisondi* tolleaegse toimetaja Juhan Kivi sooviga teha valmis üks kapitaalne raamat teadusest ja ühiskonnast. Et artikleid kokku saada, käis ta mööda instituute ja ülikoole ning propageeris oma projekti igati. Raamat ilmus 1979. aastal, kuid artiklid olid kirjutatud ilmselt juba paar aastat varem. Näiteks ülimat täpsust armastav Jaak Lõhmus — Madis Kõivu kauaaegne töökaaslane füüsikainstituudi teoreetilise füüsika sektoris — on oma artiklis kirjeldanud mateeria struktuuri vastavalt 1975. aasta teadmistele, hadronite spektri aga andnud just tollesama aprilli 1976 seisuga. Nähtavasti oli üleskutse kirjutada artikkel raamatu jaoks piisavalt veenev, nii et ka Madis Kõiv olevat kirjutanud eelnimetatud artikli "Aeg ja nool", kus näitas teed Zenoni apooriatest üle Aristotelese füüsikaloengute kaasaegse kvantmehaanikani. Ent see lugu siiski ei olevat sobinud raamatusse, Juhan Kivi olevat pea kõrvale pööranud ja lugu jäi ilmumata. See avaldati alles 25 aastat hiljem Eesti Füüsika

*Madis Kõiv. *Attika apooria. Elea tragöödia*. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2000.

Seltsi aastaraamatus 2001.** Soovijad võivad nüüd võrrelda 1979. aastal ilmunud selget ja helget raamatut *Teadus ja tänapäev* Madis Kõivu krüptilise ja käänulise tekstiga Eesti Füüsika Seltsi aastaraamatus ning otsustada, kas Juhan Kivi tegi õige valiku.

Veel üks ajamärk oli Aristotelese 2375. sünniaastapäevale pühendatud ettekandekoosolek TÜ raamatukogu saalis 13.11.1991, kus Madis Kõiv esitas ettekande "Aeg ja ϑεωρία". 12 aastat hiljem sai ettekande käsikiri aluseks samanimelisele artiklile *Akadeemia* ajateemalises erinumbris (2003, nr 5).*

Vaatame nüüd, kuidas Aristoteles esineb nimetatud kolmes Madis Kõivu tekstis.

Raamatus *Attika apooria, Elea tragöödia* on ta üsna kõrvaline tegelane. Paar korda on nimetatud tema *Luulekunsti* (seoses tragöödiaga) ja *Metafüüsikat* (seoses juhusega), korra ka *Füüsikat*, aga ainult läbi Simplikiose kommentaari Aristotelese ajakäsitluse kohta. Kuid raamatu viimasel leheküljel on viide apooria-tragöödia lahendusele: "Aristoteles seletab tragöödia ja lahendab Zenoni apooriad arvuga möödunu ja tulevase järgi."

See lubadus on suuresti lunastatud artiklis "Aeg ja nool". Asi algab just sealt, kus raamat lõppes, nimelt Aristotelese tsitaadiga füüsikaloengute neljandast raamatust, mille üheks põhiteemaks on aeg: "See on ju aeg: liikumise arv varasema ja hilisema järgi." Edasi vaadatakse Aristotelese käsitlust Zenoni apooriatest, mis on esitatud *Füüsika* kuuendas raamatus ja mis nagu näitaksid, et (noole) liikumine on võimatu. Ja kui juba Zenon on mängus, ei saa jätta põhjalikult uurimata ka Parmenidese väheseid meieni jõudnud lauseid, mille kohaselt "olemine on" ja "ei oli ega saab olema, sest vaid nüüd on — üks ja pidev". Edasi tulevad arutlused olevast ja mitteolevast, otsides tuge ka Aristotelese *Metafüüsikast*. Noole apooria lahendus on oleva ja mitteoleva teineteisest eraldamine ning mitteoleva tunnistamine tühjuseks, mis lubab Parmenidese ühtse ja jagamatu olemise asendada aatomite paljususega. Ja kuigi Aristoteles väidab, et tühjuses ei saa olla liikumist, sest "ei ole põhjust liikuda kuhugi rohkem või vähem, sest tühjuses ei ole erinevusi", leiab Madis Kõiv, et koos aatomitega tuleb sisse ka nende omavaheline kaugus, millele saab mõõtmise või loendamise teel omistada arvu. Aga "tühjuses ei ole tõelist mõõtu. Mõõtmises peab olema see, mida

---

**M. Kõiv. Aeg ja nool. — *Eesti Füüsika Seltsi Aastaraamat 2001*. XII aastakäik. Tartu: Eesti Füüsika Selts, 2002, lk 6–42.

*M. Kõiv, P. Kuusk. Aeg ja ϑεωρία. — *Akadeemia*, 2003, nr 5, lk 1000–1018.

tegelikult, füüsiliselt mõõdetakse, see midagi peab olema on-midagi". Sellega aga "tühjus, mis tühistas Elea paradoksi, tühistatakse" ja oleme tagasi esialgse küsimuse juures, kuidas on liikumine võimalik. Ent aeg, mis liikumisega kaasas käib, ei ole ju ainult arutluste teema, sest on olemas veel ka see aeg, kus alatasa midagi juhtub, see aeg, milles meie ise sünnime ja sureme. Selles ajas on viimase kahe ja poole tuhande aasta jooksul esitatud Vana-Kreeka omadest hoopis teistsuguseid ajakäsitlusi, alates katoliku skolastikast kuni meie kaasaegse kvantmehaanikani. Kõik need tulevad Madis Kõivu loos jutuks, kuid edasised arutlused ei puuduta enam Aristotelest.

Madis Kõivu kolmas töö Aristotelesest on suuresti 1991. aastal kirjutatud ja 2003. aastal täiendatud kujul ilmunud artikkel "Aeg ja ϑεωρία". Siin on aluseks võetud Aristotelese arusaam ajast, nii nagu see on esitatud füüsikaloengute neljandas raamatus ja paljuski juba selgitatud essees "Aeg ja nool".

Nüüd siis ilmub Madis Kõivu neljas eestikeelne tekst Aristotelese lausete tõlgete ja tõlgendustega. Põhiosas on need katkendid *Füüsika* seitsmendast raamatust, mille üldiseks teemaks on muutumine. Väljavalitud koht 249b27–250a4 kõneleb kiiruste võrdlemisest ja nende põhjustest, tänapäeva terminoloogias liikumise dünaamikast. Ajaliselt võiks selle teksti paigutada kusagile 1970. aastate keskele: viidatud raamatud on ilmunud 1972 (Aristotelese *Füüsika* Wagneri tõlkes, 2. trükk) ja 1974 (Grigorjani raamatu 2. trükk).

Piret Kuusk

MADIS KÕIV (1929–2014) oli füüsikateoreetik, filosoof ja kirjanik. Lõpetas 1953. a Tartu Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna füüsika erialal, füüsika-matemaatikakandidaat 1960. Töötas 1953–1960 Tallinna Polütehnilise Instituudi füüsikakateedri õpetaja ja vanemõpetajana, 1961–1986 Tartus ENSV Teaduste Akadeemia Füüsika (ja Astronoomia) Instituudi teoreetilise füüsika sektori vanemteadurina ja 1986–1991 juhtivteadurina. Ta oli 1989–2002 *Akadeemia* kolleegiumi liige.

Akadeemias on temalt varem ilmunud "Õun" (1989, nr 9, lk 1816–1828); "Meil aiaäärne tänavas: Analüüs" (1989, nr 9, lk 1829–1838); "Pikk õhtupoolik Artur Alliksaarega" (1990, nr 6, lk 1123–1137); "Kakssada aastat hiljem: Arutlusi Johann Gottlieb Fichte *Inimese määratluse* väljaande puhul 1988. aastal Tallinnas" (1991, nr 3, lk 543–569; nr 4, lk 796–827); "Aga Liisule kippus aina nutt peale, (sest) niisugused

imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta" (1993, nr 5, lk 983–989); "*Genius loci*" (1994, nr 4, lk 675–691); "*Was ist des Esten Philosophie*: Metafilosoofiline mõtisklus" (1999, nr 11, lk 2449–2480; nr 12, lk 2673–2704; 2000, nr 1, lk 193–222; nr 2, lk 417–446; nr 3, lk 639–670; nr 4, lk 901–926); "Mis on aeg?" (koos Piret Kuusega; 2000, nr 1, lk 67–87); "Aeg ja ϑεωρία" (koos Piret Kuusega; 2003, nr 5, lk 1000–1018); "Romaan h-mollis: Fragmente" (2003, nr 5, lk 1043–1057); "Ristikivi ja Eco provokatiivne võrdlus" (2005, nr 6, lk 1123–1145); "Vana Kateeder: Meenutusi Tallinna Polütehnilise Instituudi füüsika kateedrist aastatel 1953–1961" (2007, nr 9, lk 1899–1947); "10.b" (2011, nr 11, lk 2103–2141); "Minu õpetaja Paul Kard" (2013, nr 8, lk 1347–1367) ja "Gottfried Wilhelm Leibniz" (2014, nr 11, lk 1923–1936).

MARJE ÜKSINE. Edasi III (2006)

SADA AASTAT EESTIKEELSET ÜLIKOOLI TARTUS

Erki Tammiksaar

SISSEJUHATUS

1. detsembril 1919. aastal avaldas ajakirjanik Anton Jürgenstein eesti ülikooli avamise puhul *Postimehe* veergudel järgmised read:

> Üles tõusma peab tuhast ja varemetest *alma mater* selle[le] rahvale, kellele tema määranud oli muu seas suur Gustav Adolf, kui ta tema põhjuskirjale 30-aastase sõja tormis alla kirjutas (Jürgenstein 1919).

Sarnasest mõttest oli kantud ka Tartu ülikooli kuraatori Peeter Põllu kõne ülikooli avaaktusel (Tartu... 1919).

"Tuhas ja varemetes" oli tabav metafoor ülikooli üldise olukorra hindamiseks. Ülikooli hooned olid küll jäänud maailmasõjas terveks, kuid varad olid evakueeritud sõja jalust Vene impeeriumi sisealadele (Voronež, Perm, Tomsk) ning põhiosa senisest õppejõud- ja üliõpilaskonnast Eesti alalt lahkunud. Eestikeelse ja -meelse ülikooli ülesehitamise vaatevinklist oli vene ja (balti)saksa õppejõudude lahkumine isegi teatud mõttes soodne: kui varem oli ülikool tegutsenud eelkõige "eesõigustatud kihtide" asutusena, kus eestlaste pääs kõrghariduse juurde oli piiratud (Tartu ülikooli... 1919), pidid loodavasse Eesti ülikooli pääsema kõik keskharidusega eestlased, kes soovisid kõrgemat haridust omandada. See oli eesmärk, mida peaminister Jaan Tõnisson ülikooli avaaktusel kõnet pidades ka eraldi alla kriipsutas (Tartu... 1919: 1). Eesti Rahvaerakonda juhtinud Tõnissonil ja mitmel tema mõttekaaslasel oli eestikeelse ja -meelse ülikooli ülesehitamisel peagi määrav osa. Eesti iseseisvuse saavutamise järel

seadsid nad riigi ees seisvate ülesannete hulgas tähtsamate sekka eesti rahvuskultuuri rajamise ja arendamise (Eesti Rahvaerakond. 1918) ning tegid sel alal tõepoolest palju ära. Võimalikuks sai see aga vaid rahvuslikult meelestatud haritlaskonna toel, kelle koolitamiseks andis võimaluse eesti ülikooli asutamine Tartus 1. detsembril 1919. aastal.

Mõistagi pidi eestikeelne Tartu ülikool saama vabaks selle seinte vahel seni valitsenud saksa ja vene vaimust. Jaan Tõnissoni lähikondsed lahendasid küsimuse elegantselt, sidudes ülikooli ajaloo Tõnissoni vaimse juhi Villem Reimani loodud positiivse kuvandiga "vanast heast Rootsi ajast". Reiman oli esimene, kes kirjutas Rootsi kuninga otsusel Tartusse rajatud ülikoolist kui institutsioonist, kuhu pidid õppima pääsema ka talupojad (1920: 77, 86). Seega oli uus eesti ülikool esimesest tööpäevast peale seotud 25. oktoobril 1632. aastal tegevust alustanud Academia Gustavianaga.

Eesti ülikooli väärikas 100. aastapäev on hea põhjus, et Tartu ülikooli ajaloole praeguste teadmiste valguses uut pilku heita. Põhjalik monograafia eestikeelse Tartu ülikooli ajaloost ilmub 2020. aastal, olgu järgnev ülevaade sellele põgusaks sissejuhatuseks. Keskendun kahele aspektile eestikeelse ülikooli ajaloos. Esiteks otsin vastust küsimusele, milline on olnud Tartu ülikooli panus Eesti ühiskonna ülesehitamisse viimasel sajal aastal ja miks on ülikool eestlastele sedavõrd tähtis. Teiseks püüan välja selgitada, miks kasutatakse Tartu ülikoolist rääkides tihtipeale mõistet "rahvusülikool",[1] s.t kas "rahvusülikool" ja siinses tekstis juba kasutatud "eesti ülikool" on sünonüümid.

[1]Vt Tartu Ülikooli seadus, § 2, lg 1. — *Riigi Teataja* (= RT) I, 19.03.2019, 91.

TARTU ÜLIKOOLI MISSIOON — EESTI ÜLIKOOL VÕI RAHVUSVAHELINE TEADUSÜLIKOOL?

Tartu ülikooli eesmärgid aastail 1631–1918

Protestantliku maailma ülikoolide arengus on eriline koht 1576. aastal asutatud Helmstedti ülikoolil, mis pidi ülikooli asutaja hertsog Juliuse käsu järgi teenima peale iseenda ja teaduse ka riiki ja selle elanikke, koolitades teolooge, ametnikke, juriste, arste ja teadlasi (Boockmann 1999: 13).

Samasugune roll oli 30. juunil 1632. aastal Tartusse asutatud ladinakeelsel ülikoolil ning baltisaksa ajaloolase Georg von Rauchi ja vene filoloogi Jevgeni Petuhhovi hinnangul ülikool selle ülesande ka täitis (Rauch 1943, 1987; Petuhhov 1902: 85–86). See ei tähenda siiski, et nad oleksid Rootsi-aegset Tartu ülikooli seostanud 1802. aastal avatud keiserliku Tartu ülikooliga. Baltisaksa ajaloolaste silmis asutas nende rahvusrühma identiteeti teeninud "saksa ülikooli" alles keiser Aleksander I (Neander 1882; Buchholtz 1883; Tobien 1925–1930; Engelhardt 1933; Rauch 2002: 2491) ning baltisaksa historiograafiast olid mõjutatud ka ülikooli ajaloost kirjutanud vene autorid, pidades Rootsi-aegse ülikooli ajalugu pelgalt Tartu ülikooli eellooks (nt Petuhhov 1902: 48–85).

Sarnasel seisukohal olid ka mõned nõukogude autorid. Üks neist oli Tartu ülikooli ajaloost huvitunud biokeemik Eduard Martinson, kes rõhutas 1950. aastatel, et Tartu ülikooli ajaloo puhul ei ole mõtet rääkida 17. sajandil tegutsenud ülikoolist, sest eestlasi ega lätlasi seal ei õppinud (Martinson 1951, 1954: 15–16).

Et Rootsi-aegsel Tartu ülikoolil puudus side eestlaste ja lätlastega, sellest olid enne Martinsoni kirjutanud ka Juhan Vasar (1932: 19, 23, 1933: 120) ja Hans Kruus (1932) ning hiljem märkis seda Georg von Rauch (1987: 13, 17). Eduard Martinsoni seisukohta suhtuti Tartus kui poliitilisse sõnavõttu, mida see ju oligi — oli ju ülikoolipere alles 1932. aastal pidulikult tähistanud Tartu ülikooli 300. aastapäeva, kuid 1952. aastal peeti hoopiski ülikooli 150. aastapäeva.

Arusaam, et Rootsi-aegne ülikool oli vaid 1802. aastal asutatud keiserliku ülikooli vähetähtis eelkäija, leidis ajapikku kandepinda ka eestikeelses populaarteaduslikus trükisõnas. Sellise seisukoha vastu astus 1970. aastatel välja Helmut Piirimäe (1975: 20, 1982: 19) ja isegi toonane rektor Arnold Koop oma ülevaateartiklis Tartu Riikliku Ülikooli ajaloost (1976). Nii ei tähistatudki 1982. aastal Tartus mitte enam ülikooli 180., vaid 350. aastapäeva. Seega on vaidlus Rootsi-aegse Tartu ülikooli seotusest 1802. aastal asutatud keiserliku ülikooliga olnud loomuldasa poliitiline, kuid andnud samas positiivse tulemuse olukorras, kus ülikooli asutamisaasta muutub ülikoolide rahvusvahelises konkurentsis üha tähtsamaks.

Kahtlemata teenis Vene impeeriumi huve ka 1802. aastal asutatud keiserlik Tartu ülikool nii ühiskonnale vajalikke spetsialiste koolitades kui ka maineka teadusülikoolina, mille saavutused arstiteaduse, astronoomia, (geo)füüsika, bioloogia, geoloogia jmt vallas pälvisid tähelepanu ka Vene impeeriumist väljaspool (vt Engelhardt 1933; Siilivask 1982; Hiio, Piirimäe 2007).

Tartu ülikooli mõjukas koht Vene impeeriumi haridus- ja teadusmaastikul üksnes süvendas Eesti-, Liivi- ja Kuramaad valitsenud sakslaste veendumust, et tegemist on nende "oma ülikooliga" (nt Neander 1882; Engelhardt 1933; Rauch 2002). Olulise mõra lõi "sakslaste ülikooli" alustaladesse 19. sajandi keskpaiku Vene impeeriumis vallandunud ühtsustamispoliitika ehk venestamine, millele püüti kohalikes baltisaksa ringkondades vastu seista. Baltisakslaste identiteedi ning seisulike privileegide säilitamise eest võideldi eriti aktiivselt tollases usuteaduskonnas. Baltlaste nõudmised seniste eesõiguste püsimiseks (Schirren 1869), nende süvenev konservatiivsus ning luteriusu ja Tartu ülikooli usuteaduskonna rõhutamine mõjutasid ülikoolisisest vaimset õhustikku. Nii mõnelegi Saksamaalt tulnud professorile jäi see arusaamatuks ja võõraks. Kui mitu neist otsustas Tartust lahkuda, hakkas ajapikku langema ka ülikooli teadustase (vrd Tammiksaar 2016). Olukord, kus võim ülikoolis koondus üha rohkem baltisaksa teadlaste kätte, vastas küll baltlaste endi ootustele, kuid mitte Vene impeeriumi omadele. Süvenenud konflikt unifitseerimispoliitikat ajava keskvõimuga päädis Tartu ülikooli venekeelseks

muutmisega 1890. aastate algul. Baltisaksa historiograafias on Vene keskvõimu püüdlusi Tartu ülikooli kontrollimiseks seetõttu analüüsitud vägagi kriitiliselt (nt Engelhardt 1933: 478–513).

Kriitiliselt on keiserliku Tartu ülikooli tegevust käsitlenud ka mitu eesti autorit, kuid teisest vaatevinklist. Näiteks Hans Kruusi hinnangul teenis keiserlik Tartu ülikool eri tegutsemisperioodidel kitsalt baltisakslaste ja Vene impeeriumi huve, jäädes eestlastele

> ilma soojemate tundmusteta võõrasemaks. [---] Ta ei rakendanud end otseselt vähemalgi nimetamisväärsel määral eesti kultuuri loovasse teenistusse. Kuid kaudselt etendas ta siin siiski osa, kuid juba suurel määral sõltuvalt eesti ühiskonna enda tõusust ja kultuuritahte kujunemisest (Kruus 1932).

Tartu ülikooli missioon aastail 1920–1940

1. detsembril 1919. aastal pidulikult avatud Tartu ülikoolist pidi niisiis kujunema eesti rahvuse ülesehitaja ja rahvustunde kasvataja. Arvestades Eesti riigi väiksust ja majanduslikku suutlikkust, olid nii poliitilised kui ka teadusringkonnad üksmeelel, et riik jõuab üleval pidada ainult üht eestikeelset kõrgkooli. Eesti ülikooli avamise puhul avaldas juba osundatud Anton Jürgenstein *Postimehe* veergudel järgmise üleskutse:

> Eesti ülikool peab ligemale tulema Eesti rahva elule, peab meile tõsiseks tarkuse emaks saama, kes teaduse piima ei paku üksi kõrgematele kihtidele elu mõnuks, vaid igale rahva liikmele inimesevääriliikuks eluks, igapäevaseks leivaks (Jürgenstein 1919).

Samas mõistis Jürgenstein, et eesti ülikooli ülalpidamine on kallis ning kõiki keiserlikus Tartu ülikoolis esindatud teadusvaldkondi pole eestlastel võimalik ja ehk vajalikki arendada. Ta kirjutas:

> Muidugi on puhas teadus rahvusvaheline. Kuid teaduse ärakasutamisel elus on õige tugevad rahvuslised jooned. [---] Ja meil peab võimalus olema valida, kumba meie hädalikumaks peame, mille peale rohkem rõhku paneme (samas).

Ülikooli ülesehitajad lähtusidki ideest, et Tartu ülikoolist peab saama rahvuslikult meelestatud eesti haritlaskonna kasvulava,

püüdes oma teadustegevuses leida "erakondadeülest" teed eesti rahvusteaduste arendamiseks.[2] Viimaste all peeti silmas eesti ja soome-ugri keel(t)e- ja kirjandusteadust, etnograafiat, rahvaluulet, ajalugu, arheoloogiat, antropoloogiat ja genealoogiat (Kalviste 1936: 78–79; Aul 1936: 206; Indreko 1937: 11; Mägiste 1937: 358; Kant 1937: 107–108). Rahvusteaduste arendamise eesmärk kinnistati ka Tartu ülikooli 1925. aasta seaduses, mille järgi oli ülikooli peamine ülesanne edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust; anda kõrgemat teaduslikku haridust; viia teadust rahva keskele ning valmistada ette "riigi ja rahva tööle tarvilikkude eriteadmistega varustatud asjatundjaid".[3] Viimane tähendas, et ülikoolist pidi ühtlasi kujunema rakendusliku kõrghariduse keskus, mis koolitaks Eesti riigile ja ühiskonnale vajalike erialade esindajaid — õpetajaid, kirikuõpetajaid, kohtunikke, insenere, põllumehi jt (vrd Põld 1929a: 11, 15).[4] Enesestmõistetavalt eeldati, et nii eelnimetatud kui ka ülikoolis hariduse saanud arstid, juristid, riigiametnikud ja teadlased pidid olema rahvuslikult meelestatud ja valdama head eesti keelt.

Nende eesmärkide saavutamiseks tuli ülikoolil ja rahvuslikult meelestatud õppejõududel tõsiselt pingutada, sest üliõpilased ning isegi mitmed eestlastest õppejõud valdasid eesti keelt halvasti.[5] Üliõpilaste emakeeleoskuse parandamiseks asutati juba 1919. aastal eesti keele lektoraat eesotsas Johannes Voldemar Veskiga. Ülikoolis loodud erialased keelekomisjonid töötasid Veski aktiivsel osalusel välja eestikeelse oskussõnavara, mille arendamine kestis mõnes valdkonnas, näiteks filosoofias ja õigusteaduses, kuni 1930. aastateni. Kokku jõudis 1940. aastaks ilmuda 36 sõnastikku eri teadusvaldkondade kohta (Kasik 2011: 108–111). Toona loodud terminoloogial, mida veel nõukogude ajal tõ-

[2]Seletuskiri Eesti Vabariigi Tartu ülikooli seaduse eelnõu juures, [1923]. — RA (= Rahvusarhiiv), ERA.1108.5.213, l. 41–42.

[3]Eesti vabariigi Tartu ülikooli seadus, § 1. — RT, nr 122–123, 21.07.1925, 81.

[4]Seletuskiri Eesti Vabariigi Tartu ülikooli seaduse eelnõu juures. — RA, ERA.1108.5.213, l. 41–42.

[5]Tartu Ülikooli ajutise nõukogu koosolek, 17.10.1919. — RA, EAA.2100.4.4, l. 9p.

husalt edasi arendati, põhineb eesti teaduskeel tänapäevani. Eraldi ülesanne oli õppejõududel kaasaegsete eestikeelsete kooliõpikute kirjutamine nii alg- kui põhikooli õpilastele, gümnasistidele, aga ka üliõpilastele. See oli aeganõudev töö, mis suure õppekoormuse tõttu sageli venis. Kui alg- ja põhikooli ning gümnaasiumide õpikute koostamisel tehti silmapaistvaid edusamme, siis kõrgkooliõpikuid jõuti enne Eesti Vabariigi okupeerimist kirjutada vähe (vt Veiderma 2006; Kuusk 2006). Ka tõlkeid ei jõutud kuigi palju teha. Kasutada sai küll Akadeemilise Kooperatiivi avaldatud loengukonspekte, kuigi neid ei olnud palju ning nad olid üliõpilastele siiski kallid (Kull 1938).

Raske oli tagada ka emakeelset õpet, mis oleks pidanud olema eestikeelse ja -meelse ülikooli üks alustalasid. 1919. aastal, mil teaduskraadiga eestlasi võis üles lugeda kahe käe sõrmedel, ei olnud eestikeelse õpetuse ideaali kuigi lihtne järgida, sest hea lahendus ei oleks olnud ka osa õppetoolide täitmata jätmine. Talutava õppekvaliteedi tagamine Tartu ülikoolis eeldas seega välismaa õppejõudude kaasamist, kuni valmistatakse ette kodumaised õppejõud. Õppejõudkonnas domineerisid 1920. aastatel saksa ja vene teadlased, mis tekitas rahvuslikult meelestatud õppejõudude, üliõpilaste ja poliitikute hulgas omajagu pahameelt (vt Tartu ülikool... 1924; Tartu ülikooli seadus... 1924; Autonoomse... 1925). Soomlasi see-eest soositi. Ehkki ülikooli eestistamiseks tehti Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis suuri pingutusi, saavutati eesmärk ootamatult alles Tartu Riiklikus Ülikoolis 1941. aasta alguseks. Nii eestikeelne kui tollal ei ole ülikool oma pika ajaloo vältel ei varem ega hiljem olnud: baltisakslased olid pidanud Saksamaale ümber asuma 1939. aastal ning aasta hiljem suleti Nõukogude okupatsiooni alul välisriikide rahastatavad õppetoolid.

1920.–1930. aastatel kirjutati ja räägiti Tartu ülikoolist kahel viisil: kui Eesti ülikoolist või siis eesti ülikoolist. Tänapäeva Eestis on neil kahel kirjutusviisil selge vahe, kuid mitte esimesel iseseisvusajal, mil eestikeelset sõnavara ja täpseid grammatikareegleid hakati alles paika panema. Sõltumata sellest, kas Eesti kirjutati suure või väikese tähega, peeti silmas ainult eestikeelset ja -meelset Tartu ülikooli (Jürgenstein 1919; Tartu... 1919; Põld 1924; J. Tõnissoni... 1924; Kruus 1932). Mõistet "rahvuslik üli-

kool" kasutati harva ning neilgi juhtudel oli sõna "rahvuslik" kasutuses üksnes selleks, et rõhutada soovi jõuda kiiresti eestimeelse ülikoolini (Põld 1929a: 2, 4; Autonoomse... 1925; Kull 1938: 165). Teadustöö rahvusvahelist iseloomu eesti teadlased küll mõistsid, kuid leidsid, et eesti rahva lühiajaline teadustöökogemus, vähene teaduslik järelkasv (stipendiaadid) ning riigi ja eraraha vähesus teadustöö rahastamisel ei võimalda Tartu ülikoolil selles aktiivselt osaleda ning seetõttu tuleb eelkõige kasvatada eestlust (Mark 1928; Laid 1932; Kalviste 1936). Pole siis ime, et 1926. aastal riigi algatatud kokkuhoiukavad ja koosseisulised kärped rahvusteaduste alal pälvisid ülikoolis eriti valulist vastukaja.

Rahvusteaduste uurimine edenes Tartu ülikoolis 1920. ja 1930. aastatel jõudsalt. Ilmus põhjalikke teoseid või kirjutati märkimisväärseid väitekirju ajaloo ja arheoloogia, eesti keele, kirjandusteaduse, etnograafia ning antropoloogia alal. Kodumaiste teaduste vallas oli kõige tähtsamaks saavutuseks Eesti maakondlike koguteoste väljaandmine aastail 1925–1940, milles kirjeldati süsteemselt Eesti maakondade ajalugu, geograafiat, geoloogiat, maastikku, taimi, loomi ja eestlaste eluruumi koos nende viljeldavate majandusvaldkondadega (nt Rumma jt 1925). Samalaadseid koguteoseid andsid välja eesti arstiteadlased, kes lähenesid eestlastele meditsiinilisest vaatepunktist, kirjeldades nende tervist maakondade kaupa (nt Rammul 1928). Ühtlasi tehti kaasaegsete silmis olulisi edusamme Vene õiguse asendamiseks Eesti õigusega, mille oluliseks verstapostiks oli aastail 1935–1938 toimunud Eesti valdade reform (Pae, Tammiksaar 2015).

Kui eesti keelt ja meelt kasvatava õppe- ja teadustööga sai 1920. aastate algul Tartu ülikoolis tööle asunud väikesearvuline kooliõpetajatest, juristidest ja kirikuõpetajatest koosnenud eesti õppejõudude pere edukalt hakkama — seda võimaldas nende Vene keisririigi aegne haridus ja rahvuslik meelsus —, jäi paljudel neist pingelise õppetöö tõttu kaitsmata doktorikraad. 1929. aastal prorektori ametit pidanud Peeter Põllu hinnangul ei olnudki seda neilt võimalik nõuda:

> Peame meeles pidama, et meie vanematele professoritele, kellest suurem osa kooliklassist ja muudest tegelikkudest elukutsetest järsku akadeemilisele õppetoolile kisti ja kes esimeste korral-

dusaegade raskused kannud, tagant järele neid nõudmisi seada ei saa (Põld 1929b).

Noort teaduslikku järelkasvu, kellelt saanuks magistri- või doktorikraadi kaitsmist nõuda, tuli ülikooliametisse vähe, sest õppejõudude kohad olid enamasti täidetud ning teadustöötajate kohad puudusid. Täitmata õppetoolide rajamine, s.t nende rahastamine ei sõltunud aga ülikoolist, vaid haridusministri vastavast otsusest.[6] Kui Tartu ülikooli 1925. aasta seaduses oli ülikooli ülesannete hulgas esikohal teadustöö, siis 1937. aasta ülikoolide seaduses oli sellel kohal õppetöö.[7]

Sellel muutusel olid omad põhjused. Teadusterminoloogia arendamine ning eesti keele ja ajaloo uurimine olid küll eesti ühiskonna jaoks olulised valdkonnad, kuid ülemaailmses majanduskriisis tublisti nõrgenenud Eesti riigi eelarvesse need maksuraha juurde ei toonud. Seega peeti 1930. aastatel praktiliseks arendada rahvusteaduste kõrval üha rohkem tehnika-, rakendus- ja n-ö omamaiseid teadusi, s.o geograafiat, geoloogiat, botaanikat ja zooloogiat (nt Kalviste 1936: 78–79; Kant 1937: 106–107). Omaette küsimus oli, kus tuleks rakendus- ja tehnikateadustealast kõrgharidust edendada.

1918. aastal asutati eraalgatusena Tallinna Tehnikum, mis andis inseneriteaduste alal nii kesk- kui ka kõrgharidust. 1920. aastate lõpul pidas riik otstarbekaks nüüd juba riigieelarvest rahastatavas tehnikumis tehniline kesk- ja kõrgharidus teineteisest lahutada. Haridusministeeriumi kogutud andmed olid näidanud, et Eesti vajab rohkem keskharidusega tehnikuid kui kõrgharidusega insenere.[8] Vastav seaduseelnõu valmis 1928. aasta kevadel ning Tallinna Tehnikumist sai kõigi Riigikogus esindatud erakondade toetusel keskharidust andev õppeasutus.[9] Tehnilise kõrghari-

---

[6]Eesti vabariigi Tartu ülikooli seadus, § 7–8. — RT, nr 122–123, 21.07.1925, 81.

[7]Ülikoolide seadus, § 2. — RT, nr 78, 1.10.1937, 641.

[8]Eesti vabariigi Tartu ülikooli seaduse muutmise ja täiendamise seaduseelnõu II lugemisel vastuvõtmine, 2.11.1928. — RA, ERA.80.3.819, l. 8.

[9]Tallinna tehnikumi seadus. — RT, nr 98, 4.12.1928, 590.

duse vajaduse kohta puudus erakondadel üksmeel ning küsimus jäi lahtiseks. Ehkki 1930. aastate algul Eestit tabanud majanduskriisi ajal leiti, et Tartu ülikoolis ei ole mõtet tehnikateaduskonda luua,[10] jõuti 1934. aastal siiski selle asutamiseni.[11] Sellega oli kogu Eestis antav kõrgharidus koondunud Tartu ülikooli, mis vastas igati ülikooli huvidele.[12]

Tehnikateaduskonna loomisega Tartusse ei olnud rahul Tallinna tööstusringkonnad, aga ka mitmed Tartu ülikooli reaalteadlastest õppejõud. Arvati, et rahvusteaduste arendamisele suunatud Tartu ülikoolis ei ole tehnikateaduskonnal häid arenguväljavaateid. Pealegi töötasid tehnika- ja rakendusteadlased mujal Euroopas põhiliselt spetsiaalsetes instituutides või eraldi tehnikakõrgkoolides. Samal ajal tehti ka Eesti ajakirjanduses ettepanekuid luua Eestiski rakendusteaduslikke instituute ja uurimisnõukogusid ning hakata viimaks ometi rahastama teadusprojekte ja teadlasi. On tähelepanuväärne, et neid ei soovitatud rajada mitte Tartu ülikooli, kus olid olemas nii taristu kui ka inimesed, vaid ministeeriumide juurde (Poopuu 1935). Teadlaste vaatenurgast oli selline lähenemine õigustatud, sest erinevalt ülikoolist võis ministeeriumidelt saada raha uurimistööks.

Eesti ülikooli asutamisajast juurdunud mõtteviis, et Eesti riik peaks rahastama vaid ühte ülikooli, hakkas teadlasringkondades mõranema. Ka valitsusringkondades purunes ühe kõrgkooli tees juba 1935. aastal, mil Eesti ja Saksa valitsus sõlmisid salajase, pikaajalise ja tulusa lepingu põlevkiviõli müümiseks Saksamaale (Rasch 1985). Põlevkiviuuringute rahastamine näis riigile majanduslikult kasulik ja peaminister Konstantin Päts, kelle jaoks isiklikult ning tema Põllumeeste Kogudele oli riigieelarve tasa-

---

[10]Eesti vabariigi Tartu ülikooli seaduse muutmise ja täiendamise seaduseelnõu II lugemisel vastuvõtmine, 2.11.1928. — RA, ERA.80.3.819, l. 8.

[11]Hariduse- ja sotsiaalministri esitis Vabariigi Valitsusele Tartu Ülikooli õppekohtade koondamise asjus, [enne 21.6.1933]. — RA, ERA.1108.5.726, l. 50; Eesti Vabariigi Tartu ülikooli seaduse muutmise seadus. — RT, nr 18, 3.03.1934, 124.

[12]Ülikooli Seaduse muutmine (ühenduses majandusdirektori ametisse seadmisega), [kronoloogia]. — RA, EAA.2100.4.638a, l. 3.

kaal ja Tartu ülikooli kallidus olnud murekohaks juba 1920. aastatel,[13] mõistis seda hästi. Rakenduslikud teadusuuringud võisid suurte väljaminekute kõrval raha ka sisse tuua ning Tartu ülikooli keemiaprofessor ja õlikivide laboratooriumi juhataja Paul Kogerman oskas sellest peaministrile oskuslikult teada anda (Tähelepanuvääriv... 1935).

Otsused ei lasknud end kaua oodata. 1936. aastal eraldati Tartu ülikoolist nii tehnikateaduskond kui ka keemiaosakond ning nende alusel loodi Tallinnas Tehnikainstituut (1938. aastast Tallinna Tehnikaülikool) eesotsas Paul Kogermaniga.[14] 1937. aastal rajati majandusministeeriumi juurde Tallinna ka esimene rakendusteaduslik uurimisinstituut Eestis — Loodusvarade Instituut, mida pidi osalt rahastatama põlevkivi- ja turbakaevandamisest laekuvatest kontsessioonitasudest.[15] 1938. aastal alustas tööd Eesti Teaduste Akadeemia.

Valitsus oli haaranud teadus- ja õppetöö korraldamisel algatuse enda kätte ning nüüdsest hakati õppejõududelt nõudma ka teaduskraadi kaitsmist, sest see näitas teaduslikku ja pedagoogilist võimekust. Ühtlasi oli riigipea ja valitsusjuht Konstantin Päts jõudnud 1930. aastate keskpaigaks seisukohale, et tugevdamist vajab ka eesti rahvuslus, mis oli tema hinnangul vaatamata rohkem kui kümneaastasele iseseisvusajale nõrk (Päts 1933). Tugevat toetust leidis ta sellisele püüdlusele 1931. aastal asutatud Eesti Rahvuslaste Klubi liikmetelt, kuhu kuulus ka palju ülikooli õppejõude.

Tartu ülikool kaotas 1936.–1937. aastal valitsuse eestvõttel läbiviidud teadusreformide tõttu palju, sest nii ülikooli juhtkond — Johan Kõpp, Hans Kruus ja Harald Perlitz — kui ka

---

[13]Riigivanema... 1922; Eesti vabariigi Tartu ülikooli seaduse muutmise ja täiendamise seaduseelnõu II lugemisel vastuvõtmine, 2.11.1928. — RA, ERA.80.3.819, l. 8.

[14]Eesti Vabariigi Tartu ülikooli seaduse muutmise seadus. — RT, nr 73, 11.09.1936, 592; Eesti Vabariigi Tartu ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna keemia-osakonna likvideerimise määrus. — RT, nr 75, 18.09.1936, 614.

[15]Loodusvarade Instituudi seadus, § 5 lg 2. — RT, nr 47, 11.06.1937, 428.

paljud õppejõud olid olnud muutuste vastu, seistes ühe ülikooli põhimõtte jätkumise eest (Ülikooli... 1936). Autoritaarsele riigivõimule andis see aga hea põhjuse end seni Jaan Tõnissoni mõttekaaslaste juhitud ülikoolis maksma panna. Valitsuse eestvõttel tehti Tartu ülikoolile 1937. aastal Tallinnas uus seadus, millega ülikool kaotas täielikult kontrolli oma teenitud raha üle, mis enne sedagi oli olnud tegelikult väike. Ühtlasi pidi riigihoidja edaspidi ametisse määrama rektori ning kinnitama kohale nii professoreid kui ka dotsente.[16] Kuigi juba 1925. aastal vastu võetud ülikooliseaduses oli sätestatud, et Tartu ülikool on "riikline asutis", millel on vaid väike autonoomia omateenitud raha kasutamiseks,[17] oli 1937. aasta ülikoolide seaduse järgi tegemist sõna otseses mõttes riikliku ülikooliga. Riik kontrollis ülikoolielu alates majanduselu korraldamisest kuni üliõpilaseluni välja.[18] Ühtlasi pidi Tartu ülikoolist 1937. aasta ülikoolide seaduse järgi saama esijoones rahvus- ja omamaiseid teadusi ning õpetajakoolitust viljelev õppeasutus.

Võimalus, et riigihoidja sekkub ülikooli õppejõudude kinnitamisse või mittekinnitamisse nende lojaalsust riigivõimule silmas pidades, muserdas õppejõude. Nagu 1937. aasta tõestas, et jätnud Konstantin Päts otsustusõigust kasutamata, kinnitades Tartu ülikooli günekoloogiaprofessoriks oma soosiku Harald Perli, mitte aga professorivalimise võitnud Reinhold Kleitsmanni.[19] Sama kordus sisehaiguste professori valimisel, kus sellele kohale ei kinnitatud August Arrakut ega Feliks Leppa, vaid hoopis Herbert Normann (Normann 2018: 1142–1143).

Tulemuseks oli ülikooli õppejõud- ning üliõpilaskonna politiseerumine ning sisemine lõhestumine kehtiva riigivõimu toeta-

---

[16] Ülikoolide seadus. — RT, nr 78, 1.10.1937, 641.

[17] Seletuskiri Eesti Vabariigi Tartu ülikooli seaduse eelnõu juures. — RA, ERA.1108.5.213, l. 43.

[18] Ülikoolide seadus. — RT, nr 78, 1.10.1937, 641.

[19] Semper, Johannes. Märkmed-ettepanekud TRÜ kateedrite nimestiku ja õppejõudude nim[ede] juurde, 14.11.1940. — RA, ERA. R-14.1.443, l. 10.

jateks ja vastasteks,[20] mis lõi hiljem soodsa pinnase nii mõnegi õppejõu ja üliõpilase kaasaminekuks Nõukogude okupatsioonivõimuga. Kui poliitiline retoorika kõrvale jätta, on 1937. aasta ülikoolide seadus sisu poolest sarnane 1940. aasta oktoobris kehtima hakanud Tartu Riikliku Ülikooli ajutise põhikirjaga,[21] mis mõlemad esindasid autoritaarse võimu kontrolli Tartu ülikooli tegevuse üle.

Ehkki eesti ülikooli asutamisel avaldati lootust, et ülikooli pääsevad õppima kõik eestlased, kellel on selleks piisavalt vaimseid eeldusi, ei olnud ülikooliõpingud Eesti Vabariigi ajal paljudele jõukohased just nende kulukuse tõttu. Ülikoolil endal polnud palju võimalusi üliõpilasi õppemaksust vabastada, sest nii kannatanuks ülikooli niigi napid sissetulekud, mida kasutati õppejõudude järelkasvu (stipendiaadid) koolitamiseks ja mille eest hoiti korras ülikooli hooneid.

Tartu ülikooli missioon 1940–1991

Nõukogude ja Saksa okupatsioon tõi kaasa tuhandete eestlaste vangistamise, hukkamise ning küüditamise. Eesti ühiskonna üle kehtestasid mõlemad okupatsioonivõimud tugeva poliitilise kontrolli. Arvamusavaldused, mis ei järginud poliitilist peajoont, olid karistatavad, selle üle valvasid mõlema riigi repressiivorganid. Natsionaalsotsialistliku võimu eesmärk oli eestlased saksastada, kommunistide omal aga eestlased vennalikus Nõukogude Liidu liiduvabariikide peres rahvuslusest "vabastada" ja ühtseks nõukogude rahvuseks sulandada.

Paljudele eestlastele, kes olid saanud juba 1940. ja 1941. aastal tunda Nõukogude võimu meetodeid oma eesmärkide elluviimisel, andis Punaarmee lähenemine 1944. aastal piisavalt põhjust, et kodumaalt põgeneda. Need, kes Eestisse jäid, tegutsesid kodumaal edasi nii, nagu poliitilised surveolud seda parajasti võimal-

[20]Vrd Tartu ülikooli valitsus haridusministrile, 30.12.1938 (salajane). — RA, ERA.1108.1.987, l. 1–1p.

[21]ENSV Tartu Riikliku Ülikooli ajutine põhikiri. — RA, ERA. R-14.1.442, l. 239–247.

dasid ning nende eetilised ja poliitilised tõekspidamised lubasid. Kõike, mida nad kodumaal avaldasid, jälgis seejuures range tsensuur, mis kestis kuni 1990. aastani.

Karmidele poliitilistele surveabinõudele vaatamata ei suutnud võõrvõim 1920.–1940. aastail rahvuslikku eneseteadvust kasvatanud eestlaste vaimu murda. Nii nagu esimesel Nõukogude okupatsiooniajal (1940–1941), jäi Tartu ülikool ka Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944) eestikeelseks, kuid seal kehtestati sunduslikud saksa keele loengud. Ülikooli juhtkonna otsustusõigus eesotsas ajutise rektori Edgar Kantiga oli väga väike.[22] Kõiki nende samme kontrolliti Eestimaa kindralkomissariaadist Tallinnas, kes igati soodustas Tartu ülikoolis natsionaalsotsialistlikule ideoloogiale sobivate ainete (nt rassiteadus, arheoloogia, keskaja ajalugu) õpetamist, et tõestada nende abil eestlaste tihedaid ajaloolisi sidemeid suure saksa rahvaga, mis pidid pärast võidukat sõja lõppu rassiliselt sobivate eestlaste kiirel saksastamisel kasuks tulema.[23] Suuremast natsifitseerimisest päästis Tartu ülikooli võrreldes näiteks Läti ülikooliga Riias (vt Blank 1989) muu hulgas selle perifeerne asukoht. Kui Riias õpetasid ajalugu Ostlandi riigikomissariaadis tööl olnud doktorikraadiga Saksa ametnikud, siis Tartu asus nii Tallinnas paiknenud Eestimaa kindralkomissariaadist kui ka Riia ametnikest piisavalt kaugel.

17. novembril 1944. aastal avatud Tartu Riikliku Ülikooli missiooniks oli teostada NSV Liidus kasutusel olnud ülikoolide tüüppõhikirja järgi "kõikide kodanike õigust [kõrg]haridusele".[24] See oli vägagi sarnane selle eesmärgiga, mis oli seatud 1919. aastal avatud eesti ülikoolile. Nagu Tartu ülikooli ajalugu aastail 1940–1951 tõestab, ei saanud põhikirjas sätestatu siiski määravaks ning ülikoolis õppijate arv võrreldes Eesti Vabariigi ajaga ei suure-

[22]Vrd Andres Mathiesen Johan Kõpule, Öjargarden, 30.11.1944. — Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (= EELK) arhiiv, f 40, n 1, s 7, l. 9–10.

[23]Erhard Wetzel. Richtlinien zur Frage der Eindeutschbarkeit der Völker im Ostland, der Esten, Letten und Littauer, 1943. — Bundesarchiv, R6/160.

[24]ENSV Tartu Riikliku Ülikooli ajutine põhikiri. — RA, ERA. R-14.1.442, l. 239.

nenud. Osalt oli see tingitud suurtest inimkaotustest hukkumise, vangistamise ja pagulusse mineku tagajärjel.

Rektor Alfred Koorti ametiajal aastail 1944–1951 keskenduti Tartu ülikoolis õppetööle, vähem teadusuuringutele. Sel ajal oli kommunistiku režiimi surve ülikoolile kõige tugevam ning jõuga suruti maha või põranda alla kõik avalikud või poolavalikud teisitimõtlemise ilmingud. Ülikooli nõrgendati teaduste akadeemia süsteemi (1946) ja Eesti Põllumajanduse Akadeemia (1951) loomisega. Ühtlasi ähvardas ülikooli kogu selle aja jooksul võimalus, et arstiteaduskonnast tehakse eraldi ülikooliväline instituut.

Tartu ülikooli täielikult eestikeelseks jäämist Nõukogude anneksiooni esimestel aastatel (1940–1941, 1944–1951) soodustas Nõukogude Liidus levinud põhimõte, et liiduvabariikide ülikoolid peavad olema omakeelsed. Kuna teise Nõukogude okupatsiooniaja alguseks oli eesti õppejõude jäänud Tartusse vähe, tuli nad algul kõik ülikooli teenistusse rakendada ja isegi juhul, kui nad olid n-ö Nõukogude riigi vaenlased (Andresen 1966; Kruus 1968), mis ei takistanud neist mitme peatset vangistamist. Ainult sõjaliste ja parteiliste ainete puhul võis ametisse võtta ka venekeelseid õppejõude, sest neid aineid tuli uute võimuesindajate nõudmisel iga hinna eest lugeda, et kasvatada lojaalseid nõukogude kodanikke, olgu siis kas või üliõpilastele halvasti arusaadavas vene keeles. Hea kvalifikatsiooniga õppejõudude leidmine valmistas aga neilgi "erialadel" suuri raskusi.[25] Teadussidemed teiste Nõukogude Liidu ülikoolide ja teadusasutustega olid aga esialgu nõrgad, mida tõenäoliselt põhjustas nii Eesti Vabariigi ajal välja kujunenud hea eestikeelne keskharidus ja halvenenud vene ning saksa keele oskus (Lõbu 2014) kui ka õppetööst tulenenud ülekoormatus ja mõnel juhul suutmatus teadustööd teha. Nn keskvõimu algatatud teaduspoliitilised kampaaniad filosoofias, bioloogias, keeleteaduses, arstiteadustes, majandusteaduses jm (vt Pollock 2006) tekitasid Nõukogude teadussüsteemi toimimise põhimõtteid veel mitte tundnud eesti teadlastes loomu-

[25]Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Otsuse projekt Tartu Riiklikus Ülikoolis tehtava töö parandamiseks. — RA, EAA.5311.1.106, l. 2–10.

likku arusaamatust ja hirmu. Ehkki need kampaaniad tõid Eesti teadusele kaasa palju negatiivset (nt marksistlikule teooriale allutatud agrobioloogia juurutamise eesti bioloogias, vt Raudsepp 2009), võis neist mõnel juhul tõusta ka kasu, nagu on soome-ugri keelte teadusliku uurimise kohta märkinud Paul Ariste (2008: 289–290).

Eesti ülikoolist aastail 1940–1951 Tartu ülikoolis koostatud dokumentides ja avaldatud materjalides arusaadavalt juttu ei tehtud. Avalikult räägiti eesti ülikoolist Tartus edasi vaid paguluses, kuhu olid siirdunud paljud Tartu ülikoolis töötanud õppejõud. Mõtet eestimeelsest ülikoolist püüti võõrsil elus hoida näiteks ülikooli aastapäevade tähistamisega Rootsis, Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Austraalias jm koos ülikoolile pühendatud kogteoste avaldamisega (nt Olvet-Jensen 1949; Kangro 1970). Paguluses jätkasid tegutsemist ka Eesti Vabariigi aegsed eesti üliõpilasseltsid ja -korporatsioonid, rõhutades isamaalikku kasvatust ja avaldades hulga väljaandeid.

Ometi tegutses eestimeelne ülikool Tartus edasi ka Eesti NSV ajal vaatamata sellele, et rahvuslikkus oli eriti pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. aasta märtsipleenumit põranda alla surutud (pleenumi tulemusena püüti eesti õppejõude võimule kuulekaks muuta nii nende ametikohti madaldades (palka vähendades) kui ka neid hirmutades (vangistati näiteks Hans Kruus, Valmar Adams ja Leo Leesment, vallandati näiteks Richard Kleis, Juhan Aul ja Johannes Silvet)). Seda tõika kinnitavad nii ülikooli arhiivis leiduvad teated üliõpilaste ja õppejõudude poolt Ameerika Hääle kuulamisest, lillede panekust Julius Kuperjanovi hauale kui ka parteiliste ainete naeruvääristamisest (Tannberg 2010: 402–403).[26] Aegamööda suurenev parteiline "kaader" püüdis selliste suundumustega võidelda, kuid edusammud jäid vähemasti

[26]Tartu Riikliku Ülikooli Õpetatud Nõukogu koosoleku protokoll nr 19, 25.11.1952. — RA, EAA.5311.1.168, l. 688p; Üliõpilaste hulgas tehtava ideelis-poliitilise kasvatustöö olukorra kohta, [1952]. — RA, EAA.5311.1.168, l. 688p, 715–720; Kirjavahetus ühiselamute olukorra, sisekorra eeskirjade täitmise ja üliõpilaste kultuurilise teenendamise kohta, [1952]. — RA, EAA.5311.1.188.

esialgu tagasihoidlikuks. Et ülikool oli eestimeelne, näitab ilmekalt kas või Leningradist 1951. aastal Tartu Riikliku Ülikooli rektoriks toodud Feodor Klementi ametisseastumise kõne. Mööndes, et ülikool on rahvusteaduste keskus Eestis, pidas Klement vajalikuks need "kitsalt rahvuslikud raamid" ületada, sest sellistes teadusharudes

> nagu soome-ugri keeled, põlevkivikeemia ja mõned teised, võib ja peab meie ülikool kujunema üleliidulise tähtsusega keskuseks (Klement 1951).

Nõukogude sõnakasutuses kõlas rahvusülikooli mõiste halvasti, sest seda võis käsitada varem kasutusel olnud eesti ülikooli sünonüümina.

Rahvusülikooli sisu pidi nõukogude korra ajal muutuma. Tõhus rohi selle saavutamiseks oli Tartu ülikooli muutmine silmapaistvaks teadusülikooliks, nagu see oli olnud 19. sajandil Vene impeeriumis (Klement 1983: 111). Eesmärgi saavutamiseks tuli ülikool lõimida Nõukogude Liidu teadussüsteemi, mis seadis teaduspoliitiliselt esmatähtsaks täppisteaduste ja külma sõja algaastatel eriti tuumafüüsika arendamise (Dunham 1990; Holloway 1994; Tromly 2014). 1950. aasta sündmuste järellainetus ja uued teaduspoliitilised suunitlused olid põhjuseks, miks ülikooli senine rektor Alfred Koort asendati 1951. aastal täppisteadlase Feodor Klementiga. Uue rektori ja juba 1949. aastal teadusprorektoriks saanud biokeemik Eduard Martinsoni toomine Leningradist Tartusse oli pöördepunkt eestikeelse ülikooli elus pärast selle asutamist 1919. aastal — seni eelkõige õpetamisele keskendunud asutuses võeti suund Nõukogude teadusülikooliks saamisele. Nii Klement kui Martinson nõudsid järjekindlalt teadusliku järelkasvu kasvatamist ning marksistlikul teoorial põhinevate teadusartiklite avaldamist eelretsenseeritavates Nõukogude teadusajakirjades (Maramaa 2004: 213–214; Keres, 2009: 143; Palgi 2010: 342).

Teadustöö osatähtsuse suurendamisele ülikoolis seisid vastu mitmed õpetamisele suunatud eestiaegsed professorid. See oli raskuseks ka teadustööst unistanud üliõpilastele, sest teadlasekarjäär eeldas "marksismi-leninismi teoreetiliste aluste" põhja-

likumat tundmaõppimist ning võimalikku vajadust astuda kommunistlikku parteisse. Stalini surm ja üldise ühiskondliku tausta pehmenemine Nõukogude Liidus 1950. aastate keskpaiku andis lootust paremale tulevikule. Külma sõja ajal paranes 1946. aastal uuesti asutatud Teaduste Akadeemia süsteemi finantseerimise kõrval märkimisväärselt ka Tartu ülikooli rahastamine, kus nii nagu teisteski Nõukogude Liidu ülikoolides hakati asutama teaduslaboratooriume. See andis ülikoolile lõpuks võimaluse teadustööst huvitatud noortele pakkuda võimalust jääda ülikooli teadustööle, mis varem oli olnud võimatu. See aitas kaasa uue võimeka teadlaspõlvkonna koolitamisele. Nõukogude Liidu teaduspoliitika esmatähtsate ülesannete täitmiseks tekkisid Eestis ja sh Tartu ülikoolis 1950. aastate teisest poolest kuni 1980. aastateni kõrgetasemelised füüsika, matemaatika, küberneetika, keemia ja molekulaarbioloogia uurimisrühmad.

Uue teadlaspõlvkonna arusaam Tartu ülikoolist ja selle peaeesmärkidest erines eelkäijate omast. Neid huvitas eelkõige teadustööle tuginev ülikooliõpe ja selle arendamise võimalused kohapeal. See kehtib ka Nõukogude Liidu eri piirkondadest Tartu ülikooli tulnud teadlaste kohta. Järgnenud kahe aastakümne jooksul kujunes Tartu ülikoolist NSV Liidu üks juhtivaid teadusülikoole (NSV Liidu juhtiva kõrgkooli staatuse sai Tartu ülikool ametlikult 1978. aastal). Ühtlasi kaasnes teadustaseme kvalitatiivse tõusuga teaduse ekstensiivne areng.

Tartu ülikool oli kaasa läinud 1950. aastate keskpaigast kõikjal maailmas järjest süvenenud teadustöö spetsialiseerumisega ja uusi erialasid lisandus hulgaliselt. Moskva raha toel oli see võimalik. Võrreldes omariiklusaja ja Nõukogude anneksiooni algusaegadega oli Tartu ülikool tundmatuseni muutunud. Sõja järel ülikoolis karjääri alustanud eesti teadlased olid harjunud, et neilt nõutakse kandidaadi- või doktorikraadi. Ühtlasi sõlmisid nad eelarvamusteta suhteid teiste Nõukogude Liidu ülikoolide ja teadusasutustega. See oli ka esimene põlvkond, kes pääses Nikita Hruštšovi nn sula tuules kapitalistlikku Läände kas siis konverentsidele või pikemaks ajaks stažeerima, mis võimaldas tutvuda välismaa teadustavade ja -tööga. Muidugi eeldas välismaale pääsemine parteipiletit või vähemalt lojaalsuse väljendamist Nõu-

kogude võimule. Eesti teadussüsteemi tõi see aga rahvusvahelist kogemust. Alates 1960. aastatest korraldati üha rohkem rahvusvahelisi teadusfoorumeid ka Nõukogude Liidus ning neil osales arvukalt eesti teadlasi (nt sai V maailma biokeemikute kongressil Moskvas 1961. aastal alguse geeniuuringute edulugu Eestis, vt Maidla 2016). Tartu molekulaarbioloogid, füüsikud, keemikud, arstiteadlased ja astronoomid kasutasid oskuslikult ära Nõukogude teadussüsteemi rahalisi võimalusi, mille taga olid osalt ka Nõukogude Liidu sõjatööstuse huvid.

1970. aastatel Arnold Koobi rektoriameti ajal valmisid füüsikutele, arsti- ja majandusteadlastele ning arvutuskeskusele uued hooned ning erksamate professorite ja õppejõudude ümber tekkis arvukalt uusi töörühmi ja laboratooriume. 1982. aastal avati ka moodne raamatukoguhoone. Samas häiris teadustööle keskenduda soovijaid nõue, et kandidaadi- ja doktorikraade sai 1970. aastatest alates kaitsta vaid vene keeles ning kraade kinnitas Moskvas tegutsenud Kõrgem Atestatsioonikomisjon.

Kuigi Eesti oli raudse eesriide taga ja ideoloogiline surve oli tugev, arenesid nagu Lääne-Euroopas ka siinmail 1950. aastatest ajakirjanduse, sotsioloogia, demograafia, majanduse, majandusgeograafia, rekreatsioonigeograafia jt erialad. Samamoodi levisid Nõukogude Liiduski humanitaar- ja sotsiaalteadustes laialdaselt matemaatilised meetodid (vt Martinson 1988; Tammiksaar jt 2010) ja 1959. aastal ülikoolis asutatud arvutuskeskust kasutasid aktiivselt ka humanitaar- ja sotsiaalteadlased (vt Lauristin jt 2016: 111–119; Õim 2003: 352–353). Lepingulised tööd mitmesugustele ministeeriumidele jt asutustele võimaldasid ülikoolil teenida lisaraha ja anda praktilise panuse Eestis inimeste elujärje parandamisse. Kõik see toimus aga parteilise kontrolli all ning isiklikku algatust võidi karistada. Ülo Vooglaiu juhitud ülikooli sotsioloogialabori sulgemine 1975. aastal on üks selliseid näiteid.

Kommunistliku ideoloogia surve all kannatasidki kõige rohkem sotsiaal- ja humanitaarteadlased. Sellele vaatamata tehti neis valdkondades palju ära. Nimetagem kas või uurimistööd eesti ja soome-ugri keelte alal, märgisüsteemiuuringuid ning teadustööd skandinavistika ja Eesti agraarajaloo alal.

Eelneva põhjal võib tekkida küsimus, kas paljud Tartu teadlased-õppejõud kaotasid Eesti Vabariigi ajal Tartu ülikoolis eestlastesse kasvatatud rahvuslikud aated ning muutusid Nõukogude ühiskonna oludest tulenevalt konjukturistideks? Iga inimese isiklikest poliitilistest eelistustest ja teadmistest lähtudes on võimalik anda ülaltoodud küsimusele erinevaid vastuseid. Samas võib sellele küsimusele läheneda ka hoopis teisiti. 1933. aastal kirjutas ajaloolane Juhan Vasar artikli, milles ta kritiseeris Villem Reimani Rootsi-aja apologiseerimist:

> Ka V i l l e m R e i m a n'i sisuliselt veel nõrk rahvustunne vajas tuge väljastpoolt. Balti sakslusele ei seatud vastukaaluks ennast, vaid Rootsit (Vasar 1933: 120).

Nõukogude anneksiooni ajal seadsid eestlased, sh teadlased kommunistlikule ideoloogiale vastu aga juba omaenda rahvustunde, mis oli piisavalt tugev. Nõukogude inimeseks üldiselt ei tahetud saada ega saadudki. Nii nagu omariiklusajal, jätkasid Tartu ülikooli õppejõud ka Nõukogude ajal õpetajate, arstide, juristide ja ametnike koolitamist. Innukalt pühenduti eesti haritlaskonna kasvatamisele ning seisti ühtlasi aktiivselt vastu vene keele suuremale juurutamisele ülikoolis 1980. aastatel. Nii jäi Tartu ülikool olenemata võõrvõimude soovist selles saksa või vene keelt ja oma poliitilist meelsust juurutada kogu anneksiooniajal eestikeelse kõrghariduse ja eestimeelsuse hoidjaks. Seetõttu on Tartu ülikool eestlastele väga oluline sümbol.

Uuesti võis eestlaste rahvustunne tõeliselt lõkkele lüüa 1988. aastal, Nõukogude Liidus mõni aasta varem algatatud poliitiliste muutuste tuules. Tunti uhkust, et rahvusena püsima on jäädud, ja lähtudes ajaloolisest järjepidevusest otsiti endale eeskujusid Eesti Vabariigi ajast. Kuna eesti ülikooli varasemat ajalugu hästi ei tuntud, võeti tollal kasutatud mõiste "eesti ülikool" sünonüümina kasutusele "rahvusülikool", mida oli nõukogude ajal kasutatud Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli tähistamiseks (nt Siilivask 1975: 181). Kui kommunistliku ideoloogia seisukohast oli rahvusülikooli mõiste olnud halb, siis rahvustundest haaratud eestlastele oli sellel vägagi positiivse sisu, sümboliseerides eestlust ja selle tugevust. 1988. aastast kasutatigi rahvusülikooli mõistet

laialdaselt nii Tartu ülikooli ajaloo muuseumis toimunud konverentsi "70 aastat eesti ülikooli" ettekannetes kui ka ajaleheartiklites (nt Ude 1988; Past 1989). Sõnad "eesti" ja "rahvuslik" võeti 1988. aastal ka Tartu ülikooli uue põhikirja projekti, mille esimene paragrahv sätestas: "Tartu Ülikool on rahvuslik eesti ülikool."[27] Eesti NSV Ministrite Nõukogu ülikooli põhikirja aga ei kinnitanud, nii et ülikool sai võimaluse seda täpsustada. 29. novembril 1990. aastal Eesti Vabariigi Ülemnõukogus vastu võetud Tartu ülikooli põhikirja esimene punkt kõlab:

> Tartu Ülikool on Eesti rahvuslik ülikool.[28]

Põhikirja teine punkt täpsustas seda, püüdes lahti mõtestada rahvusülikooli olemust ja töö eesmärke:

> Ülikooli peaülesandeks on Eesti Vabariigile ette valmistada teaduskraadiga asjatundjaid ning viljeleda ja propageerida teadust, pöörates erilist tähelepanu rahvusteadustele.[29]

See oli tollase aja vaim, sest veel 1988. aasta põhikirja projektis polnud rahvusteaduste uurimisele antud suuremat tähtsust loodus-, täppis-, ühiskonna- ja rakendusteaduste kõrval.

Tartu ülikooli missioon iseseisvuse taastanud Eesti Vabariigis

1990. aastate algusest on Tartu ülikooliga kaasas käinud Eesti ainsa rahvusülikooli tiitel, leidudes ka selle missioonidokumentides ja seadustes.[30] Keegi ei oska aga päris täpselt öelda, mida rahvusülikooli mõiste tähendab. See omakorda põhjustab poliitikute ja Tartu ülikooli tuleviku eest vastutavate inimeste hulgas kirglikke vaidlusi, mille keskmesse on tõusnud küsimus, kas rahvusülikoolis on paslik teha teadust ja anda õpetust üha suuremas mahus inglise keeles. Samas ei ole rahvusülikooli mõiste kasutamiseks

---

[27] Tartu Ülikooli põhikiri [projekt]. — *TRÜ*, nr 34, 9. XII 1988, lk 2.

[28] *Tartu Ülikooli põhikiri*. Tartu, 1991, punkt 1.

[29] Samas, punkt 2.

[30] Tartu Ülikooli seadus, § 2 lg 1. — RT I 1995, 23, 333; Tartu Ülikooli seadus, § 2 lg 1. — RT I, 19.03.2019, 91.

mingit sisulist ega ajaloolist vajadust — meenutagem, et see on juurdunud alles uuemal ajal —, sest iseteadev ja enesekindel pika ajalooga eestikeelne Tartu ülikool ei vaja oma identiteedi tugevdamiseks kõrvalist tuge. Ülikooli areng Eesti iseseisvuse taastamisele järgnenud ajal on seda ilmekalt tõestanud, kuigi seegi tee pole olnud keerdkäikudeta.

Järsk majanduslangus, mis 1991. aastal saabus, tõestas, et senine kõrgkoolide ja teadussüsteem vanal moel enam edasi ei toimi. Mõisteti, et Eesti riigi kohustus pidada ülal nii ülikoolide kui ka teaduste akadeemia süsteemi osutub rahanappuse tõttu võimatuks ja kogu süsteemi tuleb järsult kokku tõmmata. Kõige teravamalt tundsid seda teaduste akadeemia ja ülikooli reaalalade teadlased, kelle raha oli tulnud suuresti Moskvast. Reaal- ja loodusteadlased kasutasid oskuslikult ära lääneriikides omandatud konkurentsipõhise rahastamise ja projektide retsenseerimise kogemusi[31] ning töötasid juba 1990. aastal välja Eesti Teadusfondi põhimääruse ja Eesti teaduskorralduse seaduse eelnõud.[32] Ette nähti, et baas- ja konkurentsipõhist rahastust peavad saama vaid kõrgetasemelised teadlasrühmad ja instituudid, kes on avaldanud välismaa kõrgetasemelistes teadusajakirjades tsiteeritud artikleid või kelle patente on kasutatud. Teadustöö konkurentsipõhisuse rakendamine aitas terasid sõkaldest eraldada (Rootsi Kuningliku Teaduste Akadeemia ekspertraportid 1991–1992, vt *Evaluation...* 1992; Saari 1993). Eesti teadussüsteemist tuli kõrvale astuda suurel hulgal vanemaealistel ja vähese loomingulise viljakusega teadlastel. See protsess osutus asjaosalistele väga valulikuks.

Kui 1920. ja 1930. aastatel mõjutas Tartu ülikooli arengut tugevasti Eesti Rahvaerakond Jaan Tõnissoni, Peeter Põllu ja Henrik Koppeli kaudu, siis iseseisvuse taastanud Eestis on kõige jõulisemalt Eesti kõrgharidus- ja teaduspoliitikat ka Tartu ülikoolis suunanud Isamaaliitu ning hilisemasse Isamaa ja Res Publica Liitu kuulunud poliitikud eesotsas ministrite Peeter Oleski, Jaak

[31]Richard Villems Jaan Einastole, Ants Kallikormile, Arno Köörnale jt., Tartu, 18.7.1990. — Peeter Saari isiklik arhiiv.

[32]Eesti teaduskorralduse seadusaktide väljatöötamise komisjoni istungite protokollid. — RA, ERA.R-1.34.74.

Aaviksoo, Tõnis Lukase ja Toivo Maimetsaga. Nende suunamisel on üha suurenenud Eesti teadusrahastuse konkurentsipõhisus. Lahendusi on otsitud kraadiõppurite rahastamiseks, Eesti kõrgharidusõppe ühitamiseks Euroopa Liidu kõrgharidussüsteemiga ning ülikoolide taristuprobleemide lahendamiseks.

Konkurentsipõhise rahastamise rakendamine ja mõte, et teadus- ja õppetöö peavad olema veel rohkem ühendatud kui nõukogude ajal, tähendas lõppu suurele ja iseseisva Eesti jaoks rahaliselt üle jõu käivale teaduste akadeemia süsteemile. Tihedam koostöö teaduste akadeemia instituutide ja Tartu ülikooli vahel algas ühisprofessuuride loomisega 1992. aastal,[33] mõnel pool ka varem (nt füüsika instituudis). Teadus- ja õppetööd hõlmavate seaduste vastuvõtmiseni jõudis Riigikogu 1994.–1995. aastal. Neist kõige olulisem oli 1995. aasta algul kehtima hakanud teaduskorralduse seadus, mille põhjal moodustati teaduste akadeemiast eraldatud teadusinstituutidest valitsuse eraldi määrusega riiklikud teadus-arendusasutused kultuuri- ja haridusministeeriumi juures[34] ja teaduste akadeemiast personaalakadeemia (Kalling, Tammiksaar 2008: 200).

Teaduskorralduse seaduse järgi said Eesti ülikoolidest suure autonoomiaga avalik-õiguslikud institutsioonid. Autonoomia tähendas otsustusvabadust, kuid vähe raha — seda polnud riigil ülikoolidele arenguks anda. Seda korvasid veidi väliseestlaste, Põhjamaade ja Saksamaa, Avatud Eesti Fondi jpt toetused ülikoolidele, teaduskondadele, õppetoolidele ja teadlasrühmadele. Ära ei tohi unustada ka paljusid isikuid välismaal, kes eraviisil toetasid eesti õppejõude ja teadlasi. Selline abi võimaldas rahaliselt rasketel 1990. aastatel Eestile hoida mitmeid võimekaid õppejõude ja teadlasi (vt Kalling 2019).

Puudujäävat riigieelarve raha pidigi autonoomia aitama korvata ning Tartu ülikool võitis avalik-õiguslikust staatusest väga palju. Eesti iseseisvuse taastamise järel võetud suund saada

[33]Urmas Tartes. Lühike ülevaade teadustöö ja kõrghariduse integratsiooni lähiajaloost Zooloogia ja botaanika instituudi ning Tartu ülikooli näitel, 17.10.1997. Käsikiri Erki Tammiksaare valduses.

[34]Teaduskorralduse seadus. — RT I 1995, 5, 42.

Euroopa Liidu liikmeks ning järgnenud ühinemisläbirääkimised avasid 1990. aastatel Eesti teadlastele laialdasi võimalusi väliskoostööks. 1995. aastal alustati kiiret liikumist Nõukogude Liidu kõrgharidusmudelilt Euroopa kõrgharidusmudelile, et jõuda olukorrani, kus kõrgharidust tõendav diplom on Eestis samaväärne Lääne-Euroopaga. 1990. aastail kaotati viieaastane õpe, üle mindi nelja-aastasele õppele (bakalaureus) ning alustati ainepunktide süsteemi rakendamist (1AP = 40 tundi õppetööd). 2002.–2003. õppeaastal mindi kiirkorras üle Bologna 3+2 õppesüsteemile. Õppetöö arengut ja rahastamist Tartu ülikoolis tervikuna mõjutas 1990. aastate teisel poolel nõukogude ajal kaugõppena tuntud õppevormi muutmine avatud ülikooli tasuliseks tasemeõppeks ning ülikooli viimine õppijaile lähemale ehk siis kolledžite rajamine üle Eesti (Narva, Türi, Pärnu).

Nii olid Tartu ülikool ja tema järel ka teised Eesti ülikoolid sisenenud turumajandusse ning pakkusid konkurentsi 1990. aastatel tekkinud paljudele erakõrgkoolidele (eelkõige õigus- ja majandusteaduste alal). See oli võitlus oma koha eest piiratud inim- ja raharessursiga Eestis, millest ülikoolid ja eelkõige Tartu ülikool väljusid võitjatena. Üks selle positiivseid järelmeid on olnud õppekvaliteedi ja õppejõudude kvalifikatsiooni tõus, mida on järjekindlalt nõutud nii Tartu ülikoolis endas kui ka riigi tasandil.

Tartu ülikool liitis endaga väga tugevad endised teaduste akadeemia instituudid, nt füüsika instituudi, mis aitas ülikoolil kindlustada kõrge õppekvaliteedi ja 1990. aastate teisel poolel ka juhtkoha Eesti teadusrahastuses (Saari 2018: 10). Eesmärk oli jõuda aga kõrgemale ka rahvusvahelises teadusülikoolide ja teadusartiklite tsiteeringute hierarhias, mis eeldas üha tihedamat koostööd eelkõige Euroopa, kuid ka teiste riikide teadlastega. Sel eesmärgil lõimuti rektor Jaak Aaviksoo (ametis 1998–2007) ja tema järeltulijate eestvedamisel mitmesugustesse Euroopa ja maailma ülikoolide võrgustikesse (Coimbra, Guild jt) ning hakati taotlema rahvusvahelisi uurimistoetusi ja Euroopa Liidu raamprogrammide vahendeid, et teenida raha ülikooli teadus- ja õppetegevuse arendamiseks. Jaak Aaviksoo kirjutas 2002. aastal, et üleilmastuvas teadmisteühiskonnas muutuvad ülikoolide pakutavad

> teadmised, aga ka oskused — oskusteave (*know-how*) — ja isegi vilumused üha enam ka otseseks "kaubaks" — neid saab ostamüüa-vahetada, nende abil on võimalik rikkaks saada (Aaviksoo 2002: 2477).

Jaak Aaviksoo oli seda üldist arengusuundumust adunud juba Tartu ülikooli teadusprorektorina. Suuresti tema kirjutatud 1995. aasta Tartu ülikooli seadusesse oligi ettenägelikult kirja pandud, et

> [Tartu] Ülikool on universaalne integreeritud teadus-, õppe- ja kultuuriasutus, mille eesmärk on teaduste edendamine ja teadusel baseeruva kõrghariduse omandamise võimaluste loomine kõigil temas viljeldavatel erialadel.[35]

Ka ülikooli seaduse viimases redaktsioonis[36] seisab teadus esikohal. Et eestikeelsel Tartu ülikoolil tuleb aktiivselt osaleda rahvusvahelises teadustöös, on märkinud tabavalt ka Jaan Einasto. Juba 1990. aastal ütles ta Eesti teaduskorralduse seadust ettevalmistavas komisjonis:

> Kogu meie [teadus]tegevuse sügavam eesmärk võitluses iseseisva Eesti [---] eest on rahvuse säilitamine. Rahvuse säilitamise üks osa on ka kõrgkultuuri arendamine. Kui Eesti teadus ei anna oma panust maailmateadusesse, siis on sellel vaid etnograafiline tähtsus.[37]

Seega ei ole kõrgetasemeline eestikeelne ülikooliõpe Tartu ülikoolis võimalik, kui see ei põhine kõrgetasemelisel rahvusvahelisel teadustööl.

Tartu ülikool on tegutsenud suurema osa oma viimasest tegevusajast ehk alates 1991. aastast avalik-õigusliku ülikoolina. Sellel on olnud nii positiivsed (väga suur autonoomia) kui ka negatiivsed küljed — kuidas majandada üha paisuvat ja mitmeharulisemaks muutuvat teadusülikooli, mis vastaks nii teaduse kui ka

---

[35]Tartu Ülikooli seadus, § 2 lg 2. — RT I 1995, 23, 333.

[36]Tartu Ülikooli seadus, § 2 lg 3 ja 4. — RT I, 19.03.2019, 91.

[37]Eesti NSV teaduskorralduse seadusaktide väljatöötamise komisjoni 30. jaanuari 1990. a. istungi protokoll. — RA, ERA.R-1.34.74, l. 31.

Eesti riigi ees seisvatele ülesannetele olukorras, kus riigil puudub kohustus üha kasvavaid kulutusi kinni maksta. Üks tee nimetatud raskusele vastata on olnud eestikeelse õppega jätkamise kõrval järjest süvenev rahvusvahelistumine. Viimaste Tartu ülikooli rektorite Peeter Tulviste, Jaak Aaviksoo, Alar Karise, Volli Kalmu ja Toomas Asseri juhtimisel ongi ülikool kiiresti rahvusvahelistunud, kasutades hästi ära Eesti liitumist Euroopa Liiduga. Selle tulemusel on tõusnud nii teadus- kui ka õppetöö tase. Samas on rahvusvahelistumisega kaasnenud üha tugevnev konkurents nii Eestis endas (Tallinna Tehnikaülikool, Tallinna Ülikool, Eesti Maaülikool) kui ka välisülikoolidega raha, õppekavade, õppejõudude, teadlaste ja üliõpilaste pärast. Tugevnenud on surve kasutada üha rohkem inglise keelt, kuid enesekindel ja rahvuslikult meelestatud ülikool suudab loodetavasti leida eesti ja inglise keele kasutamise vahekorras eestlaste ja Eesti riigi huve arvestava kompromissi. Sellistele proovikividele on varemgi vastata suudetud, mida eestikeelse Tartu ülikooli sada tegevusaastat ilmekalt tõestavad.

KOKKUVÕTE

Tartu ülikool on seisnud kogu oma ajaloo vältel kõrghariduse leviku eest Läänemere idakaldal. Ehkki eesti rahvuspoliitilisest seisukohast vaadates ei täitnud Rootsi kuningriigis ja Vene impeeriumis tegutsenud Tartu ülikool eestlaste rahvusliku kasvamise huvisid, said ka eestlased kaudselt kasu kõrghariduse arengust Eesti alal alates 17. sajandist (nt kirikuõpetajate koolitamine, eesti keele uurimine ja arendamine, eesti keelde tõlgitud kooliõpikute kasutamine, põllumajanduse areng jne). Kuigi ülikoolis õppimine oli kallis, hakkas eesti üliõpilaste arv Tartu ülikoolis 19. sajandi teisest poolest järjepidevalt kasvama (paljud said stipendiume). Õppimine vene või saksa keeles tundus loomulik, olid need ju eestlaste silmis teaduskeeled. Pealegi ei olnud eestlastel toona veel oma iseseisvat riiki.

1918. aastal end iseseisvaks kuulutanud Eesti Vabariigi ja 1919. aastal Tartus tööle hakanud eesti ülikooli eesmärk oli arendada eestikeelset kõrgharidusõpet ja teadust, surudes ülikooli

seinte vahelt välja seal varem valitsenud vene ja saksa keele. Eesti ülikooli nähti kui asutust, mis võimaldab kõrgharidust kõikidele eestlastele, kes soovivad seda omandada. See eesmärk jäi küll täitmata ja tegemist oli eliitharidusega, sest nii nagu Vene keisririigi aegses Tartu ülikoolis polnud ka eesti ülikoolis võimalik kõigile üliõpilastele tasuta õpet pakkuda. Ühtlasi ei võimaldanud napp raha ja piiratud töökohtade arv ülikoolis kiiresti kasvatada teadusuuringute mahtu ning teaduslikku järelkasvu.

Võimalus kõrgharidust eestlaste hulgas laiemalt levitada saabus alles nõukogude ajal. Kuigi tasuta ei olnud esimestel sõjajärgsetel aastatel võimalik õppida ka Tartu Riiklikus Ülikoolis, olid paljud eesti üliõpilased õppemaksust vabastatud ning lisaks maksti neile stipendiume, et nad saaksid pühenduda ainult õppetööle. Vaatamata võõra võimu all elamisele selle kõikide negatiivsete külgedega saavutati Tartu ülikoolis Moskvast eraldatud rahaga silmapaistvaid tulemusi — hoolimata ideoloogilistest piirangutest arenesid nii õppe- kui ka teadustöö ja isegi rahvusteadused jõudsasti. Keegi ei pääsenud aga n-ö punastest ainetest. Vene keele oskus kasvas selle jõulise pealesurumise tõttu nõukogude ajal kogu eesti ühiskonnas. Teadlaste jaoks oli vene keele valdamine paratamatu, vastasel korral olnuks keeruline teadustööd teha. Üldine suhtumine vene keelde oli ülikoolis rahvuspoliitilistest tunnetest tulenevalt negatiivne, sest selle kasutamist sunniti peale. Nii nagu paguluse valima pidanud eestlaste keskel, hoiti ka Tartu ülikoolis siiski järjekindlalt eesti keelt.

1991. aastal iseseisvuse taastanud Eestis on kõrghariduse kiire levik jätkunud ja Tartu ülikoolil on selles olnud juhtiv koht. Kõrghariduse laialdane nõutamine on ka aja märk, sest üha üleilmastuvas maailmas vajatakse järjest uusi ning eriilmelisemaid teadmisi ning Eesti riigi konkurentsivõime hoidmiseks tuleb neid teadmisi ülikoolides anda. Suhtumine inglise keelde on Eesti ühiskonnas laiemalt ja teadlaste hulgas kitsamalt aga hoopis teine kui vene keelde. Inglise keelt ollakse ise tahtnud omaks võtta, mille tõttu on ka selle kasutamine ja mõju praegu palju suurem kui vene keelel nõukogude ajal. Kui 1919. aastal asutatud eesti ülikoolil Tartus oli missiooniks "rajada põhjalik eesti rahvuskultuur" iseseisvaks saanud Eesti riigile, nagu Peeter Põld ja Jaan Tõnisson unistasid,

siis praeguse Tartu ülikooli kui teadusülikooli missioon saab olla vaid saja aasta jooksul loodud teadustraditsioonide jätkamine ja edasiarendamine kõiki tänapäevaseid teadus- ja õppetöö nõudmisi arvestades nii eesti kui teistes maailma keeltes. Ülikooli kirjapandud rollid seda ette näevadki.

Kirjandus

A a v i k s o o, Jaak 2002. Ülikooli väljakutsed ja valikud. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2475–2480

A n d r e s e n, Nigol 1966. Koostöös rektor Hans Kruusiga. — *Looming*, nr 10, lk 1582–1586

A r i s t e, Paul 2008. *Mälestusi*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

A u l, Juhan 1936. Intensiivsemale loomingule rahvuslike teaduste alal. — *ERK*, nr 9–10, lk 205–211

A u t o n o o m s e ülikooli avamine: Ülikooli pidulik üleandmine esimesele rektorile vabariigi valitsuse esitaja poolt. Valitsuse õnnesoov autonoomsele ülikoolile. Vabariigi valitsuse annetus ülikoolile: rektor H. Koppel'i ja kuraator P. Põld'i pilt. Kuraatori lahkumissõnad. Tervitustelegrammid riigivanemalt, riigikogu esimehelt ja J. Tõnissonilt. Üliõpilaskond toonitab Eesti rahvuslikku ülikooli. 1925. — *Postimees*, nr 327, 2. XII, lk 2

B l a n k, Margot 1989. Theorie und Praxis nationalsozialistischer Hochschulpolitik in Riga 1941–1944. — *Zeitschrift für Ostforschung*, Bd. 38, Nr. 4, S. 541–557.

B o o c k m a n n, Hartmut 1999. *Wissen und Widerstand: Geschichte der deutschen Universität*. Berlin: Siedler

B u c h h o l t z, Arend 1883. *Fünfzig Jahre Russischer Verwaltung in der Baltischen Provinzen*. Leipzig: Duncker & Humblot

D u n h a m, Vera S. 1990. *In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*. (Studies of the Harriman Institute.) Durham: Duke University Press

E e s t i Rahvaerakond. 1918. — *Postimees*, nr 229, 30. XI, lk 3

E n g e l h a r d t, Roderich von 1933. *Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung*. Reval: Franz Kluge

E v a l u a t i o n of Estonian Research in Natural Science: Report to the Estonian Science Fund Council. 1992. Stockholm: NFR

H i i o, Toomas, Helmut P i i r i m ä e (toim.) 2007. *Universitas Tartuensis 1632–2007*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

H o l l o w a y, David 1994. *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–56*. New Haven: Yale University Press

I n d r e k o, Richard 1937. Rahvuslike ja kodumaiste teaduste arendamisest: Kokkuvõte mag. R. Indreko poolt kitsamas ringis peetud ettekandest. — *Akadeemia*, nr 1, lk 11–16

J. T õ n i s s o n i kõne ülikooli teaduse arutamisel riigikogus, I. 1924. — *Postimees*, nr 275, 11. X, lk 1–2

J [ü r g e n s t e i n], A[nton] 1919. Tartu Eesti ülikooli avamise puhuks. — *Postimees*, nr 265, 1. XII, lk 1.

K a l l i n g, Ken, Erki T a m m i k s a a r 2008. *Eesti Teaduste Akadeemia: Ajalugu. Arenguid ja järeldusi*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia

K a l l i n g, Ken 2019. *Tartu Ülikooli Sihtasutus: Tänuraamat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. [Ilmumas]

K a l v i s t e, Jaan 1936. Rahvuslike teaduste tähtsusest ja nende ülesannetest. — *ERK*, nr 4–5, lk 78–81

K a n g r o, Bernard (koost.) 1970. *Universitas Tartuensis: Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv

K a n t, Edgar 1937. Mõtteid rahvuslike ja kodumaisete teaduste arendamisest: Vajame koordineerivat keskkorraldust. — *ERK*, nr 5–6, lk 106–109

K a s i k, Reet 2011. *Stahli mantlipärijad: Eesti keele uurimise lugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

K e r e s, Harald 2009. *Sajandi seiklused: Väljavõtteid autobiograafiast*. (Palju aastaid.) Tartu: Ilmamaa

K l e m e n t, Feodor 1951. Taastame oma ülikooli endise kuulsuse! — *TRÜ*, nr 26, 1. IX, lk 1

K l e m e n t, Feodor 1983. *Templid teaduse teedel*. Tallinn: Eesti Raamat

K o o p 1976 = Кооп Арнольд В. Тартуский университет. — *Большая советская энциклопедия*. 3-е изд. Т. 25: Струнино – Тихорецк. Москва: Советская энциклопедия, с. 282

K r u u s, Hans 1932. Tartu Ülikooli osa eesti kultuuri arengus. — *Postimees*, nr 149, 29. VI, lk 2

K r u u s, Hans 1968. Alma Materi uuestisünnipäevilt: Mälestusi Tartu Riiklikust Ülikoolist a. 1940/41 ja 1944. — *Looming*, nr 1, lk 112–128

K u l l, Ernst 1938. Ülikooli õpperaamatute küsimus: Lähtekohti. — *ERK*, nr 4, lk 165–171

K u u s k, Piret 2006. Tartu üliõpilaskonna toimetised. (Väitlus: Mihkel Veiderma, "Eesti Teaduste Akadeemia ülikooliõpikute väljaandjana 1938–1940".) — *Akadeemia*, nr 5, lk 1138–1139

L a i d, Eerik 1932. Tartu ülikooli osa meie välissuhetes. — August Anni, Eerik Laid, Otto Liiv, Julius Mägiste, Peeter Treiberg (toim.). *Kultuuri ja teaduse teilt: Mõtteid ja uurimusi Tartu ülikooli 300-nda mälestusaasta puhuks*. (Eesti Üliõpilaste Selts "Veljesto" toimetised 2.) Tartu: Loodus, lk 9–16

L a u r i s t i n, Marju, Ene H i o n, Margot V i s n a p 2016. *Marjustini sajand: Kõnelused Marju Lauristiniga elust, Eestist, Euroopast*. Tallinn: Hea Lugu

L õ b u, Terje 2014. Eesti ülikooliks võõrkeelete abil. — Lea Leppik (toim.). *Ülikool ja keelevahetus*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLII.) Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, lk 52–77

M a i d l a, Margus 2016. Ruum, kus sündis Eesti molekulaarbioloogia [intervjuu Richard Villemsiga]. — *Sirp*, nr 41, 14. X, lk 11

M a r a m a a, Sulev 2004. *Arstlik dilemma*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

M a r k, Julius 1928. Meie teadus ja ülikool. — August Anni, Albert Kivikas, Oskar Loorits, Peeter Treiberg (toim.). *Dünamis I: Mõtteid võitlevast vabariigist*. Tartu: Loodus, lk 96–99

M a r t i n s o n, Eduard 1951. Tartu Ülikooli tõeline ajalugu. — *TRÜ*, nr 12, 6. IV, lk 1

M a r t i n s o n 1954 = Мартинсон Эдуард. *История основания Тартуского (б. Дерптского-Юрьевского) университета*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета

M a r t i n s o n, Karl 1988. *Teadustegevuse institutsionaliseerumine Eestis XVII sajandist 1917. aastani*. Tallinn: Eesti Raamat

M ä g i s t e, Julius 1937. Rahvuslike teaduste edust Eestis, I. — *Looming*, nr 3, lk 358–361

N e a n d e r, Theodor 1882. *Die Deutsche Universität Dorpat im Lichte der Geschichte und der Gegenwart: Eine historische Studie auf dem Gebiete östlicher Culturkämpfe*. Leipzig: F. A. Brockhaus

N o r m a n n, Herbert 2018. Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. I. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1131–1151

O l v e t - J e n s e n, Jaan (toim.) 1949. *Apophoreta Tartuensia: Acta Universitati Tartuensi (Dorpatensi) ad diem restitutionis kal. dec. MCMXIX nunc tricesimum celebrandum a professoribus discipulisque eorum in exilio dedicata = Pühendusteos Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolile tema avamise (1. detsember 1919) kolmekümnendaks mälestuspäevaks paguluses viibivate õppejõudude ja kasvandikkude poolt.* Stockholm: Societas Litterarum Estonica in Svecia

P a e, Taavi, Erki T a m m i k s a a r 2015. "See on ülesanne, mis mõtlevate inimeste üle jõu on käinud.": Valdade liitmise reformid Eestis. — *Tuna*, nr 4, lk 14–32

P a l g i, Daniel 1010. *Murduvas maailmas*. I–III: *Mälestusi*. (Eesti mälu 36.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia

P a s t, Vello 1989. Keemiaosakonna töö algus rahvuslikus Tartu Ülikoolis: August Parise tegevus. — *70 aastat eesti ülikooli: TÜ ajaloo muuseumi materjalid*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIII.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 36–48

P e t u h h o v 1902 = Петухов, Евгений В. *Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902)*. Т. 1. Юрьев—С.-Петербург

P i i r i m ä e, Helmut 1975. Probleeme Academia Gustaviana ajaloost. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I: TRÜ ajaloo komisjoni materjalid*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 17–32

P i i r i m ä e, Helmut (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982*. 1. [köide]: *1632–1798*. Tallinn: Valgus

P o l l o c k, Ethan 2006. *Stalin and the Soviet Science Wars*. Princeton—Oxford: Princeton University Press

P o o p u u, J. 1935. Plaanika rahvamajanduse eeldusi — teadusliku uurimistöö korrastus. — *ERK*, nr 4–5, lk 74–86

P õ l d, Peeter 1924. Meie ülikooli arenemine ja praegune seisukord: Kuraator prof. H. Põld'i kõne riigikogu koosolekul 10. oktoobril, I. — *Postimees*, nr 276, 12. X, lk 3

P õ l d, Peeter 1929a. Eesti ülikooli mõttest kuni piduliku avamiseni. — Peeter Treiberg, Hans Kruus (toim.). *Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929*. (Tartu Ülikooli toimetused. C, Annales 10.) Tartu: Postimees, lk 1–106

P õ l d, Peeter 1929b. Kolm soovi ülikooli kümnenda aastapäeva puhul. — *Postimees*, nr 327, 1. XII, lk 4

P ä t s, Konstantin 1933. Mõni sõna rahvuse mõiste selgituseks. — *ERK*, nr 3, lk 53–54

R a m m u l, Aleksander (toim.) 1928. *Saaremaa tervishoiuline kirjeldus = Description sanitaire de l'arrondissement de Saare (Oesel).* Tartu: Tervishoiu- ja Hoolekandevalitsus, Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituut

R a s c h, Manfred 1985. Zur Mineralölpolitik der Kriegsmarine: Dokumente aus dem Jahre 1935. — *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, Bd. 37, Nr. 1, S. 71–101

R a u c h, Georg von 1943. *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710.* (Schriftenreihe Schweden und Nordeuropa; Heft 5.) Essen: Essener Verlagsanstalt

R a u c h, Georg von 1987. Reflexe des abendländischen Geisteslebens an der schwedischen Universität Dorpat. — Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein (Hrsg.). *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost = The Universities in Dorpat/Tartu, Riga and Wilna/Vilnius, 1579–1979: Papers on their History and Impact on the Borderland between West and East.* (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte; Bd. 9.) Köln—Wien: Böhlau Verlag, S. 11–18

R a u c h, Georg von 2002 [1982]. Tartu Ülikooli juubel — kas 1982 või 2002? Tlk Jaan Isotamm. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2485–2492

R a u d s e p p, Anu 2009. Lõssenkism ja Tartu ülikooli bioloogiaosakond stalinismi ajal. — *Ajalooline Ajakiri*, nr 1/2, lk 179–196

R e i m a n, Villem 1920. *Eesti ajalugu.* Trükiks korraldanud Hendrik Sepp. Tallinn: Varrak

R i i g i v a n e m a [Konstantin Pätsi] kõne riigikogus. 1922. — *Päevaleht*, nr 65, 19. III, lk 5

R u m m a, Jaan, Johannes Gabriel G r a n ö, Johannes Voldemar V e s k i (toim.) 1925. *Tartumaa: Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus.* (Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna väljaanne nr 6. Eesti: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus 1.). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts

S a a r i, Peeter 1993. Eesti teaduse esimene rahvusvaheline ekspertiis: Tehtust ja tulemustest. — Karl Martinson (koost.). *Millist teadust vajab Nüüdis-Eesti: Suunad, prioriteedid, organisatsioon, vajadused, võimalused.* (Teaduslugu ja nüüdisaeg VIII.) Tallinn, lk 163–170

S a a r i, Peeter 2018. Kuidas sündis Physicum. — Lea Leppik (toim.). *Reaal- ja loodusteadused Tartu Ülikoolis*. (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XLVI.) Tartu: Tartu Ülikooli muuseum, lk 8–20

S c h i r r e n, Carl von 1869. *Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin*. Leipzig: Duncker & Humblot

S i i l i v a s k, Karl 1975. Oktoobrirevolutsioon ja Tartu ülikooli kujunemine rahvusülikooliks. — *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi I: TRÜ ajaloo komisjoni materjalid*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 176–183

S i i l i v a s k, Karl (koost.) 1982. *Tartu Ülikooli ajalugu 1632–1982*. 2. [köide]: *1798–1918*. Tallinn: Eesti Raamat

T a m m i k s a a r, Erki 2016. Political atmosphere in Dorpat in Emil Kraepelin's period. — *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences*, Vol. 20, No. 4, pp. 403–416

T a m m i k s a a r, Erki, Taavi P a e, Ott K u r s 2010. Salme Nõmmik ja Eesti NSV majandusgeograafia — võimalused ja valikud. — *Nõukogude teadus — sisult sotsialistlik, vormilt rahvuslik?* (Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVIII.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 65–101

T a n n b e r g 2010 = Таннберг Тыну. *Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы (1944–1956): Исследования и документы*. (История сталинизма.) Москва: РОССПЭН, Фонд "Президентский центр Б. Н. Ельцина"

T a r t u Eesti ülikooli pidulik avamine 1. detsembril 1919, I. 1919. — *Postimees*, nr 266, 2. XII 1919, lk 1

T a r t u ü l i k o o l sots.-dem. rahvasaadiku valgustusel. 1924. — *Päevaleht*, nr 273, 9. X, lk 5

T a r t u ü l i k o o l i minevikust, I. 1919. — *Postimees*, nr 264, 29. XI, lk 1–2

T a r t u ü l i k o o l i s e a d u s 1. lugemisel: Koosolek 9. oktoobril. 1924. — *Postimees*, nr 274, 10. X, lk 2

T o b i e n, Alexander von 1925–1930. *Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus*. Bd. 1: Riga: Löffler; Bd. 2: Berlin: Gruyter

T r o m l y, Benjamin 2014. *Making the Soviet Intelligentsia: Universities and Intellectual Life Under Stalin and Khrushchev*. (New Studies in European History.) Cambridge: Cambridge University Press

T ä h e l e p a n u v ä ä r i v kink riigivanemale: Album õlikivi uurimise laboratooriumilt. 1935. — *Postimees*, nr 349, 22. XII, lk 3

U d e, Indrek 1988. Landesuniversiteedist rahvusülikoolini 1918–1919. — *TRÜ*, nr 5, 19. II, lk 2

V a s a r, Juhan 1932. *Tartu Ülikooli ajaloo allikaid. I, Academia Gustaviana: a) ürikuid ja dokumente = Quellen zur Geschichte der Universität Tartu (Dorpat). I, Academia Gustaviana: a) Urkunden und Dokumente*. (Tartu Ülikooli toimetused. C, Annales 14.) Tartu: Tartu Ülikool

V a s a r, Juhan 1933. Meie rahvusliku ajaloo ülesannetest ja orientatsioonist. — *ERK*, nr 5, lk 117–121

V e i d e r m a, Mihkel 2006. Eesti Teaduste Akadeemia ülikooliõpikute väljaandjana 1938–1940. — *Akadeemia*, nr 3, lk 586–592

Õ i m, Haldur 2003. Üldkeeleteadus Tartu ülikoolis: Uurimine ja õpetamine. — Valve-Liivi Kingisepp (koost.). *200 aastat eesti keele ülikooliõpet: 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu Ülikoolis. Juubelikogumik*. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.) Tartu: Tartu Ülikool, lk 349–359

Ü l i k o o l i õppetöö pidulik algus: Täna immatrikuleeriti 462 uut üliõpilast. Immatrikulatsiooni kõne pidas prorektor H. Kruus. "Kellele on antud palju, sellelt ka nõutakse palju." 1936. — *Postimees*, nr 248, 14. IX, lk 1

ERKI TAMMIKSAAR (1969) on lõpetanud Tartu Ülikooli geograafia erialal 1993, omandanud samas magistrikraadi 1995 ja doktorikraadi 2000. TÜ filosoofiateaduskonna filosoofia osakonna teadur 1998–2003, Eesti Põllumajandusülikooli zooloogia ja botaanika instituudi ja TÜ geograafia instituudi vanemteadur 2003–2005, Eesti Maaülikooli Karl Ernst von Baeri maja teadusloo uurimise keskuse juhataja a-st 2005, TÜ loodus- ja tehnoloogiateaduskonna ökoloogia- ja maateaduste instituudi inimgeograafia ja regionaalplaneerimise õppetooli vanemteadur 2006–2015, geograafia ajaloo vanemteadur a-st 2016. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Ääremärkusi Hugo Vihvelinist" (koos Vaino Vahinguga; 1999, nr 3, lk 585–593), "Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. a novembris" (1999, nr 12, lk 2576–2595), "Baer, Tartu rütm ja looduse meloodia" (koos Kalevi Kulliga; 2002, nr 12, lk 2585–2589), "Eesti NSV Teaduste Akadeemia süsteemi lagunemine: Eneseotsingute aastad 1987–1997" (koos Ken Kallinguga; 2008, nr 10, lk 2189–2224), "Põlevkivitööstuse algus Eestis — eeldused ja põhjused" (2013, nr 1, lk 15–48; nr 2, lk 278–309), "Vene lõunapooluseekspeditsiooni pärand

poliitilistes tõmbetuultes" (2014, nr 1, lk 72–95; nr 2, lk 286–312) ja "Põlevkivitööstuse sünd ja areng Nõukogude Liidus aastail 1918–1945 ning seosed Eestiga: 100 aastat tööstusliku põlevkivikaevandamise algusest Eestis ja Venemaal" (2017, nr 8, lk 1403–1423, nr 9, lk 1636–1655) ning arvustused Jaanus Paali raamatule *Kamtšatka lugu* (1993, nr 12, lk 2667–2674), Ilo Käbini raamatule *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi* (1999, nr 4, lk 849–856) ja Karl Ernst von Baeri raamatule *Teateid härra salanõuniku dr. Karl Ernst von Baeri elu ja kirjatööde kohta edastatud tema enda poolt* (2016, nr 11, lk 2056–2063).

MARJE ÜKSINE. Edasi V (2006)

SÜDAME TAKTIMÕÕDUST JA SELLE MÕÕTJATEST LÄBI MEDITSIINIAJALOO

Rein Vahisalu

On juuli keskpaik. Olen jälle Vaivaras iga-aastast koolipoisi suve veetmas. On keskpäev, on palav ja pilvi taevas ei ole. Olen kaldapealse sirelimüüri juurest siksaksammuga mööda konarlikku rajakest alla orgu laskunud. Jään seisma. Siinsamas ligidal on allikas, kust algab madalate leppadega ääristatud ojanire. Jalge all on rammus rohi. Kõrval on paksu rohepebrega kaetud ja vett triiki täis pommiauk ning vastas, kõrge "murakakalda" jalamil ukerdab rohututti noolides vasikas. Täiuslik hetk. Stoppkaader. Ma isegi ei seisa, ma lihtsalt olen. Ära sulanud suurde tervikusse. Olen selle osa ja ühtlasi sellega üks. See vist ongi inimese ürgne algolemus, kõige primitiivsem, närvisüsteemi poolt kindlustatud juba hoomamatust aegade algusest. Orust tundis mõnu ka Prantsuse kirjanik ja mõtleja Gaston Bachelard, kes oma Pariisi professorikorterist põgenes kodukanti, orguderohkesse Champagne'i maakohta. Seal möödusid tema ilusaimad hetked, kui ta seisis oru põhjas voolava vee ääres, leinapajude ja remmelgate napis varjus.[1]

Seega on olukordi, kus keha ja meeled on lõõgastunud ja inimese närv jäägitult puhkab. Mis närv see on, mis südamel nõndaviisi puhata laseb? Ei sunni kloppima, lööke vahele jätma, laseb südamel märkamatult oma tööd teha. Südame "rahunärvi" peale satuti 19. sajandi esimesel poolel, kui märgati, et konna uitnärvi ärritamisel tema südametegevus aeglustub ja süda võib isegi

[1] Vt Haljand Udam, "Jooni Gaston Bachelard'i luuleteooriast". — *Looming*, 1974, nr 9, lk 1546.

seisma jääda. Sellise fakti registreeris 1838. aastal meie oma õue peal, Tartu ülikooli füsioloogialaboratooriumis professor Alfred W. Volkmann. Kehitati õlgu. Elundi tööd reguleeriva närvi ärritamisel peaks ometi selle töö aktiveeruma — süda kiiremini lööma hakkama, magu rohkem maomahla eritama, kusepõis kokku tõmbuma jne Aga nüüd oli lugu hoopis vastupidi.

Uitnärvi uuris ka Volkmanni kaasaegne Tartu ülikoolist Friedrich H. Bidder. Volkmann andis avastusest teada tolle aja mainekas meditsiiniajakirjas *Archiv für Anatomie, Physiologie und wissenschaftliche Medicin*, avaldades üksikasjalikud katsetulemused artiklis "Von dem Baue und den Verrichtungen der Kopfnerven des Frosches" (Konna peanärvide ehitusest ja ülesannetest). Mõlemad mehed jätsid asja sinnapaika. Toimekate teadlastena leidsid nad muudki avastamisväärset. Seitse aastat pärast Volkmanni avastust, 1845. aastal võtsid samal teemal sõna kolm venda Saksamaalt. Ernst, Wilhelm ja Eduard Weber said Leipzigis sama tulemuse: konna vaagusnärvi elektrilisel ärritamisel südametegevus pidurdus ja pulss aeglustus. Vennaksed olid ehmunud, arvasid tulemuse eksliku olevat. Ja ei poolt sõnagi Volkmanni kohta! Pole ometi võimalik, et nad polnud lugenud Volkmanni teadaannet. Noorem vend Eduard Weber jätkas katseid ja ikka samade tulemustega.

Möödus pool sajandit ja rohkemgi. Kas signaal närvilõpmelt südamelihasrakule antakse edasi elektriliselt või mingi keemilise aine kaudu? See oli järgmine suur ja põhjapanev küsimus, mis füsioloogide ees seisis. Inglane Sir Henry Hallett Dale vastas sellele küsimusele. Aasta oli 1914. Niisiis tänavu 105 aastat tagasi avastati atsetüülkoliin. Miks me ei tähista seda? Väga lihtsal põhjusel: me ei tea temast peaaegu midagi. Adrenaliinist teame kõike. Kes poleks kuulnud sellest südametöö kiirendajast, mis vallutanud kõik meeled ja meedia ja meelelahutuskanalid, saadab igat liiki sporditegemist, on stressi põhitegelane? Ikkagi *action* ja *extreme*. Ja me ei räägi üldse atsetüülkoliinist või oleme selle unustanud. Äkki veel hullem — ei tahagi teada, sest ta on puhkamise, rahu ja aegluse jutlustajana hoopiski luuser? See on ränk eksiarvamus, mis võib inimkonnale edaspidi saatuslikuks saada. Ütleme nii, et atsetüülkoliin oli loomade evolutsioonilise

redeli alumistel pulkadel juba kohal ja korraldas elementaarset eluspüsimist, kui adrenaliin ennast alles ülemistele redeliastmetele (imetajate klassi) sisse sättis. Korrektsuse mõttes tuleb meelde tuletada, et alles imetajatel on sümpaatilised närvikiud olemas ka südamevatsakestes, mis võimaldab neil vaenlasele vastu astuda ja muul vajalikul viisil kõikvõimalike olukordadega toime tulla. Võib öelda, et Dale'i avastus pööras füsioloogias uue lehekülje. Neid oli muidugi ennegi pööratud ja pööratakse ka tulevikus, kuid atsetüülkoliin oli esimene avastatud neuromediaator üldse ja tänu sellele avastusele tõestati keemiline närviülekanne kui elundite töö reguleerimise üldine põhimõte. Et sel põhimõttel on tänavu tähtpäev, siis juubilarist veidi pikemalt.

Atsetüülkoliini juured on pärit kahest väga kuulsast biokeemilisest sugupuust, esiteks energiamogul glükoosist ja teiseks mitte vähem tähtsatest ainetest — rasvadest. Kui esimene on jõudnud oma muutuste ahelas atsetüülkoensüüm A-ni ja teine läbi käinud muunduste tee kuni koliininimelise rasvani, annab koliini atsetülaasi nimeline ensüüm mõlemale õnnistuse kooseluks juba atsetüülkoliini nime all. Samas on aktiivselt ennast noorpaari ümbruskonda sättinud ensüüm atsetüülkoliinesteraas, et võimaluse või vajaduse korral kiiresti abielu lahutada. Aega kulub tal selleks 30 millisekundit. Kui nüüd esimese avastatud neuromediaatori keemilist valemit uurida, siis näeme, et kolm CH_3 rühma on kindlalt koondunud lämmastiku ümber, üks aga eelistab hapniku turvalist seltsi. Adrenaliin näiteks erineb väljanägemiselt oma rahulikust partnerist oluliselt. Üksik CH_3 rühm ripub kuusnurksest rombist alla lastud niidi otsas kõige alumisena. Läbides rakkudevahelise pilu, võtab atsetüülkoliin ühendust sihtelundi, näiteks südame lihasraku membraanil asuvate parasümpaatiliste retseptoritega. Seda välgust kiiremat kihutamist võib võrrelda automaatrelee tööga maailma kõige kvaliteetsemas isereguleeruvas seadeldises.

Retseptoreid on kahte liiki, ja nüüd tuleb jälle teha kõrvalepõige Tartu ülikooli. Volkmanni avastusega samal aastal sünnib Oswald Schmiedeberg, kes lõpetab Tartu ülikooli arstiteaduskonna ja keda ravimtaimede uurimisega seoses ning ka lihtsalt loodusemehena hakkab huvitama kärbseseen. Selge, et mürgine ja

süüa ei saa, kuid milline mürk nimelt? Tartus käib esimene Eesti üldlaulupidu. Schmiedeberg töötab aga laboratooriumis ja teeb katseid konnadega. Punasest kärbseseenest eraldatud mürk paneb konna südame seisma. Järelikult on tema toime analoogne vaagusnärvi toimega. Aine saab nimeks muskariin ladinakeelse sõna *musca* järgi, mis tähendab kärbest. Edasise töö käigus tehakse kindlaks muskariinitoimeliste parasümpaatiliste retseptorite rohke olemasolu siseelundites ja ajus ning neid hakatakse nimetama muskariini retseptoriteks.

Kärbseseenele ja muskariinile leiti kiiresti vastumürk — tänapäeval väga laias levikus ja haiglaravimite kasutussageduselt üleilmses esikahekümnes paiknev atropiin. Kui süda liiga laisaks jääb ja pulss vaevalised 30–40 lööki välja annab, siis on anestesioloogide sõber platsis. Ta hakkab kohe muskariini retseptorites ümberkorraldusi tegema ja pulss on peagi jälle 90. Atropiin on karumustika (belladonna) kujul ka silmaarstide ja mõnede fotograafide meelisravim. Mida tegi vaaguse ärritamine silmadele? Laiendas silmaava. Kui silmaarstid kasutavad seda asja pärast, siis mõned kunstpiltnikud selleks, et kliendi füsiognoomia ilusam välja näeks.

Kuid atsetüülkoliin aktiveerib ka teist tüüpi vaagustoimega retseptoreid, mis on paigutatud põhiliselt skeletilihastesse ning kindlustavad loomadele ja inimestele nii vajaliku liikumisvõime. Lihaskonna panevad tööle vaagusnärvi impulsid, mis vahendatakse nikotiini retseptorite kaudu elektrolüütide ioonikanalitesse. Nii et siis kärbseseen ja nikotiin — üks hullem kui teine. Kui aga mõlemad molekulideni lahti võtta, siis olemegi jõudnud elu algallikate juurde. Schmiedeberg koos teise kuulsa Tartu farmakoloogi Rudolf Buchheimiga kirjutas Tartu ülikooli püsivalt farmakoloogia ajalukku. Piisas juba muskariinist, kuid nende teeneks on ka eksperimentaalse farmakoloogia kui uue haru sissetoomine vanasse meditsiinivaldkonda. Järjekordne aukõrgendus vanale anatoomikumile!

Varsti peeti maha Esimene maailmasõda, milles muude relvade kõrval prooviti ka keemiarelva — mürgiseid sõjagaase. Katsealusteks olid inimesed, vaenlase sõdurid. Seega toimusid suuremastaabilised inimkatsed. Kui nüüd atsetüülkoliiniga üle pinguta-

da kuni üledoosi ja mürgistuseni välja, siis oleme silmitsi samade sümptomitega, mida kutsub esile sõjagaas sariin — keemiarelv, mille mürgistusnähud on meil peas viimasest tsiviilkaitseõppusest peale. Sariin paigutub teadlaste töömail teadagi pahupoolele. Aine vallandab vaagusnärvi hüperaktiivsusest tuleneva atsetüülkoliini üleujutuse, mille tõttu avatakse inimesel kõik kraanid, tagajärjeks lakkamatu pisara-, sülje- ja muud voolused koos oksendamise ja lahtise kõhuga. Ja muidugi jääb süda liiga aeglase töö tõttu lõpuks seisma.

*

Atsetüülkoliini jaoks oli tähtis ka 1921. aasta. Siis sündis meditsiiniline eksperiment, mis on oma ettevalmistuse, lihtsuse ja soorituse efektsuse tõttu lausa legendi staatuses — enamiku teadust populariseerivate raamatute kindel tüvinäide. Saksa füsioloog Otto Loewi oli enda jaoks läbi mõelnud ja 1903. aastal kirja pannud järgmised postulaadid.[2]

Punkt 1:

Üks südamenärv (aktseleraator) teeb südametöö kiiremaks, teine seevastu, vaagusnärv, teeb selle aeglasemaks, isegi kui mõlema närvi elektriline ärritus on ühetugevune.

Punkt 2:

Kahe närvi stimuleerimisel vabanevad nende lõpmetest erinevad keemilised ained: vaagus-kemikaal aeglustab südametööd, aktseleraator-kemikaal kiirendab.

See oli loogiline jätk juba 1838. aastal alanud teekonnale. 1838 (Eesti) – 1845 (Saksamaa) – 1914 (Inglismaa) ja nüüd 1921 (Saksamaa).

> Lihavõttelaupäeva ööl 1921 [kui olin näinud unes laborit ning ennast konnadega katseid tegemas, oma hüpoteesi tõestamas] ärkasin ma üles, panin tule põlema ja kritseldasin väikesele paberitükile mõned märksõnad. Siis jäin uuesti magama. Hommikul kell

[2]Vt Otto Loewi, "Über humorale Übertragbarkeit der Herznervenwirkung". — *Pflüger's Archiv für die gesamte Physiologie des Menschen und der Tiere*, 1921, Bd. 189, S. 239–242.

> kuus jõudis mulle kohale, et olin öösel kirja pannud midagi väga tähtsat, kuid ma polnud võimeline oma kritseldust dešifreerima. Too pühapäev oli kogu mu teadlaseelu kõige kurvem päev. Järgmisel ööl kell kolm ärkasin aga uuesti ja mulle meenus, millega oli tegu. Seekord ma enam ei riskinud; tõusin kohe üles, läksin laboratooriumisse, tegin konna südamega eespool kirjeldatud katse ja kella viieks oli närviimpulsi keemiline ülekanne oma tõestuse leidnud.[3]

Legendaarne *Vagusstoff*'i ehk vaagusaine katse on kokkuvõetav seitsme punktiga:

1) kaks lahtiprepareeritud närvidega konna lamavad kõrvuti;
2) doonori südame vaagusnärvi stimuleeritakse elektriliselt;
3) doonori südametöö aeglustub;
4) doonori südamest läbi käinud lahusest võetakse pipetitäis ja tilgutatakse seda teisele südamele (retsipiendile);
5) retsipiendi südametöö aeglustub samuti, kuigi tema vaagusnärvi ei stimuleeritud;
6) järelikult oli lahuses olev kemikaal see toimeaine, mis aeglustas südame tööd;
7) ainet nimetatakse *Vagusstoff*'iks — vaagusaineks;

Loewil oli õnne: Euroopa konn reageeris atsetüülkoliinile adekvaatselt (koliinesteraas ei lõhustanud seda: oli talv, labor oli külm ja ensüümi aktiivsus väike). Ameerika konnaga ja suvel poleks pruukinud sama tulemust saada. Õnne peab ka olema!

*

Tartu ülikooli füsioloogiakateedril on kuulsusrikas minevik. Aga ka järg oli olemas. Jätame Volkmanni ja Bidderi praegu sinnapaika ja läheme kohe Alfred Fleischi juurde. Maailmakuulus šveitslane, füsioloogiaprofessor Alfred Fleisch juhatas TÜ füsioloogiakateedrit aastatel 1926–1932 ning jättis tuntava jälje vereringe ja

[3]Otto Loewi, *From the Workshop of Discoveries*. Lawrence: University of Kansas Press, 1953, p. 33.

hingamise regulatsiooni uurimise peatükki. Ta konstrueeris *Pulszeitschreiber*'i, pulsiajakirjutaja, mis registreeris südame löökide vahelised ajad vertikaalsete kriipsudena. Mis selles nii erilist oli? Aga nimelt see, et ajaintervallide pikkused on südamerütmi muutlikkuse, teisisõnu vaagustoonuse objektiivne näitaja südame rütmispektris. Kõik löögivahed polnudki ühepikkused! Eriti noorukitel. Ja südamerütm oleneb hingamisest: sissehingamisel pulss kiireneb, väljahingamisel aeglustub — arütmia mis arütmia, kuid see mahub ealise normaalse füsioloogia piiridesse ja on tervise näitaja.

Fleisch pidas loenguid saksa keeles. Tal oli alati kaasas insenerist assistent, kellele ta oma idee ära rääkis ja kes selle siis kohe töökojas teoks tegi. Fleisch ehitas Tartusse maja ja tahtis ülikooli edasi jääda, kuid 1932. aastal puhusid Eestis juba uued tuuled ning enam ei tahetud kuulata saksakeelseid loenguid. Ei aidanud ka see, et professor lubas aastaga eesti keele ära õppida ja eesti keeles loenguid pidama hakata.

Füsioloogia kateedris oli asendaja kohe võtta. Kateedrit asus juhtima eesti mees Maks Tiitso, kellest sai kuulsa kateedri esimene eestlasest juhataja. Tiitso oli aastaid olnud Fleischi assistent, abiline ja mõttekaaslane, tegelnud iga päev ka *Pulszeitschreiber*'iga.

Tõsist meditsiiniteadust oli Tiitso nuusutanud Rockefeller Foundationi stipendiaadina aastatel 1925–1926 Torontos, kus tema juhendajaks oli Nobeli preemia laureaat John Macleod — täpselt nagu eelkäija Fleischilgi, kelle juhendajateks tema teadusteekonna alguses olid Nobeli preemia laureaadid Walter Rudolf Hess ja Sir Frederick Hopkins. Seega olid mõlemad sarnastel algpositsioonidel.

Kateedrijuhatajaks valimisel oli Maks Tiitsol EÜSi aktiivse liikmena ka kindel tugi olemas. Kõrvalttulijal oleks kindlasti sama koha peale kraad raskem saada olnud.

*

Lapsena oli Maks röövel-ööbik. Päeval domineeris sümpaatiline närvisüsteem: toas polnud tal asu, oli vihmagagi õues, kondas

mööda nurgataguseid, otsis tegevust. Õhtul oli olukord risti vastupidine. Päeval peidus olnud ööbik tuli lagedale: Maks võttis *Elusa looduse* raamatu ette ja hakkas seda uurima, oli hea rahulik olla, turvaline ja vaikne, ainult ema vuristas rütmiliselt Singeri masina taga venna lõhkikärisenud püksisääri kokku õmmelda. Nii pääsesidki rõõmsad, parasümpaatiliselt rahulikud lõõritused Maksi huulilt valla. Tulevasel teadlasel oli uurimisteema varakult võtta.

Tiitso füsioloogialoengud olid huvitavad. Ta rääkis üliõpilastele, et südant võime ette kujutada massina, mille külge on kinnitatud kaks vedru. Üks nendest vedrudest oleks *nervus vagus* ja teine *nervus accelerans* (kiirendajanärv). Kui lülitame välja *vagus*'e või kiirendame *accelerans*'i tööd (nt ajame inimese vihale), siis südamelöökide sagedus suureneb. Ja vastupidi: südametegevuse aeglustamiseks võime välja lülitada *accelerans*'i või ärritada *vagus*'t. Vaagus mõjub südamele pärssivalt kogu aeg. Seda seisundit nimetatakse vaagustoonuseks. Loomade puhul on tõestatud, et vaagustoonus puudub kodujänesel, samal ajal kui metsjänesel on ta päris suur. Sülekoertel on nõrk vaagustoonus, õuekoertel aga kaunis suur. Eriti suur on parasümpaatilise närvi toonus huntidel. Aga lähme algsemate loomade juurde, kellel südame töö reguleerimise mehhanismid on päris algusjärgus. Vaatame kalu ja kahepaikseid. Neil pole veel õieti südantki, kuid selle toimimise reguleerimise alged parasümpaatilise närvisüsteemi näol on juba olemas. Vaagusnärv oli kõigepealt. Järelikult on see põhi, vundament, mis tagab olemise, baasainevahetuse, toimetulemise ja ümbritseva olustikuga kohanemise. Vaagusnärv on tagatiseks organismi sisemise tasakaalu, homöostaasi kindlustamisel. Kõik muu on juba pealisehitus, mis lisandus evolutsiooni käigus hiljem, kui tuli hakata võitlema või ära jooksma, vastu hakkama ja kiiresti tegutsema. Sümpaatiline närvisüsteem kindlustabki need tegevused — silmaavad suurenevad, bronhid laienevad, gaasivahetus intensiivistub, veri valgub keskergukavasse ja lihastesse. Loom paneb ennast looduses maksma. Vaaguse toimel seevastu "koristatakse kogu tekitatud segadus" ära: silmaavad ahenevad, süda töötab aeglasemalt, vererõhk langeb, seedimine saab jälle töösse — organism on puhkeolekus. Mõlemad juhivad meie elu.

Loengu ajal tahab keegi tudengitest tingimata silma paista ja esitab professorile ebamugavaid küsimusi. Tiitso ei jäänud kunagi võlgu ja vahel nipsas vastuseks ninatargale. Eksamil ei sallinud ta vastuse ettevuristamist ja esitas alati vahele küsimusi saamaks teada, kas üliõpilane on ka asjast sisuliselt aru saanud. Muidugi olid soositud füsioloogiaringis käivad üliõpilased.

Praktikumid olid Tiitsol veel huvitavamad. Konnadele ja nende vaagusnärvidele ei antud armu. Laborandid ei jõudnud konni varuda, need heitsid katse ajal tihti hinge enne, kui südametegevuse aeglustamiseni üldse jõutigi. Tiitso võttis asja rahulikult.

Tema 1932. aastal kaitstud doktoritöö teema oli "Die propriozeptive Regulierung der Atmung" (Hingamise propriotseptiivne regulatsioon), mis alapealkirja "Teadaanne nr. 3" all analüüsib lihastes, sh hingamislihastes paiknevate tunderetseptorite osavõttu hingamise regulatsioonist. Vahel arvatakse, et ainult biitseps, reielihas ja veel mõned muud on kõvad tegijad, kus jõud taga, kuid tegelikult on rinnalihased väsimatud tööloomad, mis rabavad katkematus pidevas rütmis rinnakorvi laiemaks-kitsamaks liigutada. Ja muidugi jätkusid hingamisarütmia uuringud Fleischi pulsiajakirjutaja ja pneumotahhograafiga. Viimati nimetatud aparaat võimaldas välja- ja sissehingatava õhu liikumiskiiruse pidevat optilist registreerimist. Uuriti hingamissageduse, õhuvoolu ja kopsude ventilatsiooni muutusi loomadel stenoseeritud hingamise tingimustes: kassidel ja koertel olid hingetorus 3,5 ja 1,6 mm läbimõõduga metallkanüülid. Katseloomad püsisid elus kolm-neli nädalat ja surid siis kopsude liigveresuse ja puhituse ning südameõõnte laienemise tagajärjel. Küülikud pidid aga näitama, kuidas nende südame parema koja laiendamine (see venitati välja) nende südametegevusele mõjub.

Tiitso oli professori ja oponendina paljude kraadikaitsmiste juures. Kui vaja, oli ta hinnangu andmisel karm ja resoluutne. Kirurgiakateedri juhataja Artur Linkbergi doktoritööst ei jäänud kivi kivi peale: töö on teaduslikus mõttes nõrk, puuduvad uued ideed ja arendused, pole doktorikraadi vääriline. Ei meeldinud Tiitsole ka paljud eugeenikaalased seisukohad, näiteks eugeenikaprofessori ja rassihügieeni eestvõitleja Hans Madissooni omad, kes oma raamatus *Tõutervishoid ja rahva tulevik* soovitab alaväärtuslikud

inimesed ja joodikud steriliseerimisele saata ja nimetab linnu rahva surnuaedadeks ning linnastumist sündimuse languse põhjuseks, sest elujõulisem ja arenenum element valgub maalt linna, kus ta järglaste puududes välja sureb. Tiitso vastulauseid ja sõnavõtte võime lugeda tollasest erialakirjandusest.

Maks Tiitsol oli elu- ja tööjärg kulgenud pidevas tõusujoones. 1939. aasta 18. jaanuaril kinnitas president Päts ta füsioloogia ja füsioloogilise keemia kateedri erakorraliseks professoriks. Maks Tiitso oli päikesepoiss, kindel, rahulik ja mõnus vaagusemees. Ta mängis ülikooli õppejõudude meeskonnas korvpalli ning oli tegelnud poksi ja sõudmisega.

Mängu vaheajal riietusruumis ja pärast mängu jagas Tiitso häälekalt kommentaare mõne kõhuka ja aeglasevõitu meeskonnakaaslase kohta, kuid eriti said võtta üliõpilastest mängumehed, kes suutsid õppejõududele vastu hakata ja vahel ka mängu võita. Sõudmises istus Tiitso tudengina neljapaadis ja kaitses edukalt ülikooli spordiau.

Tiitso käis sageli Vanemuise teatrietendustel. Ta viibis alati heatujulisena nii EÜSi kui ka üliõpilaste pidudel, mis kestsid tihti hiliste öötundideni. Ta polnud karskusseltsi liige. Tal polnud kunagi mõtteski olnud sinna astuda. Ta eelistas vabadust ja poissmeheelu. Maks Tiitso oli inimene, kelle rütmispektris oli domineerinud vaagusnärv.

Ja siis muutub korraga kõik. Sümpaatikuse piits hakkab laksuma 1941. aastal. Tartu barbaarne pommitamine. Nõukogude õhuväge ei halasta, nelja arstiteaduskonna professori kodud koos väärtusliku raamatukoguga saavad otsetabamuse. Õppetöö toimub, kuid on häiritud.

Rühm arstiteaduskonna esimese kursuse poisse uue anatoomikumi hoovil kõõritavad, kaelad õieli, taevast vene pommilennukeid, aga õhtul on jälle pidu. Tiitso võtab neist osa üha sagedamini. Ühel sellistest varahommikutest tahab ta räsitud ülikonnaga otse loengut pidama minna, aga ema on tal auditooriumi ukse peal vastas. Tuled kodust läbi, paned korralikud riided selga, sa oled professor!

21. juulist kinnitas ülikooli rektor uue anatoomikumi komandandiks professor Maks Tiitso. Pommirünnakute vastu tuli organiseerida hoone kaitse ja varade päästmine, kaasata tuli kõik asutuse teenistujad. 1942. aastal määratakse Tiitso arstiteaduskonna prodekaaniks. 1944. aasta augustis nähakse teda veel ülikooli kliinikute varade päästmist ja kliinikute evakueerimist juhtimas, püss seljas...

*

Järgmine sissekanne ajalooraamatusse on 3. oktoobril 1944. Aino Suitsu päevaraamatust loeme:

> Eile sulges silmad Tiitso. [---] Viis päeva ei olnud suutnud rääkida. Ta oli kanderaamil Serafimerlasaretti [Joonealune märkus: Haigla Stockholmis.] toodud. Keegi ei tea, kes ta tõi ja kust kohast ta toodi. Ta oli rängas kopsupõletikus ja muljuda saanud. Põgenemine oli ta tapnud. Mul ei lähe meelest tema nii iseloomulikud tervitused ning peen pilklik naeratus kodumaa tänavatel ja kohvikutes. [---] On öö, uni ei tule, ma nutan. Mäletan üht tantsu Tiitsoga EÜS-i saalis ühel õhtul, kui midagi deklameerisin.[4]

Tiitso kolleeg, eluga Rootsi jõudnud lastearst professor Aadu Lüüs teab täpsemalt.

> Raske õnnetus oli juhtunud professor dr. med. Maks Tiitsoga (sünd. 10.10.1900, surnud 2.10.1944), füsioloogia professoriga Tartust. Ta oli kuhugile vahele jäänud ja ta pahem käsi kõvasti pigistada saanud. Käsi oli õlast kuni sõrmedeni kinni mähitud ja väga paistetanud, isegi käe selg. Külastasin teda ühes dr. Paul Teasega Serafimi haiglas Stockholmis. Ta lamas meelemärkuseta ühes eritoas, kus õde teda alaliselt valvas. Ta tundis meid küll ära, kuid hakkas kohe jälle fantaseerima, nii et temaga kõnelda ei saanud. Ta suri samal ööl kell 12 (2. okt.). Kõnelesin teisel päeval selle professoriga, kelle palatis ta lamas. Professor ütles, et tal oli üldine veremürgitus, kopsupõletik ja neerupõletik, nii et teha ei olnud midagi. Nii on ka see noor inimene — meie õnnetu kodumaa ohver. Reedel, 13. oktoobril kell 12 oli Stockholmis Met-

[4] Aino Suits. *Päevaraamat. 1901–1964*. Tlk Piret Saluri. Tallinn: Varrak, 2014, lk 179.

sakalmistul (Skogskyrkogården) Tronskapellis prof. Maks Tiitso matmine-tuhastamine.[5]

*

Me ei tea, mis temaga juhtus. On inimesi, kes olevat näinud, ja inimesi, kes arvavad teadvat. On arvamused ja oletused, must valgel fakte pole. Üks oletustest. Teekonnal paadiga üle tormise Läänemere jõi Maks Tiitso ennast meeleheitel täiesti purju ja sai kukkudes raskelt vigastada. Ta suri vahetult pärast maalejõudmist kehamuljumise sündroomiga, ainult ajuti teadvusele tulles.

Või selline. Paadist vette kukkunud naisterahvale järele hüpates ta vigastas end ja külmetas, mistõttu sai kopsupõletiku ja suri järgmisel hommikul.

Ka järgmises oletuses võib terake tõtt olla.

Pikalt merel hulpinud, alajahtunud ja vigastada saanud Tiitso õngitsetakse veest välja, tõmmatakse paati. Oimetu mees külitab presenditüki all. Hingamise ergulisest regulatsioonist, 1. teadaanne, pomiseb Tiitso. Järsku on ta mingis valgussõõris, ta läheb laua juurde, kus on kohvitassid viiekaupa virnas, ja samas tuleb tema juurde assistent kahe kohvikannuga. Fleisch paneb riidesse, mantel juba seljas, miks küll, oli ju ette teatatud, et stenoosi toime hingamistegevusele, see on alapealkiri, ja siis kohe lause —1877. a. Kohler sidus tinast traadi küüliku hingetoru ümber. Toru, et hinge jääda, et ellu jääda, ellu, ell-lu, liiguvad vaevu Tiitso huuled. Veesahmakas käib üle näo. Ma ei ole küülik — valgussõõr kaob, kätt ei tunne, on mingi võõras liha mu küljes, ei jõua kasti pealt ära lükata. Ainult õhku, õhku, hinge jääda, jääda. Aga kriipsud tema *Pulszeitschreiber*'il muutusid järjest madalamaks ja ühtlasemaks, kuni kadus sealt lainetus sootuks. Tiitso keha õõtsus aga mässavates lainetes üles-alla, selle amplituud oli suur.

*

44-aastaselt surnud Maks Tiitsolt võtab oktoobris 1944 vaaguseteemalise teatepulga üle järgmine eesti mees, 25-aastane doktor

[5] Aadu Lüüs. *Tartus ja Rootsis: Eluradadel nähtut, kuuldut, meelespeetut*. Stockholm: EMP, 1959, lk 116–117.

Ilmar Sulg. Tema elukäigus on Tiitsoga võrreldes kõik vastupidi: 21-aastase nooruki eluplaanidesse raksatavad sisse plahvatused ja tulevärk, valusad hoobid, veri ja surm. Sümpaatikus võtab arstiõpingud katkestama pidanud noormehe südamerütmi spektris sisse valitseva koha.

Oktoobris 1943 astuvad arstitudeng Ilmar ja filoloogiaüliõpilane Leida käsikäes üle Toomemäe raudteejaama poole. Otsus on tehtud. Mitte Saksa armeesse, vaid Soome. Ja mõlemad! 29. novembril 1943 registreeritakse Tallinna sõjakooli lõpetanud reservlipnik Ilmar Sulg Soome armeesse ja küsitakse: kas sul arstina rindekogemusi ikka on? Pole ju veel arstki õieti, kust need kogemused, aga õnneks on Ilmaril vastus olemas: jah, olin kolm kuud pataljoni abiarst major Kure üksuses Pihkva all. No siis — Karjala kannasele, otse Rajajõele, pataljoni sanitaarteenistusse! Esmaabipunktis läks esimestest tundidest tööks lahti, ja see kestis ühe hooga viis kuud järjest. Surmaga silmitsi esimesest päevast peale. Vaenlase täpsuskütilt otsetabamus pähe, ja noor energiline soomlasest peasanitaararst oli Sule käte vahel liikumatu ja külm. See oleksin võinud mina olla, läksime ju kõrvuti. Aga ahastuseks polnud mahti. Nagu ka olukorras, kus surmavalt haavatud relvavennale anti viimast lohutust ja matmiskoha märgiks riputati väikesele kasepuust tehtud ristile kuulist läbistatud kiiver. Hauakoht märgiti maastikukaardile. Kõige raskem oli vastu võtta surmavalt haavatuid. Neid sai aidata ainult valu vaigistamisega ja lubadusega vahendada nende tervitused ja viimsed soovid oma lähimatele kodumaal. Põhilise aja võtsid aga lõputud sidumised. 11. aprillil 1944 ilmus marssal Mannerheimi käskkiri ja Ilmar Sulg võis oma mundrile sanitaarleitnandi pagunid peale õmmelda.[6]

17. aprillil toimus plahvatus soomepoiste 200. jalaväerügemendi Jalkala laagris. Laohoones lendas õhku autokoorem maamiine. Laohoone katusest sadas sisse vesi, mis põhjustas karbiiditünnide isesüttimise. Ühe laagrisse tellitud maamiini asemel oli

[6]"Olin nende seas, keda marssal Mannerheim ülendas aukraadides: minust tuli nüüd (11.4 – 44) *lääkintäluutnanti*, sanitaarleitnant." Vt Ilmar Sulg, "Pataljoni arstina "Soomepoiste" JR 200 rügemendis 1943–1944". — *Põhjala tähistel*, 2001, nr 28, lk 18.

toodud terve koorem ja autojuht keeldus lasti tagasi viimast halbade teeolude ja pimeduse tõttu — küll homme jõuab... Korrapidaja karjus: Häire! Tulekahju! Ladu põleb! Esimesed kohaletormajad lendasid õhku, sest kohe järgnes plahvatus.

Oleks tulnud eemale, mitte juurde joosta! Surma sai 32 Eesti vabatahtlikku. Pataljoni arst Ilmar Sulg oli plahvatusepäeval Helsingis kolmepäevast puhkust veetmas. Ta kohtus seal Leidaga, kes oli lotaks rinde tagalas. Ma oleksin olnud kustutajate hulgas üks esimesi, sest barakis oli sanitaarvarustus ja miinidest ei teadnud ma midagi — väidab ta ise. 14. juuni öösel jäid venelased Ahijärvi lähistel kohati omade tule alla. Lahingu jäljed olid kohutavad: Vene langenud sõdurid vedelesid laugastes, kohati üksteise otsas. Eestlastel oli kaheksa langenut. Pataljoni arst Sulg sidus tol ööl ligi 30 haavatut. Kuus meest jäi kadunuks. Teadmata kadunud — sõjas kindel kategooria mehi. Teadmatus — vaikus, mida on raske taluda, parem juba röökigu su peale! Rindepastor Topi Tarkka nägi pealt järgmist pilti: pataljoni arst Ilmar Sulg tuli haavatuga eesliinilt ja hakkas teda heinaküünis siduma. Aitas teda üks eestlasest kapral. Kui haavatu oli seotud ja haiglasse saadetud, jooksis arst liivakoopa vastaspoolsele servale, mis kaitses õhus lendavate kuulide eest. Sanitaarkapral jooksis umbes 20 meetri kaugusel tema järel. Nende vahele kukkus granaat. Sulel polnud kriimustustki, kaprali ees lõhkenud granaat vigastas teda aga surmavalt.

Augustis 1944 muutub olukord radikaalselt. Nüüd on Eesti mehi vaja kodumaal, o m a vabaduse eest võitlema. Kes lähevad? Kes jäävad? Kiirkorras kutsub marssal Mannerheim 200. jalaväerügemendi delegatsiooni Mikkelisse Soome armee *Päämajja* audientsile. Ka pataljoni arst Sulg on üks kõrgele kohtumisele minejatest. Küsimusi ülemustele on palju: kas sakslased andestavad Eesti meeste põgenemise Soome, kas võimaldatakse võidelda Eesti üksustes, ja kõige tähtsam: miks relvad, isegi seljakotid ära võetakse? Miks me peame paberkottidega minema, see on alandav!

18. augustil on 1752 soomepoissi transpordilaeva Wartheland pardal ja suund võetakse Paldiskile. Ilmar tungleb reelingu ääres, et kaldal oma lotat näha. Leida jookseb muulil laevaga kaasa ja

ronib lõpuks muuli tipus asuva kõige kõrgema kivi otsa. Tema käes lehviv valge rätt on Ilmarile veel kaua näha.

Vihased soomepoisid pidid Männiku laagris enne rindele minekut füürerile truudust vanduma, aga *Sieg Heil!* asemel uriseti ühtses rivis *Ota mehua!*, mille vasteks eesti keeles võiks olla näiteks "Pea lõuad, kuradi kämbu!".

30. augustil toimus eestlaste rünnak Õvi ja Nõela küla vallutamiseks. 10. kompanii jõudis Emajõeni, venelased olid juba üle jõe läinud. Pataljoni arst Sulg oli rahulolematu: ei jätkunud ravimeid, sidemeid, hobuseid ega veokeid haavatute ja sanitaarvarustuse transpordiks, lubatud väliambulants jäi kuni lõpuni lubaduseks. Taludest saadud aknakardinad pesti ja lõigati ribadeks. Mida ei antud, tuli võtta — kust võtta andis. Ja võeti. Nõela küla vallutati. Kolm lahingupäeva tõid meile tunnustuse. Kõiges püüti nüüd meile rohkem vastu tulla. Ei lausunud keegi paha sõna sellegi pärast, et meie ohvitserid kandsid kõik kangekaelselt Soome vormi ja mehed oli kuubedelt eemaldanud kõik SS-tunnused ning asemele õmmelnud Soome tunnused, kui kellelgi neid veel oli. Soomepoiste edu jätkus Pupastvere lahingus. 350 Eesti võitlejat lõid venelased tagasi. Kartulivagude vahele ja vilja sisse peitunud taganevat vaenlast notiti erilise entusiasmiga. Pärast kaotatud lahingut nõudis punakomandör oma ülemustelt abiväe saatmist "mitme tuhande Soomest saabunud bandiidi ja lihuniku"[7] vastu. Tasuks jagati võitjatele 44 raudristi.

17. septembril jätkus venelaste ülekaalukas pealetung Emajõel ja Tartu rindel. Vaenlasel oli 140 000 meest. Tohter Sulg oli soomepoistega Pilka külas 207. julgestusdiviisi reservina. Pilka lahing oli Eesti meestele üks viimaseid. Diviis purustati sisuliselt kohe esimesel päeval.

Sulg ja tema abiline Hilja Rüütli koos viie haavatuga pugesid lähimasse rõuku ja kraapisid endale õlgi peale. Punaväe ahelik tuli üle põllu, kaks meest istusid nende rõugu peale ja tegid suitsu. Rüütli: kui venelased lahkusid, kuulsime eemalt tulistamist ja kisa — haavatud viidi kaasa ja tapeti maha? Siis nägime, et meie

[7]Ilmar Sulg, "Pataljoni arstina "Soomepoiste" JR 200 rügemendis 1943–1944". — *Põhjala Tähistel*, 2001, nr 28, lk 27.

rõugu suunas tuleb üks venelane. Nüüd on vist kõigil lõpp! Viimses meeleheitlikus lootuses vaenlast petta valasime joodi näkku ja juustesse ning heitsime pikali, nagu oleksime raskelt haavatud ja meelemärkuseta. Pääsesime.[8]

*

Oli oktoober 1944 ja kolm põgenikku ekslesid mööda põhjarannikut, otsides asjatult ülesõiduvõimalust. Lõpuks see siiski leiti ja paat viis kolmiku üle lahe Soome. Aga õnne pidi olema! Veel viimasel hetkel sattus Sulg venelaste vahiposti otsa. Nõuti pabereid. "Mu riietus oli närune ja põuetaskust tirisin esile punakaanelise kortsus vihiku. Seletasin oma puudulikus vene keeles, et see on minu tööraamat ja et ma olen teel tööle. Pikk uuriv pilk, ja haraschoo. Võisin niisiis minna ja sain tagasi oma erepunaste kaantega Tartu Ülikooli matrikli."[9] Napp pääsemine, väga napp. Vedamiste jada! Doktor Ilmar Sule vegetatiivse närvisüsteemi sümpaatikuse haru oli teda tampinud tund tunni, päev päeva kaupa, kuude viisi, viimased aastad järjest, vahet pidamata.

Vaaguse naasmiseni arsti isiklikku rütmispektrisse läheb veel paar aastat aega.

Jõudnud Soome lahe põhjakaldale tagasi, jätkas Ilmar Sulg 1945. aastal juba sõjapagulasena Tartu ülikoolis katkenud arstiõpinguid Helsingi ülikoolis. Koos ülikooli lõpetamisega 1946. aastal tuli ka põgenemine Rootsi, sest jalgealune Soomes muutus ohtlikult ebakindlaks. Hingamine ja vereringe — milliseid sakke joonistasid noore terve mehe kopsud ja süda tol äreval ebastabiilsel ajal registreerimispaberile? Aga suur huvi õppida, uurimistööd teha, andmeid koguda, samal ajal unustamata vahetut kokkupuudet haigega haigemaja palatis — kõik see kihutas tagant ja hakkas lõpuks sümpaatikust välja tõrjuma. Järgnevatel aastatel ilmus tulevase arstiteadlase kardiogrammi üha rohkem hingamisarütmia episoode. Muidugi võib seda meditsiiniterminit

[8]Vt Hilja Rüütli, "Sotamies Jaani mälestusi". — *Põhjala Tähistel*, 1993, nr 20, lk 3–4.

[9]Ilmar Sulg, "Pataljoni arstina "Soomepoiste" JR 200 rügemendis 1943–1944". — *Põhjala Tähistel*, 2001, nr 28, lk 38.

laotada ka palju laiemasse taustsüsteemi, isegi globaalsesse mõõtkavasse — kogu sõjajärgsesse Euroopasse. Hingamisarütmia kui üldkultuuriline fenomen nii siin- kui sealpool Soome lahte ja igal pool mujal: inimene on oma füsioloogiaga igas maailmanurgas ühesugune.

Aju vahekord hingamise ja südamerütmiga vajas endiselt klaarimist ja Ilmar Sulest hakkas kujunema tõeline Põhjamaade teadlane. Ta alustas Soomes, jätkas Rootsis ja lõpetas Norras. 1954. aastal sai ta Lundi ülikoolis Rootsi arstipaberid ja 1969. aastal kaitses samas doktoriväitekirja teemal "Kvantitatiivne elektroentsefalogramm (EEG) kui aju düsfunktsiooni mõõt". Ajust saame informatsiooni kätte EEGga, aga piklikajus paiknevad ju hingamise ja vereringe juhtpuldid, kust käsuliinid alla perifeeriasse jooksevad. Kõik see kokku on neurofüsioloogia, õieti kardioneuroloogia, millega Ilmar Sulg oma tööpäevi sisustab.

Järgnes elukohavahetus Helsingborgi, kus oma organisaatorivõimeid näidates asutas ta esimese kliinilise neurofüsioloogia laboratooriumi väljaspool Rootsi ülikoolihaiglaid. 1973. aasta suvel toodi Helsingborgi haiglasse Rootsi kuulsaim patsient, 91-aastane Rootsi kuningas Gustaf VI Adolf. Maoverejooksu ja suure verekaotuse tõttu oli Tema Majesteet üliraskes seisundis. Doktor Sulg kuulus arstide meeskonda ja tema vastutada oli kuninga aju- ja südametegevus. Signaalid ajust ja südamest edastati telemeetrilise ülekande teel haigla kõrval olevasse hoonesse ja salvestati magnetlindile. See oli arvatavasti esimene selletaoline kaugülekanne maailmas, arvab idee autor ja teostaja doktor Sulg ise. Lindid jäid aga hoiule tema isiklikku arhiivi. Reliikviana. Kes ei jätaks! Rootsile järgnes taas Soome. Sulg kutsuti vast valminud Oulu ülikooli kliinikusse kliinilise neurofüsioloogia ülemarstiks. Kuid sellest talle ei piisanud. Samal ajal omandas ta dotsentuuri Helsingi ülikooli juures.

Ja lõpuks Norra. 1982. aastal valiti Sulg Trondheimi ülikooli kliinilise neurofüsioloogia õppetooli professoriks. 1984. aastal siirdus ta maailma kõige põhjapoolsemasse, Tromsø ülikooli, ikka professorina aju ja südame seoseid uurima. Need said põhjalikult kirja pandud 467-leheküljelisse kapitaalsesse teosesse *Heart*

and Brain, Brain and Heart (Süda ja aju, aju ja süda), mis on koostatud 11 riigi teadlaste 37 ettekande põhjal.

Eluvektor kulges endiselt tõusvas joones ja ühegi tagasilöögita ainult ülesmäge. Ka kaks abielu võib õnnestunute hulka lugeda. Viimases oli abikaasaks lausa kolleeg ja mõttekaaslane, igas olukorras toetav ja mõistev närvitohter Eestist. Oldi päevade kaupa koos laboratooriumis ja kirjutati artikleid. Töö kõrvalt toimis ka pereelu. Sulg nimetab oma 22 aastat kestnud abielu harmooniliseks, ja pole põhjust teda mitte uskuda. Sümpaatikuse osakaal tema rütmispektris oli pidevalt madalal nivool, lastes uitnärvitoonusel domineerida. Nagu Tiitsol enne sõda.

Ja otsekui elutöö kokkuvõtteks sai hingamisarütmia kui spetsiifilise parasümpaatilise närvisüsteemi indutseeritud nähtus uue mõiste: uitnärvi indeks.

Nii et sõna otseses mõttes vaagusnärvi peal ja toel kuni elu lõpuni välja. Katkematu tegelemine südamelähedase teemaga. Ilmar Sule süda lõpetas tegevuse 2012. aastal Bergenis, olles kõik omaniku eluunistused täide viinud. Alustanud tormis ja möllus, lõpetas vaikuses ja rahus — vastupidi Maks Tiitsole, kes alustas tarmukalt pidevas tõusujoones liigagi hästi. Vaagust sai ta lühikeseks jäänud elu jooksul palju, ajuti kuni sariinimürgituseni välja.

*

Eestis jätkusid südametegevuse autonoomse regulatsiooni uuringud. Vereringe ja hingamise tihedad seosed said laboratooriumis uued tõestused ja kabinettides leiti neile praktilised rakendused.

Et vaagustoonus on ülekaalus lastel ja noorukitel, uurisid Tartu ülikooli füsioloogid professor Elise Käer-Kingisepa juhendamisel hingamisarütmiat Tartu kooliõpilastel. Aasta oli siis 1957. Uuriti 200 last. Kõige suuremad südamerütmi kõikumised olid lastel vanuses 7–10 eluaastat (50%-l) ja 10–13 eluaastat (70%-l). Alla 7- ja üle 13-aastastel oli aeglast vaaguspulssi ainult 20%-l kooliõpilastest.

Samasse ajajärku jäävad ka mitme Eesti tippkirurgi hingamisarütmiaga seotud uuringud. Kõrva-nina-kurguarst Elmar Siirde ja kirurg Ants Rulli ning veerand sajandi jagu varem tegutsenud

stomatoloogi Valter Hiie uurimistööd lõppesid kraadikaitsmisega ja professoriks nimetamisega. Kirurgid tahtsid teada, kuidas mõjub narkoos operatsioonilaual viibija hingamistegevusele ja südamerütmile. Lõigata oskasid kõik kolm suurepäraselt, aga haige peab pärast lõikust ka turvaliselt üles ärkama. Seega — ohutus ennekõike!

Pulszeitschreiber leidis professor Atko Viru innukal eestvõtmisel tee spordimeditsiini. Pulsiajakirjutajat täiustati järjekordselt ja nii oli tee lahti staadionile, ujulasse, jalgrattatrekile ja mujale. Portatiivse aparaadiga sai südamerütmi muutlikkust üles kirjutada nii treeningul kui ka võistluse ajal.

Hingamisarütmiat uuriti edasi juba uues kvaliteedis. Südamerütmi sümpaatilise ja parasümpaatilise komponendi tasakaalu hindamisel viib matemaatika meid niisuguste mõistete juurde nagu sagedus ja spektraalanalüüs. 1/3 hingamisliigutust sekundis on samaväärne 0,33 hertsiga, sest me hingame tavaliselt 20 korda minutis (üks kord kolme sekundi jooksul). Nii ongi südame rütmispektri kõrgsageduslik komponent (0,15–0,4 hertsi) vaagustoonuse kanda, samal ajal kui madalsageduslik osa (0,04–0,15 hertsi) on sümpaatilise närvisüsteemi pärisosa.

Südame löögisageduse muutlikkus aitab meid ka südamekliinikus, nimelt südamelihase infarkti ravimisel ja paranemise prognoosimisel. Infarkt on oma olemuselt suur stress, piitsaga lajatamine kogu organismile, ja nii ongi atsetüülkoliin murust madalamale rütmispektrisse surutud, varjus raju adrenaliinitulva ees. Madalale tõrjutud vaagustoonus on aga suur risk eluohtlike rütmihäirete ja äkksurma tekkimiseks, eriti infarkti esimeste tundide ja päevade jooksul. Nii nagu eosinofiilsete, s.t eosiini mõjul punaseks värvuvate valgeliblede ilmumine verre on raskest põletikust paranemise alguse näitaja, nii on kõrgsagedusliku osa taasilmumine rütmispektrisse kriisi ületamise näitaja infarkti puhul. Paranemise koidupuna pildil! Vaagus ilmus taas — murrang on toimunud, algab tee paranemisele!

Uus küsimus: miks oodata, kuni adrenaliin taganeb, lisagem parem kohe atsetüülkoliini, kütkem parem vaagust takka! On ju olemas vaagustoimega preparaadid. Tšehhi päritolu Ameeri-

ka kardioloog Tomas Vybiral pani vaagustoonuse tõstmiseks infarktihaige rinnale skopolamiini plaastrid. Skopolamiin peaks tegelikult vaagust hoopis alla suruma, sest on atropiiniga sarnase toimega, kuid väikestes annustes toimib ta just vastupidi. Jällegi üks meditsiinilisi paradokse! Kuid tulemused jäid tagasihoidlikuks ja praktikas pole siiani juurdunud. Nii tegutsetaksegi vanamoodi: adrenaliinikraanid kinni ja sümpaatikuseblokaadi vastuvaidlematu väljakuulutamine.

Ka muudes stressiolukordades on ülekaalus sümpaatikus ja vaagus on pärsitud. Seda kasutatakse ära stressitaluvuse määramisel, seega näitajana, mis iseloomustab inimese toimetulekut argielus. Kasutusala on ulatuslik, alustades inimeste kutsesobivuse testimisest ja lõpetades käitumismeditsiiniga.

Inimese süda ei tööta tänapäeval enam endise rahuliku, tasakaaluka rütmiga. Igat masti rütmihäired on meie elu lahutamatu osa. Rütm on esimene, mis igasuguse piitsalaksaka peale rivist välja astub. Hiinlane küsib tuttavalt: kas sa täna söönud oled? Lääne inimene küsib: kas su pulsikell rütmihäireid ka näitab? Mul läheb alati öösel süda rütmist välja, mitte kunagi pole veel päevasel ajal seda juhtunud, ütleb patsient. Kui tähtis tähelepanek! Järelikult vajutas öine valitseja atsetüülkoliin päästikule. See teave on vaja praktikasse tuua ja seda moodsa arütmoloogia isa, Prantsuse kardioloog Philippe Coumel 1970.–1980. aastatel ka tegi. Ta pani haigele ööpäevase südame löögisageduse muutlikkuse programmiga EKG registreerija peale ja kui kell 2.50 aeglase rütmi pealt paus kahe löögi vahel liiga pikaks venis, vajutatigi päästikule — vallandus kodade virvendusarütmia hoog. On ju ravi seisukohalt oluline, kas käivitavaks teguriks on vaagus või sümpaatikus.

Aga kuidas on lood hingamisarütmiaga meie tänases Eestis? Juba sõna ise hirmutab inimesi. Kuulge, see on ju ikkagi a-rütmia, ja mul süda klopibki, lööb kõvasti, jätab lööke vahele, ebamugav on! Olemegi ühe ärevushäirega patsiendi juurde saanud. Mis aga tegelikult toimub? Tegelikult on vaja tasakaal kahe südametööd reguleeriva poole vahel paika panna. Selle asemel et inimene maha rahustada ja asjaolusid selgitada, kirjutatakse saatekiri kardioloogi vastuvõtule.

*

Mis saab meist edasi? Infovoog juba lämmatab meid, aega selle seedimiseks ei ole. Tempo on selline, et tippdirigent istub rohkem lennukis, kui seisab orkestri ees. Vanasti kulgeti MMi suusamaratonil ükshaaval metsavaikuses, nüüd trügib kogu kamp vaatajate silme all üksteise suuskadel ja üksteisel seljas. Ja pärast finišit minnakse käsipidi kokku. Kiirused on võimete piiril. Aga saab veel kiiremini. Üheaegne tegelemine mitme asjaga on normaalsus. Laste ja noorukite hüperaktiivne käitumine ei mahtunud vanasti normi alla, nüüd tõrjutakse normiskaalalt välja aeglasemalt ja rahulikumalt toimetavad inimesed. Nad pudenevad tsentrifuugilt lihtsalt maha. Mõistus tõrjutakse kõrvale: juhendid, manuaalid, normatiivid, standardid, reitingud, mõõdistamine, *fast food* igas valdkonnas — et ei peaks ise mõtlema, teie eest on juba mõeldud! Numbritele taandatud elu ei lase meie keha ega meeli enam surve alt vabaks. Oleme kogu aeg saadaval, teiste ja enda pideva kontrolli all.

*

Mõtlen ennast loo algusesse, Vaivara orgu. Seekord on vanaisa usaldanud oma kolm lapselast heinakoormat vedama. Ohjad on minu kui kõige vanema käes, vanaisa kõnnib hanguga kõrval. Oleme turvaliselt mööda orupõhjas kulgevat teerada logistanud ja allika juurde jõudnud. Ees on teekonna otsustavad hetked — keldriesine järsk tõus koos järgneva ülesmäge rühkimisega kuni heinaküüni ette välja. Poolsada meetrit kohe kindlasti. Tõusu algul jätab vanaisa hobuse seisma. Nõaa! ja ohjad löövad hobuse turjal laksu. See on esimene koorem ja vanaisa ei tea, mis hobune see on, kõik hobused ei saagi sellest mäest üles. Kunagi ainult Miku sai, aga see kolhoosi setukas? Nõaa, nõaa, ohjad on ümber käe ja teevad õhus ringe, hobuse sammud on tihedad ja tippivad, reied pingul, koorem tuleb, käginat pole, ainult kivide lõksakad rataste all. Vanaisa läheb veel kiirema sammuga, otsetõus saab võetud, kohe on keeramine, nõõa-laks-nõõ-nõõ-laks-laks, hopp-hopp, reied veelgi pingumal, saba tõuseb, hopp-hopp, nnõõõa! Hobuse pea koogutab üles-alla, aga läheb-läheb, keldri ukse ees

on lamedam koht, olemegi seal, vanaisa tõmbab hinge, aga seisma ei jää, siit kohe edasi-edasi, ilma vaheta, veel tõusu kuni õue peale heinasara ette paarkümmend meetrit, kõik puhtalt ülesmäge. Meie kolmekesi punnitame koorma taga, hangud koormasse löödud, hobusele kaasa.

Orupõhja rahu suubus äkkpingutuse möllu. Atsetüülkoliin paigutus keldri ette jõudes meie kõigi nelja sünapsidesse varjule, et adrenaliinile kohta teha ja ära oodata, kuni heinakoorem on õue peale maha laotud ja järgmise koorma järele minnes saab jälle mööda lamedat orupõhja sõites hinge tagasi tõmmata, ehk teisisõnu, kui sümpaatikus on tagasi rütmispektrisse sügavale peitu pugenud ja vanaisa süda lööb jälle 70 korda minutis.

*

Aga meie uhame adrenaliini peal edasi. Ikka oru kõrgetel servadel. Kordagi oru põhja laskumata. Algul ärevus ja rütmihäired, kuni kolmanda (või neljana, viienda) järjestikuse koorma ülesponnistamise ajal võib saatuslik piitsahoop vallandada südamevatsakeste kaootilise tõmbluse... Jälle loeme lehest, et tubli mehe ja tervisesportlase süda ei pidanud vastu. Keegi ei leidnud järjekordselt puhkusenärvi oma südame seest üles.

Kui palju on südames automaati ja kui palju "vaba mehe" tahet? — vaat selles on küsimus! Puusaltlaskmist, lööktöö-stahhaanovlust, ilma ajuta robustset tagumist, pidevat valmisolekut number üks või voli olla vaba mees ning lustida elu ja hetki. Need kaks peavad mõlemad südame sisse ära mahtuma. Ja mahuvadki, sest loodus on nii seadnud. Kuid me ei anna ka puhkuse ajal vaagusnärvile rahu. Kõik puhkuseasutused on algselt mõeldud mahekuttelt adrenaliinikuttele ümber seadistatud. Näiteks fitnessi puhul on oht, et see võib varsti hulluse piiri ületada. Euroopa on juba kõigest sellest väsimas. Seepärast tullaksegi kaugelt Eesti ökometsahostelisse lihtsalt olema. Ikka lihtsalt, sest keeruliselt olla polegi võimalik. Mida need neli hollandlast siin metsas teevad? küsis telereporter hosteli perenaiselt. Midagi, vastas naerusuine naine, nad lihtsalt on siin ja naudivad siin olemist. Oleme tagasi olemise juures. Volkmann ja Bidder panid märgi maha, Dale ja

Loewi jätkasid, Tiitso ja Sulg rakendasid ning meie ülesanne on üritust elus hoida.

Volkmann ise ja meditsiiniüldsus ei uskunud tema 1838. aastal tehtud avastust. Usume siis vähemalt nüüd, et eluteel kihutades on gaasipedaali kõrval olemas ka töökorras pidur. Siis pole vaja teeääri kiiruskaameraid täis toppida. Ei varjatud ega avalikke.

REIN VAHISALU (1946) on Eesti südamearst ja publitsist. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli arstiteaduskonna (1974) ja töötanud muu hulgas laevaarstina Arktika- ja Antarktika-reisidel. Praegu Ida-Tallinna Keskhaigla ja City Tervisekliiniku kardioloog. Tema sulest on ilmunud meditsiiniteemalisi teoseid, reisiraamatuid jm.

MARJE ÜKSINE. Tants I (2000)

ETTEPANEKUD RIIKLIKKU ÕPPEKAVASSE

Toomas Kiho

Kaera jaan ja kadripäev lasteaiast välja —
me ei taha tagasi
aegu, on vaid praegu!

Pallimäng ja võidujooks kooliajast välja —
me ei taha vanastit,
saja meetri aegu!

Reeglid loovust tapavad, lasteaiast välja —
me ei taha kunagi
kuulda laste naeru!

Tuupimine ükskordüks koolimajast välja —
meid ei koti tulevik,
meie õnn on praegu!

See kes kasvand ammugi lasteaiast välja —
enam ühtki igandit
õppima ei vaevu!

Saaks ka ükskord ometi kooliajast välja —
hüvasti kõik haledik
Eesti meid ei paelu!

1998

MARJE ÜKSINE. Edasi VI (2006)

JUUDID ISLAMI AJALOOS

Üllar Peterson

Käesolevas kirjutises otsitakse vastust küsimusele, *milline on ajalooliselt olnud islami suhtumine juutidesse*, analüüsides muhameedlaste ja juutide omavahelisi suhteid islami alustekstide ja šariaadi kaudu, vaadeldes muslimitele allunud juutide käekäiku islamimaailmas kesk- ja uusajal ning tekkinud olukorda Iisraeli riigi loomisega 1948. Nende arenguteta pole võimalik mõista ei Iisraeli-Palestiina konflikti olemust, Jeruusalemma ümber kuhjunud pingeid jne: muslimite-juutide iidsest tülist on saanud maailmapoliitika keskne teema.

1. JUUDID ISLAMI KANOONILISTES TEKSTIDES

Islami kanoonilised tekstid koosnevad Koraanist, koraanikommentaaridest (*tafsīr*), islami traditsioonist (sunna), Muhamedi elulugu ja islami varajast arengut kirjeldavatest ajalootöödest. Nende nelja žanri põhjal on koostatud islami viies kanooniline žanr — islami õigus šariaat. Kõigis neis on pühendatud märkimisväärselt palju tähelepanu juutidele ning just need tekstid kujundavad olulisel määral muslimite suhtumist juutidesse tänapäevani.

1.1. Juudid islami ajalooallikate käsitluses

Islami sünniajaks 7. sajandil oli juutidel ja araablastel koos käidud pikk, vähemalt tuhandeaastane teekond ning juudikogukonnad moodustasid islamieelse Araabia lahutamatu osa. Juutluse algusaeg Araabias pole selge: ühed arvavad, et heebrealased saabusid Araabia poolsaare viljakasse Yaṯribi (hilisema nimega Mediina) piirkonda juba kas Moosese või Taaveti riigi ajal 11.–

10. sajandil eKr või pärast Jeruusalemma templi purustamist 587 eKr Babüloonia poolt; teiste arvates mingit rännet Araabiasse ei toimunud ja judaism levis hoopis kohalike araablaste seas selle uue religiooni omaksvõtuga (EJ II: 293–94; Adler 2000). Kindlalt on juutide kohalolu Mediina piirkonnas dateeritav alates 1. sajandist eKr arvukate arheoloogiliste leidude ja raidkirjade põhjal. Ka islami vanimate ajalooallikate teateil oli israeliitide religioon laialt levinud Mediina piirkonnas enne islami sündi (Ibn Hišām 1937: 341–346). Teiseks juutluse levikualaks Araabias oli Jeemen, kus 6. sajandi alguseks pKr tuli Himyari riigis võimule juut Ḏū Nuwās, kelle valitsusajal 517–525 levitati sealsete araabia kristlaste seas judaismi tule ja mõõgaga seni, kui Bütsantsi mahitatud kristlik Abessiinia juudiriigi hävitas (Aržanov 2008–2009) — sellest ajast alates on Jeemenis eksisteerinud märkimisväärne juudikogukond. Kuid väiksemaid juudikogukondi leidus islami sünniajaks ka mujal Araabia poolsaarel.

Ent tuhandeaastane Araabia juutlus sai kiire lõpu islami sündides 620. aastatel, kui kodulinnast Mekast põgenenud muslimite prohvet Muhamed (u 570–632) Mediinas 622. a võimule tuli, luues seal islamiriigi, ning oma surma ajaks 632 mitte ainult et hävitas kohalikud juudikogukonnad, vaid seadis ülesandeks ka islami südaala Hidžas juudivabaks muuta. Ja kuigi kujunev islami traditsioon võttis omaks mahukalt judaismist pärit ainest (nn *al-'isrā'iliyāt*-žanr) ja nii mõnedki uurijad varasematel aegadel on lausa väitnud islamit judaismist väljakasvanuks, pole islamis sisalduvail laenudel judaismist olnud mitte vähimatki positiivset mõju islami suhtumisele juutidesse ei keskajal ega tänapäeval.

Muslimite vanimad ja kõige autentsemaks peetavad ajalootööd Ibn Hišāmi (srn 833) *Sīrat* ning "Araabia ajaloo isa" Abū Ǧa'far Muḥammad ibn Ǧarīr aṭ-Ṭabarī (839–923) *Tārīḫ* jt islami sünnilugu kirjeldavad muslimite ajalooallikad pühendavad juuditemaatikale sadu lehekülgi, käsitledes ühemõtteliselt juute islami vaenlastena. Nende järgi põgenes Mekas kohalike polüteistide poolt prohvetina ära põlatud Muhamed 622 Mediinasse, saades seal omavahel vaenutsenud araabia hõimude poliitiliseks liidriks, hakates kujundama uut religiooni — islamit —, ning suur osa linnaelanikest võttis uue usu vastu. Mediina juudiko-

gukond, mis koosnes kolmest suurest hõimust (Banū Qaynuqāʻ, Banū Qurayẓa ja Banū Naḍīr), tunnistas Muhamedi küll poliitilise juhina, kuid keeldus teda oma prohvetina tunnustamast, mis juba vähem kui aasta pärast Muhamedi tulekut suhteid pingestas. Nagu Ibn Hišām sedastab: "Juudi rabid näitasid Allahi Saadiku vastu üles vaenulikkust, kadedust, viha ja pahatahtlikkust põhjusel, et Allah oma saadiku araablaste hulgast oli valinud" (Ibn Hišām 1937: 351). Muslimid käsitasid juutide keeldumist Muhamedi prohvetiks tunnistamast vaenulikkuse märgina, mille tulemusel hakati koostama nimekirja "Muhamedi ja islami vaenlastest" (samas: 351–352), kuhu kanti kümneid juute. Ibn Hišām kirjeldab, kuidas juute kisuti habemeid ja juukseid pidi palvekohtadest ja ühiskondlikest hoonetest välja (samas: 362–363). Samal ajal (u 623) ilmuvad nii Koraani kui ka islami allikatesse teoloogilised ründed judaismi vastu (samas: 363–400).

Kuigi sõjaliselt võimsaid ja heal majanduslikul järjel juute oli Mediinas mitu korda rohkem kui muslimeid, tülitseti omavahel ega elatud kompaktselt koos, vaid Mediinas ja selle ümbruses asuvates kindlustatud ehitiste rühmades, mis tegi koordineeritud tegutsemise keeruliseks, nende ründamise aga lihtsaks. Muslimite otsene sõjategevus juutide vastu puhkes pärast murrangulist Badri lahingut 624. a kevadel, kui Muhamedi poolt juhitud 300 jüngrit purustasid 1000-mehelise Meka polüteistide sõjaväe, võttes nende kaubakaravani koos arvukate pantvangidega sõjasaagiks. See sündmus andis islamikogukonnale eneseusu ja materiaalse põhja riikluse rajamiseks. See tõi kaasa otsese sõja Mediina juudihõimude vastu. Esmalt pagendasid muslimid Banū Qaynuqāʻ juudihõimu ja omastasid nende valdused (Ibn Hišām 1937: 545–547; aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1359–1362).

Kuna teised kaks juudihõimu olid otseseks ründamiseks liiga tugevad, hakkasid muslimid järgnevalt Muhamedi käsul hukkama mõjukaid juute, pannes neile süüks "prohveti solvajateks" ja "islami vaenlasteks" olemist, mis tähendas Muhamedi poliitiliste ambitsioonide vastustamist mistahes moel. Islami allikad kirjeldavad juhtivate juutide mõrvamisi detailides, mis nõrgema närvikavaga lugejat vapustada võiksid. Need mõrvalood on otseseks eeskujuks tänapäevalgi kordasaadetud šokeerivatele "isla-

mi/prohveti solvajate" kõri- ja peadelõikamistele. Kuulsaim selline mõrvalugu on Mediina juudi Ka'b bin al-Ašrafi tapmine, mis esineb kõigis peamistes ajalooallikates,[1] peamistes traditsioonikogumikes (vt nt al-Bukhārī 1997, III: 687, IV: 270–271, V: 369) jt kanoonilistes tekstides. Aṭ-Ṭabarī sõnul mahitas Muhamed otsesõnu selle juudi tapmist, hüüatades retooriliselt "Kes vabastab mind sellest Ibn al-Ašrafist?", ja kohe leidus vabatahtlikke. Aṭ-Ṭabarī esitab erinevaid versioone sellest, kuidas mõrvarühm juudi tema kindlustatud elamust välja meelitas kauplemise soovi ettekäändeks tuues ning kuidas valvsust komplimentidega hägustades juut mõrvati, tema pea viidi Muhamedile, kes hüüatas tunnustavalt: "Tapke iga juut, kes langeb teie kätte" (aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1372–1373). See oli Mediina juutide hävitamise avaakord. Ajalooallikad kirjeldavad, kuidas juutide tapmine sai muslimitel religioossuse mõõdupuuks ja stiimuliks teistele muslimiks hakata, mida ilmestab lugu kahest vennast Muḥayyṣast ja Ḥuwayyṣast:

> Kui me hommikul tõusime, olid juudid ära kohkunud meie rünnakust Allahi vaenlase [s.t Ka'b bin al-Ašrafi] vastu, ning polnud ainsamatki juuti, kes oma elu pärast hirmu poleks tundnud. Sest oli ju Allahi Saadik lausunud: "Kes juudi meestest teie kätte langeb — tapke ta!" Seepeale Muḥayyṣa ründas Ibn Sunaynat, ühte juudi kaupmeest, kes muslimitega äri ajas, ning Muḥayyṣa tappis selle juudi. Muḥayyṣa vanem vend Ḥuwayyṣa, kes polnud toona veel islamit vastu võtnud, hakkas Muḥayyṣat nüpeldama, kui too tapatöö korda saatis, lausudes: "Mis Allahi vaenlane on tema, kelle sa tapsid? Jumala eest, kui palju sul on endal rasva kõhu peal tänu tema rahale!" Vastas Muḥayyṣa: "Jumala eest, kui mulle annaks käsu Prohvet Muhamed sind tappa, lõikaksin ka sinul kõri läbi." See saigi Ḥuwayyṣale islami vastuvõtmise ajendiks, sest ta küsis: "Kui Muhamed oleks sul käskinud mind tappa, kas sa tõepoolest oleksid mu surmanud?" Vastas Muḥayyṣa: "Jah, jumala eest, kui ta oleks mul käskinud sind tappa, oleksin ma su kõri läbi lõiganud." Lausus Ḥuwayyṣa: "Jumala eest, religioon, mis on

[1] Peamistest ajalooallikatest vaatleb Ka'bi tapmist Ibn Hišām (1937: 548–551, 657–659); paljuski kordab tema andmeid, kuid toob ka uusi üksikasju teine suur islami ajaloolane aṭ-Ṭabarī (1879–1901, III: 1368–1372). Täieliku ülevaate kõigist allikatest, mis Ka'bi lugu käsitlevad, leiab teosest Kister 1965: 272.

> sind selliselt mõjutanud — see on tõepoolest ime!", ning võttis ka Ḥuwayṣa vastu islami. (Ibn Hišām 1937: 554; aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1372–1373.)

Järgnevalt mõrvati Muhamedi juudist poliitiline vastane Abū Rāfi‘, see sündmus leiab samuti põhjalikku käsitlemist nii toonastes islami allikates kui ka tänapäevastes muslimite teostes.[2] Ta tapeti öösel oma kindlustatud elamus, kuhu Muhamedi lähetatud mõrvarühma liikmed kavalust kasutades sisse pääsesid. Nagu jutustab veretöö toime pannud tegelane: "Lõin teda [mõõgaga] palju kordi, suutmata teda tappa. Seejärel surusin mõõgateraviku tema kõhtu, kuni see tema seljast välja tuli — nüüd ma teadsin, et olen ta surmanud" (aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1377–1378).

Islami ajalooallikatest selgub, et Muhamedi jüngrid võtsid üksteisega mõõtu juutidest "Allahi vaenlaste" tapmise innukuses:

> Üks asi, mille Allah oli andnud õnnistusena oma Saadikule [s.t Muhamedile], oli see, et need kaks Mediina kohalike muslimite hõimu al-Aws ja al-Ḫazraǧ võistlesid omavahel Allahi Saadiku heakskiidu pärast nii, nagu võitlevad kaks isast looma: ei teinud al-Aws midagi kasulikku Allahi Saadiku heaks ilma, et al-Ḫazraǧ poleks lausunud: "Jumala eest, ei õnnestu neil seeläbi saada eelistust Allahi Saadiku juures ja islamis", ning nad ei jätnud enne, kui olid millegi sarnasega hakkama saanud. Ja kui al-Ḫazraǧ midagi saavutas, lausus al-Aws samamoodi. Seega siis, kui al-Aws tappis Ka‘b bin Ašrafi viimase vaenulikkuse tõttu Allahi Saadiku vastu, lausus al-Ḫazraǧ: "Ei saavuta nad sellega mitte kunagi eelist meie ees." Nad pidasid nõu, et milline inimene on samasugune Allahi Saadiku vaenlane nagu seda oli Ibn Ašraf ning neile meenus Ḫaybaris elav juut Ibn Abī al-Ḥuqayq. Ja nad palusid Allahi Saadikult luba ta tappa ning ta lubas seda. Nõnda nad asusidki teele. (Aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1379.)

---

[2] Ajalootöödest: Ibn Hišām 1937: 714–717; kõik eri allikate versioonid on võetud kokku: aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1376–1383. Sunnas on kõige põhjalikumalt temast juttu: al-Bukhārī 1997, IV: 264, 369–372. Väga põhjalikult vaatleb tema tapmise lugu tänapäeva radikaalne islamijutlustaja, interneti bin Ladeniks kutsutud Anwar al-‘Awlaqī (1971–2011) oma ingliskeelses jutluses (al-‘Awlaqī 2014: 11–13), kus ta väga täpselt järgib aṭ-Ṭabarī esitatud lugu, selgitab neid kohti, mis Ṭabarī tekstis on mõnevõrra arusaamatud, ning kiidab sellise teo igati heaks.

Pärast ohtlike poliitiliste vastaste likvideerimist sai Muhamedi järgmiseks sihtmärgiks juudihõim Banū an-Naḍīr, mille pagendamise kirjeldus esineb kõigis peamistes islami allikates.[3] Nagu aṭ-Ṭabarī selgitab, oli ründamise põhjuseks Muhamedile taevast tulnud teade, nagu kavatsenuks mõned selle hõimu liikmed teda tappa. Selle eest tuli neid karistada: neid piirati, kuni nad nõustusid vara ja valdusi maha jättes Süüriasse lahkuma (aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1450–1451).

Lõpuks asuti suurima ja tugevaima Mediina juudihõimu Banū Qurayẓa vastu. Nende hävitamise eellugu on islami allikate põhjal järgmine: aastal 627 püüdsid mekalased teha lõppu Mediina pidevatele karavaniröövidele ning asusid suure väega "Prohveti linna" piirama, kuid lahkusid, suutmata seda vallutada. Banū Qurayẓa hõim sõjategevusest osa ei võtnud, vaid istus oma kindlustes. Piirajate lahkudes sai Muhamed taevast järjekordse teate, et see juudihõim oli kavatsenud piiramise ajal muslimeid rünnata, seega tuli reetureid karistada (aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1486). Muslimite jõud ei käinud Banū Qurayẓast üle, ent nad meelitati kavalusega alistuma näiliselt erapooletule vahekohtunikule, kes aga juutide teadmata oli eelnevalt piiramise käigus saanud raskelt haavata ja juutide vastu vimma tundis. Piiratavad väljusid kindlusest end "vahekohtuniku" meelevalda andes, kes enne oma surma määras karistuseks naiste-laste orjastamise ja kõigi täisealiste juudi meeste (eri andmetel 400–900) hukkamise, mida prohveti lähimad jüngrid täide viisid selleks spetsiaalselt kaevatud kraavis. Muhamed muide raius isiklikult pea maha ühel juudi naisel, kes kindlust kaitstes piirajate suunas kive visates ühe prohveti jüngri oli tapnud: "Naine, kelle Prohvet sel päeval tappis, kandis nime Bunāna [---]. Allahi Saadik lasi ta enda juurde tuua ning raius tal pea maha." (Aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1500.)

Banū Qurayẓa hävitamist kirjeldavad kõik peamised muslimite ajalooallikad ning islamimaailmas on sellest sündmusest saa-

[3]Selle juudihõimu hävitamisest islami allikates kõige põhjalikumalt: Ibn Hišām 1937: 652–661; aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1448–1453.

nud juudi pahelisusega hakkamasaamise sümbol[4]: mõnedki islamiõpetlased peavad seda ka tänapäevase käitumise eeskujuks[5] ning mitmed praegused islamijutlustajad ja džihaadivõitlejad on just Banū Qurayẓa teemaliste kirjutistega kuulsuse omandanud.[6] Samas pakub Banū Qurayẓa saatus arvukalt näiteid selle teemaga manipuleerimisest Läänes, sobitamaks islamit rahureligiooni kuvandiga: Banū Qurayẓa hävitamisest püütakse kas vaikida või väidetakse, et see oli möödapääsmatu sõjaolukorras, ja leidub isegi mõttearendusi, et juudid olid ise oma tapmisega nõus![7] Keskaegses islamis sai Banū Qurayẓa hävitamisest järgnevatel sajanditel võiduka ja saagijanulise islami sümbol. Iseloomulik on muslimite väepealiku poolt sõdalastele lausutud õhutus enne rikaste Kesk-Aasia alade rüüstamist 8. sajandi alguses: "Saagu Samarqandi naistele ja lastele osaks seesama, mis sai osaks Banū Qurayẓa ja Banū Naḍīri naistele ja lastele!" (al-Kūfī 1992, IV: 177) — seega siis vägistamine ja orjastamine.

Aastal 628 rikka juudi oaasi Ḫaybari vallutamine ja sealsete asukate pagendamine sai Mediina islamiriigi esimeseks suu-

---

[4]Üks põhjalikumaid muslimite uurimusi Banū Qurayẓa kohta on Jeemenis sündinud ja Saudi Araabias tegutsenud vahhabiitliku islamiõpetlase ja ajaloolase Muḥammad bin Aḥmad Bāšmīli (1917–2005) 1960. aastatel kirjutatud ligemale 350-leheküljeline teos (Bāšmīl 1966), mis vaatleb kõiki selle hõimu kohta käivaid islami allikaid ja annab põhjaliku käsitluse muslimite nendevastasest tegevusest, see teos on avaldatud nii araabiakeelsetes kordustrükkides kui ka tõlgetena urdu jt islamimaailma keeltesse. Lääne teadlaste üks põhjalikumaid tänapäevaseid käsitlusi Banū Qurayẓa hukkamisest on Kister 1986.

[5]Näiteks Mediina Islamiülikooli ajaloo osakonna juhataja kirjutis: Gad 1979.

[6]Eraldi väärib nendest esiletoomist allpool põhjalikumalt käsiteldav al-Lībī 2010. Viimastel aastakümnetel islamimaailmas väga populaarsetes audiovisuaalsetel infokandjatel Muhamedi elu ja islami sündi kajastavais loengusarjades on Banū Qurayẓa saatus tähtsal kohal: 57-loengulises *Šarh as-sīrah an-nabawiyyah*'s (Prohveti eluloo kirjelduses) on Banū Qurayẓale pühendatud eraldi loeng.

[7]Sellistest manipulatsioonidest võiks viidata kuni pooltsada tööd, ent piirdun vaid mõne tuntumaga: Watt 1956: 215–219; Ali 1924: 162–164; Kherie 1994: 114–116; Sarwar 1980: 238–241.

remaks välisvallutuseks, samas ka pretsedendiks islami õiguses uute maade vallutamise ja haldamisega seotud küsimustes (Ḫaybari kohta vt: aṭ-Ṭabarī 1879–1901, III: 1575–1593). Paarikümne aasta jooksul pärast Muhamedi surma aeti kõik juudid nagu ka muud teiseusksed Araabia südaalalt Hidžasist välja, ega tohi nad seal tänapäevani ametlikult viibida.

Kokkuvõtteks võib nentida seda, et juudid on islami peamistes ajalootöödes muslimite salakavalad, tänamatud ja reetlikud vaenlased, kes aga Allahi abiga hävitatakse, alistatakse, orjastatakse ja lõpuks Araabiast välja kihutatakse.

1.2. Juudid Koraanis, koraanikommentaarides ja koraaniteaduse eriharudes

Kokku u 15% Koraani mahust[8] on pühendatud juutidele, käsitlus areneb sõbralikkusest pühakirja vanimates osades ilmse ja varjamatu vaenuni viimastes ilmutustes: valdavalt Koraani nn Meka perioodil[9] (610–622) neutraalse või sõbraliku sisuga nimetus *Banū Isrā'īl* asendub nn Mediina perioodi Koraanis (622–632) teise ja pigem negatiivse terminiga *ahl al-kitāb*, mis viitab nii juutidele kui kristlastele. Kolmandaks, vaid Mediina perioodi juute märkivaks ja üksnes negatiivseks terminiks on *yahūd* (piibliheebrea laen[10]), mis on islamis tänapäevani juutide nimetus nii araablastel kui ka teiste islami vastu võtnud rahvaste keeltes ja

[8]Koos *ahl al-kitāb*'iga arvestatuna on see maht vähemalt kolmandik Koraanist.

[9]Kuigi tänapäeval on paljud õpetlased loobunud Koraani käsitlemisel lähtumisest Muhamedi tegevusest, mõned lausa ei seo üldse Koraani enam Muhamediga, püsib siiski islamoloogias üldiselt arvamus Koraanist kui Muhamedile avaldatud "ilmutusest", ning lähtudes Koraanist kui Muhamedi tegevust põhjalikult kajastavast allikast on koostatud ka Koraani ilmutuste kronoloogiad, kusjuures keskaegsete islamiõpetlaste ja tänapäeva islamoloogide vaated suuresti kattuvad; sissejuhatavalt Koraani suurade ja ajaatide kronoloogiast vt EI, 5, 414–419; EQ, 1, 320–331; erinevate kronoloogiate tabelid: Rezvan 2000.

[10]EI, XI, 239; EQ, 21; põhjalikumalt termini *yahūd* päritolust araabia keeles vt Jeffery 2007.

islamimaailma kirjavaras. Selgelt vaenulik suhtumine juutidesse algab u aastate 623–625 ilmutustes, kui hakkas peale allikates kirjeldatud Mediina juutide hävitamine. 620. aastate teisel poolel süüdistatakse, et juudid ei usu tõelise Jumala, s.t Allahi sõnumit, milleks on prohvet Muhamedi kuulutatav islam (2.87–99; 2.105; 3.119, jne), ning nad püüavad juba uskujaks saanud muslimeid islamist ära eksitada (2.109; 3.69–72; 3.99–101); juudid pilkavad ja vihkavad muslimeid (3.186–187; 5.82) — ning sellist juutide sõitlemist leidub sadades ajaatides:

> Sarnaselt nendega, kellele koormaks pandi Toora, ja siis nad seda ei kandnud, on näide seljas raamatuid kandvast eeslist. Halb on samasus rahvaga, mis valeks on tunnistanud Allahi märgid! Ei juhi ju Allah mööda õiget teed patuseid! (62.5).
>
> Te ju teate endi seast neid, kes rikkunud on sabatit! Kuid Me ütlesime nendele: "Olge te põlatud ahvid!" (2.65).
>
> Oo, teie, kes te uskunud olete! Ärge võtke juute ega kristlasi sõpradeks — nad on üksteise sõbrad. Kes aga võtab neist endale sõbra — on tema ise nende hulgast! Tõepoolest, ei juhi Allah mööda õiget teed ebaõiglasi (5.51).
>
> Lausu: "Kas ei peaks ma teile jutustama sellest, mis on veel hullem — tasust Allahi juures? Nendest, keda neednud on Allah ja kelle peale pahaseks saanud, ning teinud neist ahvid ja sead[11] ning *aṭ-ṭāġūt*'i[12] kummardajad. Nendele on [tasuks] halb koht, sest on ju nemad kõige rohkem eksinud õigelt teelt (5.60).*

---

[11]Tänapäeval kuuleb islamimaailma keskustelus sageli viidet juutidele ja kristlastele kui "sigade ja ahvide" järeltulijatele või selliste olendite vendadele, millised võrdlused vohavad nii imaamide jutlustes kui isegi lastele mõeldud joonisfilmides.

[12]*Aṭ-ṭāġūt*, Koraanis seitsmel korral esinev termin märgib kas ebajumalakummardamist (2.256, 5.60, 16.36, 39.17), vahel on see Saatana sünonüüm (4.60, 4.67) või nõid (4.51); sunnas märgib see üldjuhul Meka peamisi islamieelseid jumalaid nagu Manat ja al-Lāt (EI, X: 93–94, *TĀGHŪT*).

*Autori tõlked. Eestikeelses koraanitõlkes (tlk Haljand Udam): "Need, kes olid saanud käsu järgida Toorat, pidasid nendest kinni nagu eesel, kes veab raamatukoormat. Kurjad on ka inimesed, kes salgavad Jumala tunnustähti, sest Jumal ei juhi alatuid õigele teele" (62.5). "Teie kindlasti tundsite neid endi hulgast, kes rikkusid laupäeva pidamise tava. Neid karistades käskisime: "Olge nagu jälgid ahvid!"" (2.65). "Teie,

Need Koraani arvukad juutidevastased rünnakud saavad palju selgemaks islamiõpetlaste koraanikommenteerimisžanris (*tafsīr*). Islami umbes sajas peamises koraanikommentaaris hõlmab juudivastane materjal kokku kümneid tuhandeid lehekülgi.

Juudivastasuse koraanikommentaarides võib jagada kaheks. Esiteks otseste ja vähimagi kahemõttelisuseta rünnete nagu ajaatide 5.51, 5.60 jt selgitused ja edasiarendused, mis analüüsivad juutide vaenlaseks olemist keeleteaduse, ajaloo, olustiku jt kõikvõimalikest tahkudest. Suurimates *tafsīr*'ides hõlmavad mõne juudivastase ajaadi selgitused vahel kümneid lehekülgi ja sisuliselt kattuvad ülal vaadeldud ajalootöödes leiduvaga.

Teiseks juudirünnete liigiks *tafsīr*'is on juutide "ülesleidmine" sellistes Koraani kohtades, kus juute otseselt ei mainita. Kuna selliseid kohti on eri *tafsīr*'ides arvukalt, näitlikustan sellist juutide "ülesleidmist" Koraanis ühe kitsa teema abil: 627. a hävitatud Mediina juudihõimu Banū Qurayẓa näitel. Kuigi seda juudihõimu Koraan nimepidi kordagi ei maini, näevad eri *tafsīr*'id eri ajaatides viiteid neile. Muslimite autentseimaks ja vanimaks peetav kommentaar Ibn 'Abbāsi (7. sajand) autorlusega *Tanwīr al-Miqbās* siunab umbes 50 korral juutide kõikvõimalikku pahelisust viitega Banū Qurayẓale. Näiteks ajaadid 8.56, 8.58, 8.62, 59.11–12, 59.15–16, mis kedagi umbmääraselt vaenavad, pöörab Ibn 'Abbās juutide vastu, nähes seal Banū Qurayẓat kui reetlikkuse ja silmakirjalikkuse sümbolit. (Ibn al-'Abbās 1992: 118, 195, 587–588.) Ajaatides 5.11, 5.82, 33.26 sisalduvat määratlemata olemusega islamivastaste tegelaste sõitlemist selgitab Ibn 'Abbās, et nende kohtade sisuks on Banū Qurayẓa kavatsus Muhamedi tappa (Ibn al-'Abbās 1992: 118, 130, 443); koraanikohad 8.28, 20.131 8.60, 9.123 ja 15.88 tähendavad aga Ibn 'Abbāsi

usklikud! Ärge võtke sõpradeks juute ja kristlasi, nemad sõbrustavad üksteisega. Kui mõni teist nendega sõbrustab, siis on ta üks nende hulgast. Tõesti, Jumal ei juhi halbu inimesi õigele teele" (5.51). "Ütle: "Kas ma ehk peaksin teile jutustama nendest, keda ootab Jumala juures kõige hullem; nendest, keda Jumal on ära neednud, kes on sattunud tema viha alla, kelle ta on moondanud pärdikuteks ja sigadeks ning Ṭāghūti kummardajateks? Just nendele on valmis pandud kõige koledam koht, sest nad on õigelt teelt ära eksinud."" (5.60).

meelest Banū Qurayẓa vastast džihaadi ja üleskutseid neid maha tappa (Ibn al-ʻAbbās 1992: 191, 195, 216, 280–281, 337). Selliseid Banū Qurayẓa ülesleidmisi Ibn ʻAbbāsi poolt Koraani tekstis on veel umbes 30.

Ibn ʻAbbāsi kui ühe autentsema *tafsīr*'i autori juudikäsitlus kandub ka järgnevate sajandite koraanikommentaaridesse, aga lisaks avastatakse juute arvukalt ka mujal Koraanis. Näiteks keskaja üks autoriteetsemaid ja tänapäeval populaarsemaid koraanikommentaare Ismāʻīl ibn ʻUmar Ibn Kaṯīri (1301–1373) *Tafsīr ibn Kaṯīr* toob lisaks Ibn ʻAbbāsi viidatud kohtadele käibele uued Banū Qurayẓa kui juudi pahelisuse paljastused ajaatide 33.10, 33.20–27, 59.5, 8.67 selgitustes ja veel paljudes teistes kohtades (Ibn Kaṯīr 1997, 6: 383–387, 397–401, 8: 56–64, 4: 88–91).

Tänu oma lühidusele ja lihtsale esitusviisile on viimasel viiesajal aastal islamimaailmas üks kõige populaarsemaid koraanikommentaare 15. sajandil kirja pandud *Tafsīr al-Ǧalālayn*, milles ründed Banū Qurayẓa vastu esinevad paarikümnel korral. Pooled nendest kattuvad Ibn ʻAbbāsi ja Ibn Kaṯiri viidatud koraanikohtadega, kuid lisaks rünnatakse seda pahelist juudihõimu ka uutes kohtades: ajaatides 2.137, 8.55, 8.61, 17.8, 59.347.32, 9.25, 33.26 (Maḥallī, Suyūṭī 1984: 23, 184, 190, 283, 421, 510, 545).

Tänapäevased *tafsīr*'id aga leiavad aina uusi viiteid juutidele ja Banū Qurayẓale. 20. sajandi ühes populaarseimas, Sayyid Quṭbi "islamifundamentalismi alus-*tafsīr*'is" *Fī ẓilāl al-qur'ān* on juuditemaatika vägagi mahukalt esitatud, aga erinevalt klassikalistest töödest leitakse pahelise juudi musternäide Banū Qurayẓa näol siin sageli üles hoopis teistes kohtades: ajaatide 3.180–189 selgituses on nad silmakirjalikkuse ja islami vaenlaste sümboliks (Quṭb 1972–1974, 1: 533–542); neil on keskne koht muslimite vaenlase kujundina 9.29–35 selgituses (Quṭb 1972–1974, 3: 1619–1650) ning kulmineerudes suura nr 33 seitsmekümnelehekküljelise kommentaariga (Quṭb 1972–1974, 5: 2817–2886), mille põhiteemaks on Banū Qurayẓa islamivastane vandenõu ja juutide moraalne pahelisus ning selle juudihõimu hukkamine prohveti poolt, mis olevat järgimist vääriv eeskuju ja kindel islamiriigi tegevuspõhimõte tänapäevalgi.

Ent lisaks sunniitide *tafsīr*'idele on sufidel, šiiitidel ja väiksematel islamisektidel oma tuhandetest teostest koosnev koraanikommentaariumide korpus, mille seast leiab vaevalt mõne, mis juute teravalt ei ründaks. Isegi islamimaailmas teiste poolt põlatud sekti alaviitide religioossetes alustekstides on juudid vaenlasteks, ja seda just Banū Qurayẓa näitel (al-Ḫaṣībī 1991: 44–46).

1.3. Juudid islami pärimuses sunnas

Islami olemuslikus struktuuris sunnas sisalduvad prohvet Muhamedi ja tema lähimate jüngrite normatiivse käitumise "kirjeldusüksused" sadade tuhandete *hadith*'ide näol, ja sealgi on juut islami suurimaid vaenlasi. Sest nagu ei leidu juudivihata koraanikommentaari, ei leidu sunniitide, šiiitide, šiiidisektide ega teiste islami suundade traditsioonikogumikke, mis juute suurimateks islami vaenlasteks ei kuulutaks.

Juuditeema moodustab u 8–10% sunna kogumahust.[13] Peamistes sunnakogumikes nagu al-Buḫārī *Ṣaḥīḥ* ja Muslimi *Ṣaḥīḥ*, või näiteks Abū Dā'ūd *Sunan*, mis kõik koosnevad u 7000 "kõige tõesemast" *hadith*'ist, leidub sadu juute otseselt või kaudselt ründavid *hadith*'e. Arvukalt on pretsedente loovaid juuditeemalisi *hadith*'e, mis saavad hiljem islami õiguse aluspõhimõteteks. Näiteks räägivad sajad *hadith*'id sellest, kuidas muslimid Araabia poolsaarel juudid hävitasid, nende vara sõjasaagiks võtsid ja naised-lapsed orjastasid ning ellujäänud Araabiast lahkuma sundisid[14]: just need *hadith*'id saavad aluseks islami õiguse põhimõttele, et ükski juut ega teine uskmatu ei tohi viibida Araabias. Banū Naḍīr väljaajamist Mediinast käsitlevad *hadith*'id (al-Bukhārī 1997, 4: nr 4028–4036) ning Banū Qurayẓa hävitamist

[13]See on minu hinnang tosina peamise sunnakogumiku läbivaatamise tulemusel: seni veel mitte keegi ka ligikaudset juuditemaatika mahtu teaduskirjanduses pole esitanud.

[14]Vaid mõned näited: al-Bukhārī 1997, IV: nr 3167–3168; Abū Dā'ūd 2008, III: nr 3000–3020, 3029–3034 käsitlevad juutide ja kristlaste väljaajamist Mediina linnast ja järgnevalt kogu Araabia poolsaarelt; vt ka Mālik ibn Anas 1425/2004, IV: nr 3321–3324.

kirjeldavad *hadith*'id (al-Bukhārī 1997, 4: nr 4117–4124) saavad hiljem islami riigiteooria põhimõteteks vaenlaste alade ründamisel ja saadud röövsaagi jagamisel. Näiteks islami sõjaõiguses üldkehtiv põhimõte, et enne sõjasaagi jagamist võitlejate vahel ja sealt riigi tuludesse mineva viiendiku eraldamist on valitsejal eriõigus noosist midagi endale võtta, tugineb juhtumile, kui pärast juutidelt Ḫaybari oaasi vallutamist haaras Muhamed endale ühe teise muslimi sõjasaagi hulka kuuluva kohaliku juudi kaunitari, kes oli vahetult enne muslimite rünnakut abiellunud, aga muslimite rünnaku käigus just lesestunud (Abū Dā'ūd 2008, 3: nr 2995–2998). *Hadith*'id, mis kirjeldavad juutidelt saadud maavalduste kasutamist (al-Bukhārī 1997, 4: nr 4195–4249; Abū Dā'ūd 2008, 3: nr 2965–2967) saavad hiljem aluseks riigimaa institutsioonile. Muhamedi üks viimaseid teadlikke tahteavaldusi enne surma oli juutide needmine (al-Bukhārī 1997, 5: nr 4441); talle on ka omistatud ettekuulutus, et muslimid vallutavad Süüria alad ja sealsed "ahvid ja sead" (juudid ja kristlased) saavad oma karistuse (Abū Dā'ūd 2008, 3: nr 2482). Sunna järgi on juudid mõjuvõimsad isegi teispoolsuses: lõpuaegadel inimkonda kiusav Saatan olevat juut (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 4329–4335; Muslim 2007, 7: nr 6995); teistel andmetel on Saatana maapealseteks abilisteks 70 000 juuti (Muslim 2007, 7: nr 7034).

Sunnakogumike läbivaks teemaks on õhutus vastanduda juutidele nii välimuselt, käitumiselt kui ka institutsionaalselt. Alljärgnevalt esitan näiteid ühe peamise sunnakogumiku, *Sunan Abī Dāwūd*'i põhjal (kõigis teistes sunnakogumikes on need *hadith*'id ka leitavad). Juut tühistab muslimi palve tema eest möödudes (Abū Dā'ūd 2008, 1: nr 704); juutidest ja kristlastest tuleb muslimitel teadlikult erineda islamliku riietuse ja soenguga (Abū Dā'ūd 2008, 1: nr 632, 635, 4: nr 4203); muslimite palvelekutsungi (*aḏān*) kujunemisloos rõhutatakse selle rituaali judaismi ründavat olemust (Abū Dā'ūd 2008, 1: nr 498); juutidele on antud negatiivne tähendus ka rituaalse paastumise (*sawm*) temaatikas (Abū Dā'ūd 2008, 2: nr 2353, 2444–2445). Korduvad hoiatused, et muslimite suhtlemisest juutide ja kristlastega ei tule midagi head (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3644); juudid on ebausaldusväärsed ametnikena, sest juba Muhamed ei usaldanud neid oma

sekretäridena (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3645); kui juut aevastab, ei lausuta mitte muslimitele tavapäraselt soovitu "Olgu Allah sulle armuline", vaid "Juhtigu sind Allah õigele teele!" (Abū Dā'ūd 2008, 5: nr 5038).

Arvukalt leidub sunnakogumikes juutide sajatamist ja needmist kohtades, kus esmapilgul oleks raske juuditeemat isegi oletada. Esitan mõned näited jälle Abū Dā'ūdi põhjal, millega sarnaseid *hadith*'e kohtab arvukalt ka kõigis teistes sunnakogumikes. Raamatus *al-Iǧāra* (Rendileandmine) muslimitele keelatud ametite ja tegevuste kirjeldustes (veini ja sealiha müümine) omistatakse Muhamedile hüüatus "Tapelgu Allah juutidega!" ning Allah neab korduvalt juute selliste keelatud tegevuste eest (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3486, 3488). Raamatus *al-Qadā'* (Kohtumõistmine) leidub korduvalt juutide needmist selle pärast, et nad ei mõista kohut Allahi ilmutatu põhjal (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3576). Raamatus *al-Aṭ'aima* (Toiduained) leiame peatükist *Fī akl al-laḥm* (Liha söömisest) *hadith*'i sellest, et Muhamedile meeldis väga süüa lamba esijalga, ja kui sellist pala kord mürgitatult talle pakutud, teadnud prohvet kohe, et seda on teinud juudid (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3781). Reeglid söögiks keelatud ja lubatud loomade liha tarbimise kohta on arvukate *hadith*'ide järgi alguse saanud just läbikäimisest juutidega nendelt Ḫaybari oaasi vallutamise käigus (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3788–3790, 3805–3806, 3808, 3811); raamatus *aṭ-Ṭibb* (Meditsiin) tuuakse näide tervenemispalve (*ruqya*) vale kasutamise kohta juutide väärpraktika eeskujul (Abū Dā'ūd 2008, 4: nr 3883); raamatus *at-Taraǧǧul* (Täiskasvanuks saamine), mis sätestab enda eest hoolitsemise põhimõtted juustehoolduse ja parfüümide kasutamise alal, manitsetakse poisse mitte lokke kandma, et ei sarnanetaks juutidega (Abū Dā'ūd 2008, 4: 4197).

Sunna järgi on juut niisiis iga muslimi avalik vaenlane ja salajane vastaline, just nagu sätestab al-Buḫārī sunnakogumikus leiduv ja tänapäeval islamimaailmas sageli korratav juudi-*hadith*:

> Lausus Allahi Saadik (*saws*): "Viimnepäev ei saabu enne, kuni muslimid ei võitle juutide vastu ega tapa neid sel moel, et juut peidab end kivi või puutüve taha ning kivi või puutüvi lausub:

> Oo, muslim, Allahi teener, minu taga peidus on juut, tule ja tapa ta!" (al-Bukhārī 1997, 4: nr 2925–2926).

*

Seega, islami alusallikateks olevaid ajalootöid, Koraani ja selle kommentaari ning sunnat kokku võttes selgub islami olemuslik juudivastasus: sajad juute ründavad Koraani ajaadid leiavad mahuka käsitluse koraanikommentaariumis; märkimisväärse osa sunnast moodustavad üheselt mõistetavad juudivaenulikud *hadith*'id; islami ajaloo žanrid kuulutavad juudid prohvet Muhamedi ja muslimite vihasteks vaenlasteks. Niisiis võib liialduseta väita, et juudivaen on üks esimesi silmatorkavaid islami tunnusjooni.

Islami rõhutatud juudivaenulikkust märkisid juba 19. sajandi uurijad, seda alates esimesest temaatilisest kirjutisest *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen* (Geiger 1833), pärast seda ilmusid ka toonased tähelepanuväärsemad erikäsitlused, nagu Hollandi islamoloogi Arent Wensincki (1882–1939) 1908. a avaldatud uurimus juutide olukorrast Mediinas islami sündides (Wensinck 1908) või Inglismaal tegutsenud sakslase Hartwig Hirschfeldi (1854–1934) eriuurimused (Hirschfeld 1878); tähelepanuväärne on Ungari päritolu Sorbonne'i ülikooli professori Georges Vajda (1908–1981) uurimus juudivaenulikest *hadith*'idest *Juifs et Musulmans selon le hadit* (Vajda 1937), nagu ka eriuurimused juudivihast *tafsīr*'ides või juudivastastest seadustest (Ben-Shammai 1988: 161–169; Goyṭeyn, Sanders 1971). Kuigi 21. sajandiks on islamoloogias aina enam võimust võtmas "religioonide dialoogi" mõtteviis, leidub ka viimastel kümnenditel heal teaduslikul tasemel islamile omasest juudivaenust kirjutada julgejaid: kõige tähelepanuväärsemaks on mahukas allikaväljavõtetega kogumik *The Legacy of Jihad: Islamic Holy War and the Fate of Non-Muslims* (Bostom 2008), mille lõpus leidub nimistu ligemale sajast islami juudiviha uurimusest. Hea meel on aga tõdeda, et tänapäevased islamiuuringute kesksed väljaanded ei karda tunnistada islami olemuslikku juudivastasust, nagu seda teeb *The Encyclopaedia of Islam* (EI², XI, 239–242) ja *The Quran Encyclopaedia* (EQ, III, 21–34).

2. JUUDID ISLAMI ÕIGUSES

Islami õigussüsteem tugineb kanooniliste tekstide põhimõtetele ning muslimite poolt alistatud alade tavaõigusele. Pool maailma — Portugalist Indiani — vallutanud muhameedlus oli tunduvalt suuremeelsem oma valdustes elavate juutide suhtes, kui seda võinuks oodata prohvet Muhamedi praktikast, kes juudid hävitas, orjastas või pagendas: islamiriigile kuulekaid juute käsitab islami õigus kaitse all olevate "*dhimmi*'dena", kuid väljaspool islamimaailma valdusi elavatesse juutidesse suhtutakse nagu kõikidesse teistesse uskmatutesse (*kuffār*, ains. *kāfir*), kelle suhtes kehtib sõjaseisukord.[15] Mittemuslimite, sh juutide kuulekuse aluseks islamiriigile on *dhimmi*-staatuse tunnistamine ja vastav käitumine: juutidel — nagu kõigil teistel mittemuslimitel — on alandatud ja teisejärguline koht islamimaailmas. Kuid poliitilise kuulekuse ja maksude korraliku tasumise korral suhtub islam uskmatutesse kui riiklikult aksepteeritud kogukonda. Kuigi islami aladel toimus kesk- ja uusajal juutide sundpööramisi ja pagendamisi, olid need lokaalset laadi ega leidnud seal aset Euroopa-sarnaseid üleriigilisi sundusuvahetusi ega väljaajamisi nagu 13. sajandi Inglismaal, 15. sajandi Hispaanias või mujal 12.–16. sajandini. *Dhimmi*-staatus aga ei tähendanud sugugi seda, et juutide olukord islamimaailmas kiita olnuks — vastupidiselt sellele, kuidas tänapäeval nii muslimid kui ka mõned lääne autorid *dhimmi*-süsteemi vaat et nüüdisaegse multikultuursuse ja demokraatia aluskontseptsioonina püüavad esitada[16] —, sest juutide kui *dhimmi*'de suhtes karmide piirangute toimimist tunnistavad kõik kesksed islami õigustekstid.

---

[15]Islami suhtumisest teiseusksetesse eestikeelses kirjasõnas vt Peterson 2016, 2018; Abū Yūsuf 2017; ibn Munqidh 2015: 111–129.

[16]Mõningaid selliseid ilustatud käsitlusi: Abou El Fadl 2007: 204; Mun'im 2014: 179; Glenn 2007: 218–219, kuid sellist nimistut võiks jätkata sadade teoste üleslugemisega.

2.1. Juudid ʻUmari lepingus ja islami õiguse toimimine juutidega seoses

Keskseks juutide jt *dhimmi*'de olukorda sätestavaks tekstiks on nn ʻUmari lepingu erinevad tekstiredaktsioonid islami õigusalastes töödes ja ajalooallikates. ʻUmari leping on pseudoajaloolise sisuga dokument, mis kujutab endast justkui teise kaliifi ʻUmar ibn al-Ḫaṭṭābi (634–644) ajal muslimite suurte vallutuste käigus sõlmitud lepingut allutatud mittemuslimitega,[17] mille sätted said pretsedendiks õigusalastes töödes. ʻUmari lepingu vanim variant esineb 8. sajandi islami õiguse töös *Kitāb al-Umm* ("Alusraamat"), sätestades juutidele jt *dhimmi*'dele kaitse juhul, kui juudid tunnistavad islami ülemvõimu, maksavad korralikult mittemuslimitele määratud makse "ega keeldu mitte millestki, mida muslimid nõuavad". Sätestatakse surmanuhtlus ja/või vara konfiskeerimine islamiusu, Koraani ja prohvet Muhamedi solvamise eest ning juudi meestele islami usku naistega seksuaalselt lävimise eest. Juutidel on ka keelatud avalik usuatribuutika eksponeerimine, uute kultushoonete ehitamine või ükskõik milline oma religiooni avalik esitlus; ratsutada tuleb muslimitest erinevalt ega tohi keset teed sõita; keelatud on auväärt kohtade hõivamine muslimite osalusel toimuvatel kohtumistel ja koosolekutel nagu ka sisenemine Mekasse ning pikemaajaline viibimine Hidžazis. Nende nõuete täitmisel kohustuvad islamivõimud mitte sekkuma juutide kogukondlikesse asjadesse, jättes neile omavaheliseks lahendamiseks kohtupidamise, pere- ja omandiküsimused, kuid rõhutades, et juutide tegemistel hoitakse silm peal (aš-Šāfiʻī 2001, 4: 197–198).

Sellised ʻUmari lepingu põhimõtted esinevad juba vanimates õigustöödes, vahel küll otse neile viitamata, ent äratuntavalt selliseid põhimõtteid kasutades, nagu loeme ühest vanimast islamiõiguse tekstist, Abū Yūsufi *Ḫarādž-maksu raamatust*:

[17] Ülevaade erinevatest arvamustest ja peamistest uurimustest vt Cohen 1999. Üks põhjalikumaid ülevaateid, mille järeldused kehtivad ka tänapäeval: Tritton 1930.

> Ega näidata avalikult ühtegi risti nii, et seda ei purustataks ega eemaldataks; ja ei ratsuta ükski juut ega kristlane ratsasadulal — las ta ratsutab koormaloomasadulal, ega ratsuta mitte ükski naine *dhimmi*'de naistest nahksadulal — las ta ratsutab koormaloomasadulal oma veolooma seljas! (Abū Yūsuf 2017: 871–872.)

Järgnevate sajanditega 'Umari lepingu sätted aina karmistusid, lisaks eeltoodud sätetele nõutakse 12. sajandi versioonis, et uute pühakodade rajamise keelu kõrval ei tohi ka vanu pühakodasid parandada "ei öösel ega päeval"; et linnaväravad tuleb avada muslimitest teekäijale ja muslimite sõjaväge tuleb vajadusel majutada; keelatud on juudi lastele õpetada Koraani, kuid kedagi ei tohi takistada endi hulgast islamit vastu võtmast; juudid kohustatakse üles näitama igakülgset alandlikkust muslimite suhtes: "tõuseme oma kohtadelt, kui muslimid soovivad istuda"; juudid ei tohi jäljendada muslimeid ei kõnes, riietuses ega nimepanekuga, nad ei sõida ratsa ega kanna relvi, ei mata oma surnuid muslimite lähedale ega ehita oma maju kõrgemaks muslimite omadest (Ibn 'Asākir 1995, 2: 178–179). Teistes sama ajastu 'Umari lepingu versioonides nõutakse juutidelt lisaks neid muslimitest eraldava riietuse kandmist: sest kui *dhimmi*'d oleksid muslimitest eraldamatud, võidaks neid juhtumisi kohelda samasuguse austusega, nagu peab kohtlema muslimeid (Peterson 2018: 97). 14. sajandiks on 'Umari leping veelgi karmimaks muutunud ning seda kohandatakse nüüd ka muslimite endi suhtes nõudega, et nad peavad hoiduma igasugustest uskmatute, sh juutide tavadest: neid ei tohi tervitada pidupäevade puhul ega isegi esimesena teretada, sest järgides uskmatute tavasid või nende suhtes poolehoidu tundes muututakse usutaganejateks, mis on suurim patt islamis (Ibn Qayyim 1995, 1: 204–206).

Nagu kõigi teiste uskmatute suhtes nii kehtis ka juutidele alandav *ǧizyah*' tasumise nõue islamivõimudele — *dhimmi*'dest rääkides tähendab see nii kristlasi kui ka juute. Vanim *tafsīr*'idest sedastab, et *ǧizyah*'t maksavad *dhimmi*'d "alandatutena" (Ibn al-'Abbās 1992: 202) või et *dhimmi*'sid lüüakse kaela pihta nendelt *ǧizyah*'t kogudes (Bayḍāwī 2012, 3: 78). Teoloog ja jurist 'Abd Allāh an-Nasafī (1067–1142) ütleb oma *tafsīr*'is, et *dhimmi* peab *ǧizyah*'t maksma tulema jalgsi ja alandlikult, seistes makstava

üle andma, samal ajal teda raputatakse, ajades teda segadusse ja alandatakse, tõmmates teda kaelast käsuga: "maksa *ǧizyah*, sina *dhimmi*!", millele järgneb tugev hoop kaela pihta (An-Nasafī *s.a.*: 330). Islami allikatest selgub, et praktikas kõik ka nii toimus, mille kohaselt *ǧizyah*' maksmise päeval kogutakse *dhimmi*'d mõnda avalikku kohta, näiteks turuväljakule:

> kus nad peavad alandlikult ootama selle koha kõige madalamas ja räpasemas osas; muslimitest ametnikud on nende suhtes ähvardava ja neid alandava suhtumisega — et *dhimmi*'d saaksid aru, et nendelt *ǧizyah*' vastuvõtmisega neile teene osutatakse ja et nad seeläbi surmaohust vabanevad; maksu annavad *dhimmi*'d üle ükshaaval, sellega kaasneb karm kohtlemine: neid lüüakse pähe ja lükatakse toorelt kõrvale, et neile jääks mulje, et sellise kohtlemise läbi väldivad nad mõõgaga pea maharaiumist; nii toimitakse põhjusel, et see oli Muhamedi ja muslimite esimeste põlvede praktika, ning sellisel moel peavad toimima ka muslimite viimased sugupõlved uskmatutest islami vaenlastega. (Ye'or 1985: 201.)

Lääne moderniseerudes ja sekulariseerudes hakkas islamimaailmas šariaadi kujundatud igapäevaelu oma tagurlikkusega aina eredamalt silma paistma, seda eriti väiksemates kohtades, nagu loeme kirjeldusi 19. sajandil pearahamaksu kogumisest juudikogukonnalt Marokos: juudid suletakse oma elukohtadesse ilma vee ja toiduta seniks, kui nad maksavad *ǧizyah*, mille nad annavad üle paljajalu ja raha oma väljasirutatud kätel hoides, saades üleandmisel tugeva hoobi pähe; neile, kes nõutut tasuda ei suuda, antakse ihunuhtlust ja nad heidetakse keldrisse, teised juudid püüavad raha nende eest ära maksta, elama jäävad nad vaid islamisse astudes (Riley 1829: 332–334).

2.2. Judaismivastased teoloogilised "ümberlükkamised" ja šariaat islamimaailmast väljapoole jäävatest juutidest

Ülalvaadeldud islami kanooniliste tekstide, islami õiguse ning 'Umari lepingu põhjal kujuneb islamimaailmas välja õiguslikku jõudu omav teiseusksete ümberlükkamiste žanr nimega *radd* 'tõrjumine', 'vastus', kus on selgelt eraldatav juudivastaste kirjutiste allžanr, millest vaid mõningaid tuntumaid töid järgnevalt mai-

nin. Islamimaailma üks juhtivaid õpetlasi Ibn Ḥazm (994–1064) keskendub oma töös *Kitāb al-fisal fi al-milal wa al-ahwā wa al-nihal* ("Sektide ja usulahkude raamat") suures osas kristlusele ja judaismile, püüdes kummagi religiooni seisukohti kummutada väitega nende pühakirjade rikutusest. Erilist vilumust juudikriitikas aga näitasid üles islamisse pöördunud juudi renegaatidest islamiõpetlased, keda teada on vähemalt tosin. Eraldi väärib nendest mainimist Samawa' al-Maġribī (1125–1175) poolt u 1165–1170 loodud paarikümneleheküljeline kirjutis *Ifhām al-yahūd* ("Juutide vaigistamine"), kus kritiseeritakse juutide usupraktikat ja nende pühakirjas olevaid vigu, vaadeldakse judaismi sekte karaiitide näitel, kirjutis lõpeb loeteluga nende pattudest ja vigadest veendumusega, et judaism doktriinina on tühistatud islami poolt, seega siis selle usupraktika polevat muud kui üks suur rumalus (al-Maghribī 1964). Selline juudivastane poleemika kulmineerub islami keskse teoloogi, õigus- ja pärimusteadlase Ibn Qayyim al-Ǧawziyyah' (1292–1350) kahesajaleheküljelise kristlaste- ja juutidevastase kirjutisega *Hidāyat al-hayāra min al-yahūd wa'l-nasāra*[18] ("Juutide ja kristlaste poolt eksitatute teejuht"), mis *radd*-žanri varasemaid töid aluseks võttes esitab Vana Testamendi teadusliku kriitika.

Veelgi karmim on islami õigus islami valdustest väljapoole jäävate juutide suhtes: nad on ründavate muslimite hüva sõjasaak juhul, kui vastav piirkond osutab sõjalist vastupanu: mehed orjastatakse või hukatakse, juudi naistest saavad muslimitest sõjameeste poolt kasutatav ja müüdav kaup:

> Vangistatud juutide ja kristlaste [naiste] kohta, öeldes: Neile tehakse ettepanek islami vastuvõtmiseks ning kui nad islamisse tulevad — või kui nad ei tule islamisse —, astutakse nendega suguühtesse ja kasutatakse neid, kuid neid sunnitakse [enne] läbi viima rituaalset pesemist (Abū Yūsuf 2017: 1294).

[18]Tänapäeval on sellest saanud islamimaailma haaranud juutide- ja kristlastevastase poliitpoleemika tõusulaines populaarne teos, mida on välja antud paljude araabiakeelsete islamimaailma kirjastuste poolt, siinkohal on kasutatud väljaannet al-Ǧawzīya 1416/1996.

Suhtumise juutidesse võtab kokku 14. sajandi õpetlase Aḥmad ibn an-Naqīb al-Miṣrī (1302–1367) kirjutis *Umdat as-sālik*, kus küll juute mainitakse vaid korra, kuid samas selgelt väljaöelduna, et sarnaselt kõigi teiste religioonide esindajatega peavad nad muslimitele alluma (al-Miṣrī 1982: 234).

3. JUUTIDE OLUKORD ISLAMIMAAILMAS, IISRAELI RIIGI RAJAMINE JA JUUTIDE VÄLJAAJAMINE ISLAMIMAADEST

3.1. Juutide olukord kesk- ja uusajal

Islamile alluvad juudid paistsid silma kuulekusega võimude suhtes, mis tagas neile šariaadi raames piiratud õigused *dhimmi*'dena. Ent islamimaailm on niivõrd suur, et ühest hinnangut juutide olukorrale seal anda ei saa: neid oli islamimaailmas kesk- ja uusajal ligikaudu paar miljonit, eri aegadel elati ühes kohas paremini, teises halvemini, oli jõukuse- ja rahuperioode, samas ka väga raskeid aegu. Heaks näiteks juutide heitlikust ajaloost on Iraan, kus 13. sajandil olevat olnud neid kuni 600 000, ja kui vallutajad mongolid tühistasid nende üle kehtivad islamlikud erimaksud, paistsid nad lausa jõukusega silma (EJ, X: 10). Kuid mongolite islamisse pöördudes 14. sajandil uskmatute erikoormised taastati ning juutide kõige raskemad ajad saabusid Safaviidide (1501–1736) ja Kadžaaride (1781–1925) ajal, kui neid peeti nii räpasteks, et nad isegi vihmaga välja ei tohtinud minna, sest nendest maha tilkunud veega võinuksid muslimid end rüvetada, ning nad pidasid vaid kõige räpasemaid või põlatuimaid ameteid, pidid kandma eririietust ja korduvalt toimus surma ähvardusel nende islamisse sundimist või väljaajamisi mõnedes piirkondades, sageli ka massihukkamisi (Lewis 1984: 33–34, 181–83; Yeroushalmi 2009: 14).

Osmanite impeeriumis kuulusid nad omavalitsusliku juudi *millet*'i alla ning mõned selle kogukonna liikmed tõusid ka kõrgetele kohtadele, aga väikelinnades ja eriti impeeriumi kolgastes oli nende olukord sageli vägagi haletsusväärne, nagu kirjeldavad 19. sajandi rännumehed (Bostom 2008: 593–600; Riley 1829: 332–334).

Egiptuses elasid juudid Fatimiidide riigis (909–1171) hästi ega kehtinud nende suhtes isegi ülalvaadeldud šariaadisätted; olukord halvenes tuntavalt Mamelukkide- (1250–1516) aegsete tagakiusamiste ajal (EJ, IV: 343–344); rohkem on Egiptuse juutide kohta andmeid 19. sajandist: nad olid seal põlatud ja vihatud, ent ka nemad vihkasid mittejuute, majanduslikult elasid nad toona Niilusemaal suhteliselt hästi (Landau 1969: 18–19, 152–154). Nagu tõdeb 19. sajandi väljapaistev orientalist Edward William Lane (1801–1876) 1830. aastatel:

> Praegusel ajal on juudid varasemaga võrreldes vähem rõhutud, kuid ka nüüd ei söanda nad ainsatki vandesõna kuuldavale tuua isegi siis, kui saavad sõimu või ebaõiglase peksu osaliseks ka madalaima araablase või türklase poolt — sest pole ju vähe neid juute, keda pahatahtlike valesüüdistustega, et nad lugupidamatu sõnakese on poetanud Koraani või prohveti [s.t Muhamedi] suhtes, maha on löödud. (Lane 1871, II: 305.)

Juutide olukorrale islamimaailmas sobib üldhinnanguks Austria-Ameerika arabisti Gustave Edmund von Grunebaumi (1909–1972) määratlus, et pole mitte mingit raskust koostada pikk nimekiri islamimaailmas kõrge staatuse või suure rikkuse saavutanud juudi indiviididest, kuid sama lihtne on koostada niisama pikk kirjeldus juutide tagakiusamistest, nende varade konfiskeerimistest, sundusuvahetustest ja pogrommidest (Grunebaum 1971: 369).

3.2. Juudid islamimaailmas 20. sajandi esimesel poolel

Juutide olukord paranes kiiresti ja kardinaalselt 20. sajandi alguses islamimaailma moderniseerudes, kodanikuõiguste kehtimapanekuga ning islami keskaegsetest põhimõtetest ja šariaadist loobudes. Kõikjal islamimaailmas moodustasid juudid 20. sajandi esimesel poolel äri- ja poliitilise eliidi, sageli olid nad ka rahvusliku vabastusliikumise, tihti ka vasakpoolsete suundumuste eesotsas. Heaks näiteks on Egiptus, kus juutide olukord 20. sajandi esimesel poolel olnud niivõrd soodne, et 1898. aasta 25 000-liikmeline kogukond kasvas 1940. aastateks nii kohaliku loomuliku juurdekasvu kui ka aktiivse Euroopast sisserännuga lausa 100 000-ni (EJ, VI: 234; Krämer 1989: 9; Douer 2015: 126, 262).

Egiptuses ilmus toona kümneid juudi ajalehti ja ajakirju, tegutsesid kultuuriseltsid, toimisid arvukad sünagoogid; aktiivsest poliitilises elus osalemisest andis tunnistust juutidest parlamendiliikmete leidumine. Egiptlaste kuulsa brittidevastase hüüdlause "Egiptus egiptlastele" päritolu seostatakse kohaliku juudi intellektuaali Ya'qūb Ṣanū'niga (1829–1913) (temast: EJ, XVIII: 30). Paljud juudid toetasid sionistlikku liikumist, kuid arvukalt leidus ka selle suuna vastaseid, kes tajusid sionismis islamimaade juutidele kätkevat ohtu; rohkesti oli ka sotsialismiidee toetajaid (Krämer 1989: 172–182).

Võib üldistavalt väita, et mida liberaalsem ja enam islami dogmadest lahtiütlev mingi islamimaailma piirkond oli, seda paremaks seal juutide olukord muutus. Parimaks näiteks on juutide "kuldaeg" Iraanis 1925–1978. Kuigi 1930. aastatel sümpatiseeris seal šahhile Hitler, oli Iraan üks väheseid riike, mis Teise maailmasõja ajal andis Euroopa juutidele sissesõiduviisasid ja neile peavarju pakkus; 1941–1979 valitsenud Mohammad Reza Pahlavi ajal, mil riik tegi läbi tormilise sotsiaalse arengu, moodustasid juudid ebaproportsionaalselt suure osa ühiskondlikust eliidist (*The Jews…* 2003: 373–377) ning lausa 90% Iraani juute kuulus kas kesk- või kõrgklassi, suur oli nende osakaal ülikoolide õppejõudude, arstide jt haritlaste hulgas, küündides lausa aseministriteni (Sanasarian 2000: 47).

20. sajandi keskpaigas elas islamimaailmas umbkaudselt miljon juuti; suurimad kogukonnad olid Magribi riikides (u 540 000), kuni 160 000 Iraagis, u 100 000 Egiptuses, 70 000–100 000 Iraanis, sama palju ka Türgis, Jeemenis oli 56 000 juuti; isegi juba sajandeid "juudivabaks" kuulutatud Saudi Araabia territooriumil eksisteeris toona paarikümneliikmeline juudikogukond.

Kuid islamimaailma juutluse kuldajale järgnes tragöödia: Iisraeli riigi loomine ja muslimite lüüasaamised Araabia-Iisraeli sõdades 1948 ja 1967 põhjustasid miljoni juudi väljaajamise aastatuhandeid nende kodumaaks olnud Põhja-Aafrikast ja Lähis-Idast.

3.3. Iisraeli riigi loomine 1948 ja Araabia-Iisraeli sõjad

Sionistliku liikumise tekkides 19. sajandi lõpus asus hulgaliselt juute elama "ajaloolisele kodumaale", Osmanite valduses asuvale praeguse Iisraeli territooriumile. Osmanite impeeriumi lagunedes sai sellest Briti mandaatvõimude Palestiina territoorium, mille 1,7 miljonist elanikust 1945. aastaks moodustasid u 32% juudid, u 8–9% araabiakeelsed kristlased, ülejäänud — u 58–60% — olid araabiakeelsed muslimid. Kuid juutide osakaal seal võis olla ka tunduvalt suurem, sest nimetatud arvud tulenevad 1930. aasta loendusandmete projektsioonist 1945. aastale, võtmata arvesse viieteistkümne aasta jooksul toimunud märkimisväärset juutide illegaalset sisserännet.[19]

Leidmaks lahendust kasvavatele muslimite-juutide vahelistele pingetele olukorras, kus maiks 1948 oli määratud brittide lahkumine, võttis ÜRO 29.11.1947 vastu plaani jagada Palestiina alad kaheks territooriumiks: Iisraeli riigiks ja Araabia riigiks (*Resolution*... 1947: 181). Selline otsus põhjustas detsembris 1947 juutide-muslimite kodusõja puhkemise, mis kulmineerus 1948. a mais, kui brittide lõpliku lahkumisega keeldusid Egiptus, Transjordaania,* Süüria, Iraak jt araabia riigid tunnustamast ÜRO otsust Iisraeli riigi rajamisest ja ründasid muslimite kaitse ettekäändel 15.05.1948 päev varem ÜRO poolt juutidele määratud territooriumil väljakuulutatud Iisraeli riiki. Tänapäeval laialt levinud müüt "islamimaailma ja araabia riikide võitlusest Palestiina rahva ja riigi eest" kujutas toona endast araabia riikide võidujooksu Palestiina mandaatterritooriumi aladele, eesmärgiga vallutada ÜRO poolt nii juutidele määratud ala kui ka Araabia riigi jaoks määratud territoorium: Egiptus vallutas Araabia riigile määratud Gaza piirkonna ja Transjordaania sellele riigile mõeldud Jordani jõe Läänekalda ala, Süüria lootis, kuid ei saanud Iisraelile eraldatud Galilead ning Liibanon ei suutnud vallutada Araabia riigile määratud Akko piirkonda. 9-kuulises sõjas kaitses vast loodud

[19] Vastavad andmed demograafilisest olukorrast Briti Palestiina mandaatvalduses on kõige põhjalikumas ülevaates: *A Survey*... 1946, I: 141–164.

* Jordaania nimi aastani 1949. *Toim.*

Iisraeli riik kõiki talle ÜRO poolt määratud alasid, lisaks hõivas ta u 60% Araabia riigi valdustest. Ülejäänud Araabia riigile määratud territoorium läks Egiptusele (Gaza) ja Transjordaaniale (Läänekallas), kes ei teinud katsetki luua vallutatud territooriumidel Araabia riiki.[20]

Tänapäevani pole ühest vastust küsimusele: mis põhjustel põgenes u 700 000 araablast — keda hiljem palestiinlasteks hakati kutsuma — 1948. aasta sõja tulemusena juutide vallutatud aladelt: kas nad sunniti juutide poolt lahkuma või toimus see valdavalt araabia poliitikute õhutusel ja lausa ähvardusel, või hoopis tulenevalt muslimite tahtmatusest juutide ülemvõimu all elada? Selle küsimuse üle vaidlevad ka Iisraeli ajaloolased. Kahtlust pole aga selles, et araablastest muslimite lahkumine langes kingitusena sülle vast rajatud Iisraelile olukorras, kus araabia riigid tegid kõikvõimalikke jõupingutusi muslimeid "viienda kolonnina" Iisraeli hävitamiseks ära kasutada, seda nii toona kui ka tänapäeval (Fischbach 2010: 7–8). Need u 160 000 muslimit, kes ei põgenenud Juudiriigile läinud aladelt, säilitasid oma kodud ja maavaldused täies ulatuses. Veelgi enam: neist sai jõudsalt kasvav, tänapäeval heal järjel olev ja Iisraelile valdavalt lojaalne araablastemuslimite kogukond, kelle elatustasemel — ja mis peamine, kelle praktiseeritavail inimvabadustel ja -õigustel — pole võrdväärset mitte üheski araabia ega islamiriigis.

Araabia riikide poolt palestiinlaste temaatikaga manipuleerimist iseloomustab ainuüksi fakt, et 1949. a Lausanne'i rahukonverentsil, mis püüdis konfliktile ja eriti põgenikeprobleemile lahendust leida, lasid just araabia suurriigid põlgusega kohtumiselt välja visata rajamata jäänud Araabia riigi esindajad (Fischbach 2010: 91). Või nagu tänapäeva palestiina põgenikest autorid toona aset leidnut veidi poliitkorrektsemalt sõnastavad, et palestiina pagulaste ühisrinne jäi erinevatel põhjustel loomata, mistõttu neid lõpuks läbirääkimiste laua taha ei lubatudki (Talhami 2003: 79–80). Palestiinlaste eemalejäämist nende enda saatuse otsusta-

[20] 1948. aasta Araabia-Iisraeli sõjast on nii palju ja põhjalikult kirjutatud, et siinkohal on sündmusi esitatud väga kokkuvõtlikult ja ilma viitamata üldteada faktidele.

misest ilmestab ka konverentsi dokumentatsioon, kus muslimite poolelt esinevad vaid Egiptus, Süüria, Jordaania ja Liibanon, kuid Araabia riigi esindajaid kusagil ei mainita.[21]

Araabia riigid ei reageerinud Iisraeli ettepanekule võtta tagasi piiratud arv (100 000 kuni 250 000) araablasest põgenikku, nõudes kõigi tagasilubamist ja ilmselgelt tahtmata nende jäämist enda territooriumile, eriti pingestas aga olukorda kategooriline keeldumine tunnustada Iisraeli suveräänse riigina. Lausanne'i konverentsist alates kujunes kentsakas olukord, kus pärast häbiväärset lüüasaamist soovisid araabia riigid lähtumist sellestsamast ÜRO 1947. aasta rahuplaanist, mille vastu nad ennist olid sõdinud ning nõudsid nüüd Iisraelilt kõigi põgenike tagasivõtmist, seejuures mitte millekski pannes Iisraeli väiteid, et põgenikeprobleemi põhjustas araabia riikide rünnak Iisraeli vastu.[22]

1967 puhkes uus Araabia-Iisraeli sõda, mille käigus Iisrael vallutas Egiptuselt Gaza (ja ajutiselt kogu Siinai poolsaare, mille tagastas etapiviisiliselt 1975–1982), Jordaanialt Läänekaldа, sh Jeruusalemma ning Süürialt Golani kõrgendikud. Araabia riikide ainus edukas ettevõtmine Iisraeli vastu oli 1973. aasta sõja esimeste päevade edu üllatusrünnaku tagajärjel, kuid lõpuks midagi territoriaalselt saavutamata. 1964 loodud Palestiina Vabastusorganisatsioon PLO kujunes järgnevatel kümnenditel rahvusvaheliselt tunnustatud palestiinlaste esinduseks, millest 1993 kujunes Iisraeli okupeeritud Läänekaldal ja Gazas toimiv Palestiina Omavalitsus.

---

[21] Vt dokumendikogumikku: *Lausanne...* 1949, kus neid ei esine tosinast dokumendist mitte üheski.

[22] Nii võtavad selle küsimuse kokku kesksed tööd kogumikus *Making Israel* 2008. Vt ka Fischbach 2003: eriti 90–103. Tasakaalustatud ja ajaloolised sissejuhatavad ülevaated palestiina põgenikeprobleemist on Iisraeli ajaloolase Benny Morrise (snd 1948) uurimused: Morris 2009; üks põhjalikum monograafia tänapäevasest Iisraeli-Araabia konfliktist on Morris 2001; eriti aga kõige põhjalikum palestiina põgenike teemaline monograafia: Morris 1988.

3.4. Juutide väljaajamine islamimaailmast

Muslimite lüüasaamine juudiriigilt Iisraelilt oli ennekuulmatu häbi: Koraanis ja *tafsīr*'ides ahvideks sõimatud, šariaadis teisejärgulisteks *dhimmi*'deks kuulutatud iidsed islamivaenlased, kelle pahelisust sunna siunab ja kelle hävitamist islami ajalootööd nii värvikalt kirjeldavad, lõid islamimaailma südamesse maakaardilt pussnoahaavana vastu vaatava Juudiriigi! Selline häbi oli otseseks põhjuseks juutide väljaajamisele islamimaailmast: Iisraeli riigi rajamisega 1948 algas araabia riikides kohe juutide varade ja valduste natsionaliseerimine ja u miljoni juudi väljaajamine riiklike määruste ja rohujuuretasandil toimuvate pogrommide abil, mis kulmineerusid 1967. a sõja järel ja lõppfaasi jõudsid islami kui poliitilise teguri jõulise esiletõusuga 1970. aastate lõpuks.[23]

Esimesena natsionaliseeriti juutide varad, ärid ja pangaarved 1948 Egiptuses, kust juudipogrommide tulemusena lahkusid esmalt 25 000–30 000 juuti kogu oma vara maha jättes, nad paigutati esmalt laagritesse, enne riigist lahkumist otsiti nad läbi, konfiskeerides kõik vähegi väärtuslik (põhjalikumalt sellest: Douer 2015); järgnevatel aastakümnetel lahkusid peaaegu kõik ülejäänud juudid; kogu oma varast jäid ilma ka 40 000-liikmelisest Liibüa juudikogukonnast 1948–1951 u 30 000 Iisraeli lahkujat (Fischbach 2010: 67–79).

Iraagis algas samuti 1948 riiklik juutide sürjutamine ühiskonnast, võimude poolt lubati lahkujatel väiksemaid rahasummasid esimestel aastatel kaasa võtta, ent kõik nende varad natsionaliseeriti aastaks 1951; edaspidi aga konfiskeeriti lahkujatel kõik vähegi väärtuslik, ometi õnnestus osadel skeemitamiste ja altkäemaksudega oma kinnisvara ka müüa Iraagis palverännul käivate šiiitide kaudu oma vara realiseerides ja Iraani kaudu Iisraeli sõites raha kätte saades (Gat 1997: 144–151; Levin 2001: 12).

Süürias külmutati juutide pangakontod 1948, kuid suurel osal u 30 000-liikmelisest juudikogukonnast õnnestus Iisraeli põgenedes kinnisvara müüa ja saadud vahendid riigist välja toimeta-

[23]Hea sissejuhatus juutide väljaajamise teemale araabia maadest on Meron 2010.

da (Fischbach 2010: 170–171). Egiptuses ja Süürias 1960. aastatel võimule tulnud sotsialistid viisid 1967. a sõja järel lõpule riiki jäänud juutide kinnisvara natsionaliseerimise, mille käigus omanikest said üürnikud oma endistes valdustes (Levin 2001: 156–157). Vaid Marokost lahkuda soovivad juudid said suuremate takistusteta kinnisvarad müüa ja lahkuda Iisraeli sellega, mis taskusse või reisipagasisse mahtus (Fischbach 2010: 88–92); islamimaadest vaid Iraan kaitses kuni 1978–1979 islamirevolutsioonini oma juudikogukonda riiklikult; ka sekulaarses Türgis tundsid juudid end turvaliselt, kuid sealgi toimus märkimisväärne väljaränne Iisraeli.

Ühest miljonist islamimaailma juudi põgenikust u 700 000–720 000 suundus otsemaid Iisraeli, mis polnud valmis nii suureks põgenikehulgaks: 1950. aastatel elasid paljud saabunud juudi põgenikud laagrites (*ma'abarot*) samasugustes oludes, nagu nende äraspidise saatuse velled palestiinlastena teispool piiri laagrites Gazas, Jordaanias ja Süürias. Aga erinevalt palestiinlastest ei kujunenud juudi põgenikest tänapäevani kestvat ja ammu farsiks saanud tragöödiat: viimane juutide põgenikelaager suleti eduka integratsiooni ja riikliku suutlikkuse märgina 1963. aastal (nendest põgenikelaagritest vt Hakohen 2003). Islamimaailmast põgenenud juudid integreeriti Iisraeli riigi toimimismehhanismidega, samal ajal kindlustati kohale jäänud araablastele inimväärikas elu nende omandit vähimalgi moel puutumata.

Praeguseks elab araabia riikides kõigest u 6500 juuti, vaid Marokos on säilinud märkimisväärne, u 2000 hingest koosnev juudikogukond. Islamiriikides on suuremad kogukonnad säilinud ilmalikku poliitikat järginud Türgis (u 20 000), ent sealgi on olukord viimasel kümnendil toimunud islamiseerumise tõttu tuntavalt halvenenud, viimastel aastatel kõlavad seal poliitikute juudivastased üleskutsed lausa riiklikus meedias (Turkish political… 2018). Iraani Islamivabariigis elab u 12 000-hingeline juudikogukond, kuid Iraan on ka ainus islamiriik, kus juutide õigused nii formaalselt kui ka olmes on hästi kaitstud, ka pole seal toimunud ei märkimisväärseid juutide varade natsionaliseerimisi ega pogromme. Seni ilmalikkust hoida püüdvates Aserbaidžaanis ja

Kesk-Aasia vabariikides on igaühes (v.a Türkmenistan) paar kuni kuus tuhat juuti.

3.5. Araablaste ja juudi põgenike varade küsimus

Juba Lausanne'i konverentsil 1949 tõstatati ÜRO vahendusel mõlema poole põgenike ja nende varade probleem. Erinevatel hinnangutel araabia riikidest põgenema sunnitud miljoni juudi natsionaliseeritud varad ületasid kolme- kuni kümnekordselt maavalduste, kinnis- ja vallasvara väärtuse, mille kolmveerand miljonit põgenenud araablast jätsid Iisraeli poolt okupeeritud aladele (Fischbach 2010: 40–53, 369–384). Kuigi luhtunud konverentsil vastavasisulist kokkulepet ei sõlmitud, kujunes arusaam, et olukorras, kus palestiinlastel tagasiteed juudiriiki pole, kompenseerivad Iisraeli rünnanud ja osalt Araabia riigi alad okupeerinud riigid palestiina põgenikele väärikaks äraelamiseks vahendeid juutidelt oma valdustes riigistatud varadest (samas: 91–102).

Reaalsuses kulges uue tekkinud rahvuse, "palestiinlaste" abistamine araabia riikides erinevalt. Süüria kandis suhteliselt hästi hoolt oma aladele saabunud 100 000 põgeniku eest, jagades neile juutidelt riigistatud kinnisvara ja integreerides nad ühiskonda ja andes neile kodakondsuse (Bartal 2013: 35). Teistes araabia riikides kujunes põgenike saatus aga tunduvalt raskemaks. Egiptuse poolt okupeeritud Gaza aladel, mis ÜRO määrangu järgi kujutasid endast loomata jäänud Araabia riigi ala, toimis sõna otseses mõttes juba toona "Gaza blokaad": sealsest u 100 000 põgenikust, kes peale Egiptuse mitte kusagile minna ei saanud, vaid paar tuhat (kes egiptlastest ametnikele suutsid korralikke altkäemakse anda) lubati Kairosse elama ja nad said ka riigilt kompensatsiooni (eeldatavasti juutidelt rekvireeritud vahenditest — kuid täpsemad andmed puuduvad) ja nad lülitati ka Niilusemaa ellu, kuid teiste Gaza elanike suhtes, mida Egiptus okupeeris 1948–1967, rakendati samasugust karmi poliitikat, nagu praegu viib läbi Juudiriik.

Iraak kuulutas suuresõnaliselt nõusolekut võtta vastu 100 000 palestiinlast lubadusega kanda nende eest hoolt juutidelt riigistamisega saadud vahenditest, kuid lõpuks lubas vaid 4000 nen-

dest enda juurde ning pole vähimaidki andmeid sellest, mis ulatuses — ja kas üldse — u 250 miljoni USD (praeguses vääringus u 6 miljardi USD) Iraagi juutide natsionaliseeritud varadest palestiinlastele midagi eraldati (Levin 2001: 10).

Jordani jõe läänekalda vallutanud Jordaania andis sealsetele — või 1948 sinna Iisraeli aladelt põgenenud — araablastele kodakondsuse ja võimaldades neile ka parlamendis esindatuse, kuid valdavalt oli nende põgenike elatustase vägagi madal. Ent Läänekalda u 40 000 juuti, kes peamiselt elasid Ida-Jeruusalemmas ja Hebronis, sunniti Jordaania võimude poolt lahkuma, iidsed juudi pühakohad, hauad jt mälestised hävitati üldriikliku dejudaiseerimise käigus. Pole andmeid, kas ja kui palju kasutati sealsete juutide varasid palestiinlaste hüvanguks. Kui 1967. a sõja tulemusena Iisrael Läänekalda okupeeris, põgenes kolmandik sealsetest palestiinlastest Jordaaniasse, ülejäänutest said Jordaania kodakondsusega Läänekalda "uued palestiina põgenikud", ent 1989 ütles Jordaania lõplikult Läänekaldast lahti, jättes nõnda ka sealsed palestiinlased Jordaania kodakondsusest ilma (Plascov 1981: 41–47).

Araabia riikide suutmatus tulla toime nende enda poolt tekitatud "palestiinlaste" põgenikeprobleemiga oli põhjuseks 1949. a detsembris ÜRO Lähis-Ida Palestiina Põgenike Abistamise- ja Tööagentuuri (*United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East*, UNRWA) loomisele. Kahjuks on UNRWA tegevus kujunenud näiteks peale oskamatu ja kontrollimatu humanitaartegevuse veel ka otseselt demoraliseerivast abiandmisest: UNRWA tegevus kujutab nüüdseks endast miljardi dollariga aastas 4-miljonilise ja välisabist täielikult sõltuva juudivihkajaliku sootsiumi ülalpidamist.[24] Lisaks UNRWAle on märkimisväärselt suured ka nii teiste abiorganisatsioonide kui üksikute riikide poolt palestiinlastele eraldatavad vahendid, mis aga põgenike olukorra leevendamise asemel PLO tegelaste taskuid nõnda on täitnud, et Yassir Arafati varandust surres arvutati lausa kümnetes miljardites dollarites (Abu Issa 2004; Pipes 1991),

[24] Sissejuhatav käsitlus UNRWA kohta leidub *The Middle East Quarterly* erinumbris: UNRWA… 2012.

Palestiina Omavalitsuse ametnike korruptsioon on omandanud legendaarsed mõõtmed ning palestiinlastele suunatud "humanitaarabi" on saanud alates 2006 seal võimul oleva islamiäärmusliku Hamasi peamiseks elatusvahendiks.[25]

Kokkuvõttes võib sedastada, et väide islamimaailma juudiviha tingitusest Iisraeli poolt korda saadetud suurest ebaõiglusest palestiinlaste suhtes ja juudiriigi agressioonist araabia riikide vastu on kahekordselt vale: nagu ilmnes ülaltoodud islami kanoonilistest tekstidest, on muslimite juudiviha islamiga ühevanune, teiseks on 1947.–1948. aastale vahetult järgnenud sündmuste puhul raske rääkida araablastele osaks saanud ebaõiglusest.

Kirjandus

A Survey of Palestine. 1946. Prepared in December 1945 and January 1946 for the information of the Anglo-American Committee of Inquiry. Anglo-American Committee of Inquiry on Jewish Problems in Palestine and Europe. Vol. I–II. Palestine: Government Printer

Abou El Fadl, Khaled 2007. *The Great Theft: Wrestling Islam from the Extremists*. HarperOne

Abū Dā'ūd, Sulaymān ibn al-Aš'aṯ al-Siǧistānī 2008. *Sunan Abī Dāwūd: English-Arabic*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmīya. [5 köidet]

Abu Issa, Issam 2004. Arafat's Swiss Bank Account. — *Middle East Quarterly*, Fall, pp. 15–23 www.meforum.org/645/arafats-swiss-bank-account

Abū Yūsuf 2017. *Kharādž*-maksu raamat. — *Akadeemia*, nr 5, lk 845–882; nr 6, lk 1107–1118; nr 7, lk 1266–1302

Adler, Joseph 2000. The Jewish Kingdom of Himyar (Yemen): Its Rise and Fall. — *Midstream*, Vol. XXXXVI, No. 4, May/June

Aržanov 2008–2009 = Аржанов, Ю. Н. К истории христианства в доисламской аравии: послание Симеона Бетаршамского о гонениях на христиан. — *Богословский Вестник*, № 8–9, с. 155–221

[25] Põhjalikku ülevaadet Hamasi elatumisest rahvusvaheliste islamofiilsete doonorite rahadest vt Levitt 2008.

a l - ‘ A w l a q ī, Imam Anwar 2014. The Dust Will Never Settle Down: A speech delivered by Sheikh Anwar Al Awlaki — May Allah preserve him. — https://ia801601.us.archive.org/0/items/ImamAnwarAl-Awlaki_201404/The_Dust_Will_Never_Settle_Down.pdf

A l i, Mohamed 1924. *Muhammed, The Prophet*. Lahore: Ahmadiyya Anjunan-i-Isha’at-I-Islam

B a r t a l, Shaul 2013. The Palestinian Refugee Problem Resolved. — *Middle East Quarterly*, Fall, pp. 29–40

B ā š m ī l, Muḥammad Aḥmad 1966. *Ġazwah Banī Qurayẓa*. Bayrūt: Dār al-Fath

B a y ḍ ā w ī, ‘Abd Allāh ibn ‘Umar 2012. *Anwār at-tanzīl wa-asrār aṯ-ṯa’wīl al-ma‘rūf bi-tafsīr al-Bayḍāwī*. Bayrūt: Dār iḥyā’ at-turāṯ al-‘arabī lil-ṭibā‘a wa-an-našr wa-at-tawzī‘

B e n - S h a m m a i, Haggai 1988. Jew-Hatred in the Islamic Tradition and the Koranic Exegesis. — *Antisemitism Through the Ages*. Ed. by S. Almog. Oxford: Pergamon Press, pp. 161–169

B o s t o m, Andrew G. 2008. *The Legacy of Islamic Antisemitism: From Sacred Texts to Solemn History*. Amherst, N.Y.: Prometheus Books

a l - B u k h ā r ī, Muḥammad 1997. *The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari*. Arabic-English. Tr. Dr. Muḥammad Muhsin Khan. 9 vols. Riyadh: Darussalam

C o h e n, Mark 1999. What was the pact of Umar?: A literary-historical study. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 23, pp. 100–157

D o u e r, Alisa 2015. *Egypt — The Lost Homeland: Exodus from Egypt, 1947–1967*. Berlin: Logos Verlag

E I = *The Encyclopaedia of Islam*. 1960–2009. Ed. by P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs *et al*. 2nd ed. 13 vols. Leiden: E. J. Brill

E J = *Encyclopaedia Judaica*. 2007. Ed. by M. Berenbaum, F. Skolnik. 22 vols. Jerusalem: Keter Publishing House

E Q = *Encyclopaedia of the Qur’ān*. 2001–2006. Ed. by J. D. McAuliffe *et al*. 5 vols, plus index. Leiden: E. J. Brill

F i s c h b a c h, Michael R. 2003. *Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict*. Columbia University Press

F i s c h b a c h, Michael R. 2010. *Jewish Property Claims Against Arab Countries*. Columbia University Press

G a d, Muḥammad Aḥmad Ramadan 1399/1979. Kayfa sallamat ad-dawlat al-islāmīya min tāmura yahūd banī Qurayẓa wa Ḫaybar ‘alayhā. — *Maǧalla al-ǧā’miah al-islāmīya*, Vol. 43, pp. 135–151

G a t, Moshe 1997. *The Jewish Exodus from Iraq, 1948–1951*. London & Portland, OR: Frank Cass

Ǧ a w z ī y a, Muḥammad Ibn-Abī-Bakr Ibn Qaiyim 1416/1996. *Hidāyat al-ḥayārā fī aǧwibat al-yāhūd wa-an-naṣārā*. Dimašq: Dār al-qalam

G e i g e r, Abraham 1833. *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* Eine von der Königl. Preussischen Rheinuniversität gekrönte Preisschrift. Bonn: Gedruckt auf Kosten des Verfassers bei F. Baaden

G l e n n, H. Patrick 2007. *Legal Traditions of the World*. Oxford University Press

G o y ṭ e y n, Šelomo D., Paula S a n d e r s 1971. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza. 2: The Community*. Berkeley, *etc*.: University of California Press

G r u n e b a u m, G. E. von 1971. Eastern Jewry under Islam. — *Viator*, Vol. 2, pp. 365–372

H a k o h e n, Devorah 2003. *Immigrants in Turmoil: Mass Immigration to Israel and Its Repercussions in the 1950s and After*. Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press

a l - Ḫ a ṣ ī b ī, al-Ḥusayn ibn Ḥamdān 1991. *Al-hidāya al-kubrā*. Bayrūt: Mu’assasat al-balāġ

H i r s c h f e l d, Hartwig 1878. *Jüdische Elemente im Korân: ein Beitrag zur Korânforschung*. Berlin: Selbstverl.

I b n a l - ‘ A b b ā s, ‘Abd Allāh 1992. *Tanwīr al-miqbās min tafsīr Ibn ‘Abbās*. Bayrūt, Lubnān: Dār al-kutub al-‘ilmīya

I b n ‘ A s ā k i r, ‘Alī ibn al-Ḥasan 1995. *Tārīḫ Madinat Dimašq*. Lubnān: Dār al-fikr. [80 köidet]

I b n H i š ā m, ‘Abd al-Malik 1937. *as-Sīra an-nabawīya*. al-Qāhira: Musṭafā al-bābī al-halabī

I b n K a ṯ ī r, Ismā‘īl ibn ‘Umar 1997. *Tafsīr al-Qur’ān al-‘aẓīm*. Ar-Riyāḍ: Dār Tiba

I b n M u n q i d h, Usāma 2015. *Õpetlike näidete raamat: Araabia rüütli mälestused*. Tlk Ü. Peterson. Tallinn: TLÜ Kirjastus

I b n Q a y y i m, Muḥammad ibn Abī Bakr al-Ǧawzīyah 1995. *Aḥkām ahl al-ḏimmah*. Bayrūt: Dār al-kutub al-‘ilmīyah

J e f f e r y, Arthur 2007. *The Foreign Vocabulary of the Qur'ān*. Leiden & Boston: Brill

K h e r i e, Altaf Ahmad 1994. *A Comprehensive Guide-Book of Islam*. Delhi: Adam Publishers & Distributors

K i s t e r, Meir J. 1965. The Market of the Prophet. — *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 8, pp. 272–276

K i s t e r, Meir J. 1986. The Massacre of the Banū Qurayẓa: A Re-Examination of a Tradition. — *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. 8, pp. 61–96

K r ä m e r, Gudrun 1989. *The Jews in Modern Egypt, 1914–1952*. Seattle: University of Washington Press

a l - K ū f ī, Muḥammad Ibn-'Alī Ibn-A'tam 1992. *Futūḥ*. Bairūt: Dār al-Fikr

L a n d a u, Jacob M. 1969. *Jews in Nineteenth Century Egypt*. New York: New York University Press

L a n e, Edward William 1871. *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*. 5th ed. London: John Murray

L a u s a n n e Conciliation Conference 1949. The Israeli-Palestinian Conflict: An Interactive Database. http://ecf.org.il/issues/issue/195

L e v i n, Itamar 2001. *Locked Doors: The Seizure of Jewish Property in Arab Countries*. Westport, Conn.: Praeger

L e v i t t, Matthew 2008. *Hamas: Politics, Charity, and Terrorism in the Service of Jihad*. Yale University Press

L e w i s, Bernard 1984. *The Jews of Islam*. Princeton, N.J.: Princeton University Press

A l - L i b i, šayẖ Abu Yahya 2010. *Quraidhah and America: A Breeding Ground for Treachery and a Fountain of Evil*. Al-Fajr Media Center

a l - M a ġ r i b ī, Samau'al 1964. Ifḥām Al-Yahūd: Silencing the Jews. Ed., tr. by M. Perlmann. — *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. 32

M a ḥ a l l ī, Ǧalāl ad-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad, Muḥammad Aḥmad S u y ū ṭ ī 1984. *Tafsīr al-ǧalālayn*. Bayrūt: al-Maktab al-Islāmī

M a k i n g I s r a e l. 2008. Ed. by B. Morris. University of Michigan Press

M ā l i k ibn Anas 1425/2004. *Muqaddima Muwatta' al-imām Mālik*. Ed. Muḥammad Musṭafá A'zamī. Abū Ẓabī: Mu'asassa Zayid bin Sultan lil-A'amal al-ẖayriya

M e r o n, Ya'akov 2010. Why Jews Fled the Arab Countries. — *Middle East Quarterly*, September, pp. 47–55

A l - M i ṣ r ī, Šihāb ad-Dīn Abū al-'Abbās Aḥmad bin al-Naqīb 1982. *'Umdat al-sālik wa 'uddat al-nāsik*. Qatar

M o r r i s, Benny 1988. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949*. Cambridge University Press

M o r r i s, Benny 2001. *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–1999*. New York: Alfred A. Knopf

M o r r i s, Benny 2009. *One State, Two States: Resolving the Israel/Palestine Conflict*. Yale University Press

M u n ' i m, Sirry 2014. *Scriptural Polemics: The Qur'an and Other Religions*. New York: Oxford University Press

M u s l i m bin Hajjaj, Abul Hussain 2007. *Sahīh Muslim: English Translation of Sahīh Muslim, Arabic-English*. Tr. Nasiruddin al-Khattab. 7 vols. Riyadh: Darussalam

A n - N a s a f ī, 'Abdullāh Ibn Aḥmad Ibn Mahmoud *s.a. Madārik at-tanzīl wa ḥaqā'iq at-tā'wīl*. Baīrūt: Dār al-ma'rifa

P e t e r s o n, Üllar 2016 Islamiriik ja mittemuslimid. — *Akadeemia*, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707

P e t e r s o n, Üllar 2018. Mittemuslimid 'Alī ibn Abī Bakr al-Marġīnānī (1135–1197) õigusalase teose *al-Hidāya* raamatus *Kitāb as-sayar*. — *Orientaalseltsi aastaraamat*, lk 82–111

P i p e s, Daniel 1991. PLO, Inc. — *American Spectator*, February. www.meforum.org/pipes/204/plo-inc

P l a s c o v, Abraham Ozer 1981. *The Palestinian Refugees in Jordan 1948–1957*. Psychology Press

Q u ṭ b, Sayyid 1972–1974. *Fī ẓilāl al-qur'ān*. Bayrūt: Dār aš-šurūq

R e s o l u t i o n 181 (II). 1947. *Future Government of Palestine*. United Nations: A/RES/181(II), 29 November

R e z v a n 2000 = Резван Е. А. *Коран и его толкования: (Тексты, переводы, комментарии)*. СПб.

R i l e y, James 1829. *An Authentic Narrative of the Loss of the American Brig Commerce*. Hartford, Conn.: S. Andrus

S a n a s a r i a n, Eliz 2000. *Religious Minorities in Iran*. Cambridge & New York: Cambridge University Press

S a r w a r, Hafiz Ghulam 1980. *Muhammad The Holy Prophet*. Lahore: Muhammad Ashraf

a š - Š ā f i ' ī, Muḥammad ibn Idrīs 2001. *al-Umm*. 11 vols. al-Mansūra: Dār al-Wafā'

a ṭ - Ṭ a b a r ī, Muḥammad ibn Ǧarīr 1879–1901. *Tā'rīḫ ar-rusul wa-al-mulūk = Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammad ibn Djarir*

al-Tabari. Ed. M. J. de Goeje. [12 köidet.] Lugd. Bat.: E. J. Brill (Prima Series, III–IV)

T a l h a m i, Ghada Hashem 2003. *Palestinian Refugees: Pawns to Political Actors*. Nova Publishers

T h e J e w s of the Middle East and North Africa in Modern Times. 2003. Ed. by R. S. Simon, M. M. Laskier, S. Reguer. New York: Columbia University Press

T r i t t o n, Arthur Stanley 1930. *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of 'Umar*. London: F. Cass

T u r k i s h political commentator Hüseyin Güneş incites against Turkey's Jews: We are all slaves to them; we strive to get rid of Israel. 2018. MEMRI https://www.memri.org/tv/turkish-commentator-huseyin-gunes-incites-against-turkish-jews

U N R W A: Part of the problem. 2012. — *The Middle East Quarterly*, Fall www.meforum.org/meq/issues/201209

V a j d a, Georges 1937. *Juifs et Musulmans selon le hadīṯ*. Paris: Imprimerie nationale

W a t t, William Montgomery 1956. *Muhammad at Medina*. Oxford: Clarendon Press

W e n s i n c k, Arent Jan 1908. *Mohammed en de Joden te Medina*. Leiden: E. J. Brill

Y e ' o r, Bat 1985. *The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam*. Fairleigh Dickinson University Press

Y e r o u s h a l m i, David 2009. *The Jews of Iran in the Nineteenth Century: Aspects of History, Community, and Culture*. Leiden & Boston: Brill Academic Publishers

ÜLLAR PETERSON (1973) on lõpetanud 1998 Tartu Ülikooli ajaloolasena (*cum laude*), magistrikraad samas 2005, alates 2014 Tallinna Ülikooli kultuuride uuringute doktorant. TÜ üldajaloo lektor 2006–2009. *Akadeemias* varem avaldanud artiklid "Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*'i näitel" (2016, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707) ja "Süüria kodusõjani viinud sündmustest islamimaailmas ja eriti Süürias" (2016, nr 12, lk 2209–2233; 2017, nr 1, lk 116–148), samuti tõlkinud katkendi Usāmah ibn Munqidhi *Õpetlike näidete raamatust* (koos järelsõnaga; 2013, nr 11, lk 1955–1991) ja Abū Yūsufi "*Kharādž*-maksu raamatu" (2017, nr 5, lk 845–882; nr 6, lk 1107–1118; nr 7, lk 1266–1302).

MARJE ÜKSINE. Torn (1990)

ULIXES

7. ptk: Aiolos

James Joyce

Tõlkinud Kullo Vende

James Joyce. *Ulysses*. — www.gutenberg.org/files/4300/4300-h/4300-h.htm. Vt ka Märt Väljataga tõlkes, kommentaaride ja järelsõnadega peatükke I–III "Telemachos", "Nestor" ja "Proteus" ajakirjas *Vikerkaar* (1992, nr 9, lk 2–18; 1993, nr 5, lk 3–15; 1991, nr 2, lk 10–24), IV peatükki "Kalypso" Kullo Vende tõlkes, kommentaaride ja järelsõnaga samas (2016, nr 7/8, lk 48–66), V peatüki "Lootosesööjad" tõlget Kullo Vendelt *Akadeemias* (2017, nr 12, lk 2207–2229) ning VI peatüki "Hades" tõlget temalt samas (2018, nr 11, lk 2016–2036; nr 12, lk 2206–2226), samuti lõike Jaak Rähesoo tõlkes kogumikus *Antiigist postmodernismini: Gümnaasiumi lugemik* (Tallinn: Koolibri, 2009, lk 300–303) ja Andres Ehini tõlkes antoloogias *Kaksainus: Maailma armastusluulet* (Tallinn: Huma, 2004, lk 140).

Aiolos on tuultejumal, kes *Odüsseias* aitas Odysseuse laevadel koju jõuda, sulgedes vastassuuna tuuled nahkkotti, mille ta Odysseusele kaasa andis. Kui Ithaka rand juba paistis ja Odysseus tukastas, päästsid laevamehed aardeid leida lootes kotisuu valla ja vabanenud tuuled ajasid laevad tagasi Aioolia saare juurde. Vihane Aiolos keeldus Odysseust teist korda aitamast, viimase eksirännakud jätkusid. Siinse episoodi tegevus toimub peamiselt ajakirja *Freeman's Journal* toimetuses. Peatüki alapealkirjad on mõeldud parodeerima leheartiklite pealkirju. Romaani kommenteerija Don Gifford näeb selles episoodis *Odüsseia* ja *Ulixese* vahel järgmisi vastavusi: Aiolos — toimetaja Crawford; intsest (Aiolos oli oma kuus tütart pannud mehele oma kuuele pojale) — ajakirjandus kui tegevusala; Ujuv Saar (Homeros kirjeldab Aiooliat merel triivi-

HIBERNIA METROPOLI SÜDAMES[1]

Enne Nelsoni sammast aeglustasid trammid sõitu, keerasid teisele teele, vahetasid kontaktliinid, valmistusid sõitma eri liinidel, lõppsihtideks Blackrock, Kingstown ja Dalkey, Clonskea, Rathgar ja Terenure, Palmerston Park ja Ülа-Rathmines, Sandymount Green, Rathmines, Ringsend ja Sandymount Tower, Harold's Cross. Dublini Ühendatud Trammiettevõtte kähedahäälne korraldaja pasundas neid väljasõidule:

– Rathgar ja Terenure!

– Hakka sõitma, Sandymount Green!

Paremalt ja vasemalt hakkasid helinal-kõlinal algpunktist kõrvuti liikuma kahekordne ja ühekordne, vänderdasid allaviivale liinile, veeresid kõrvuti edasi.

– Palmerston Park, läks!

KROONIKANDJA

Peapostkontori portikuse all hõikusid ja viksisid saapapuhastajad. North Prince'i tänaval seisid Tema Majesteedi erepunased postiautod, külgedel kuninga nimetähed E. R.[2], kuhu heideti valjude hõigete saatel kotte kirjade, postkaartide, kaartkirjade, kindlustatud ja makstud postipakkidega, kättetoimetamiseks kohalike, provintside, riigisiseste ja meretaguste postiasutuste kaudu.

PRESSIHÄRRAD

Raskeis säärsaabastes veovoorimehed veeretasid Prince'i ladudest välja tuhmtümisevaid vaate ja rükkisid need pruulikoja plaanvankrile. Pruulikoja plaanvankrile rükkisid Prince'i ladudest välja veeretatud tuhmtümisevaid vaate raskeis säärsaabastes veovoorimehed.

---

vana) – ajakirjandus trükis ilmuva tähenduses. *Siin ja edaspidi tõlkija märkused.*

[1]Hibernia oli Iirimaa Rooma-aegne ladinakeelne nimi.

[2]Eduardus Rex, s.o Edward VII (1841–1910), Suurbritannia ja Iirimaa Ühendkuningriigi kuningas 1901–1910.

– Siin see ongi, ütles Punapea-Murray. Alexander Keyes.[3]

– Lõika see lihtsalt välja, eks? ütles härra Bloom, ja ma viin ta ära *Telegraph*'i toimetusse[4].

Ruttledge'i[5] kabineti uks kääksatas taas. Väljus Davy Stephens, nii pisike oma suures peleriinpalitus, väike viltkaabu käharaid kroonimas, leherull peleriini all — kuninga kuller.[6]

Nelja sirge raksuga siuhkasid Punapea-Murray pikad käärid kuulutuse ajalehest välja. Käärid ja kliister.

– Ma lähen trükikoja kaudu, ütles härra Bloom väljalõigatud nelinurka võttes.

– Muidugi kui ta ka nuppu juurde tahab, ütles Punapea-Murray tõsiselt, sulepea kõrva taga, võime talle selle teha.

– Küll, noogutas härra Bloom. Hõõrun selle talle nina alla.

Meie.

ADVOKAADIHÄRRA WILLIAM BRAYDEN OAKLANDSIST SANDIMOUNTIST

Punapea-Murray puudutas kääridega härra Bloomi varrukat ja sosistas:

– Brayden.[7]

Härra Bloom pöördus ja nägi, et livrees portjee kergitas tähtedega mütsi, kui *Weekly Freeman and National Press*'i ja *Freeman's Journal and National Press*'i uudistetahvlite vahelt sisenes mingi suursugune kuju. Tuhmtümisevad Guinnessi vaadid.

---

[3]Punapea-Murray oli Joyce'i onu John Murray hüüdnimi. Alexander Keyes on romaanis veinikaupmees (päriselus oli bakaal- ja alkoholifirma ärijuht), kelle kuulutustega on 7. episoodis korduvalt tegemist.

[4]*Evening Telegraph*'i ja *Freeman's Journal*'i toimetus asusid samas hoones, mõlemad lehed kuulusid ka samale firmale.

[5]*Freeman's Journal*'i ärijuht.

[6]Vaimukas ning ohjeldamatu Davy Stephens müüs Dublinis ajalehti, eriti reisisadamas, kus sattus vastamisi kuninga endaga ja sai sellest hiljem oma hüüdnime.

[7]William Henry Brayden oli Iiri kõrgem advokaat ning 1892–1916 *Freeman's Journal*'i toimetaja.

See suundus suursuguselt trepist üles, vihmavari tüüriks, pühalik habemeraamistuses nägu ees. Mustast peenkalevist selg tõusis astmelt astmele: selg. Sel on kõik ajud kuklas, ütleb Simon Dedalus. Taga lihavorbid. Rasvavoldid kaelal, rasv, kael, rasv, kael.

– Kas ta pole nagu Lunastaja nägu? sosistas Punapea-Murray.

Ruttledge'i kabineti uks sahises: ssii: ksihh. Ikka ehitatakse üks uks teise vastu, et tuul pääseks. Sissepoole. Väljapoole.

Meie Lunastaja: habemeraamistuses ovaalne nägu: videvikus vestlemine: Maarja, Marta. Mõõkvihmavari tüürib rambi äärde: tenor Mario.

– Või nagu Mariol, ütles härra Bloom.

– Jah, nõustus Punapea-Murray. Aga räägitigi ju, et Mario on Meie Lunastaja taaskehastus.

Jeesusmario — ruužpõsine, pihtkuues ja pikakoivaline. Käsi südamel. "Marthas".

Tu-ule, kaunis,

Tu-ule, kallis![8]

PIISKOPISAU JA SULEPEA

– Tema hiilgus helistas täna hommikul kaks korda, ütles Punapea-Murray tähtsa häälega.

Nad jälgisid, kuidas kaovad põlved, sääred, saapad. Kael.

Vilkalt astus sisse telegrammipoiss, viskas letile ümbriku ja pistis tuhatnelja minema, pillates ühe sõna:

– *Freeman*!

Härra Bloom ütles aeglaselt:

– Nojah, tema on kah üks meie lunastajatest.

---

[8]Itaalia tenor Giovanni Mario (1810–1883) esines viimast korda laval 1871. aastal, kui Bloom oli alles viieaastane. Friedrich von Flotow' (1812–1883) ooperis *Martha* (1847) laulis ta Lioneli osa. Lioneli kaebelaulust kujunes 19. sajandil rahvalik laul, kust on pärit ka siinsed kaks laulurida: "Tule, kaunis, / tule, kallis, / tagasi too mu rõõmud sa; / tule, kaunis, / tule, kallis, / jäädavalt minu omaks saa."

Leebe naeratus saatis teda, kui ta tõstis letiklapi, kui sammus läbi külgukse sooja pimedasse trepikotta ja vahekäiku, kus põrandalauad lõid kõmisema. Aga kas ta tiraaži päästab ära? Mütsaki. Mütsaki.

Ta lükkas lahti klaasist pendelukse ja sisenes, astus maas vedeleval pakkimispaberil. Kõlksuvate trumlite vahelist käiku pidi suundus ta Nannetti[9] lugemistoakese poole.

SIIRA KAHETSUSEGA TEATAME VÄGA LUGUPEETUD DUBLINI KODANIKU LAHKUMISEST

Hynes kah siin: küllap matusesõnumiga. Mütsaki. Müts. Täna hommikul viidi meie hulgast lahkunud härra Patrick Dignami põrm. Masinad. Põrmustavad inimese aatomiteks, kui ta nende vahele satuks. Valitsevad tänapäeval maailma. Ka tema masinavärgid lõhuvad tööd edasi teha. Nagu need siin, ainult käest ära läinud: käärima. Muudkui põrmustavad, muudkui rebivad. Ja too vana hall rott muudkui rebib end sisse.

KUIDAS SUURT PÄEVALEHTE TEHAKSE

Härra Bloom peatus meistri kõhetu kogu taga ja imetles läikivat kiirdu.

Imelik, aga oma päriskodumaad pole ta näinudki. Iirimaa, mu kodumaa.[10] Parlamenti valitud College Greeni ringkonnast. Toda rühmava töömehe-elu joru ajas ta kõigest väest. Nädalalehte müüvad kuulutused ja kerged olemuslood, mitte ametliku hää-

---

[9]Joseph Nannetti (1851–1916) oli itaalia juurtega Iiri meistertrükkal ning poliitik, College'i ringkonnast valituna kuulus aastail 1906–1916 parlamenti ning Dublini linnavalitsusse, 1906–1907 oli Dublini linnapea.

[10]Irooniline sedastus: 20. sajandi algusest peale on Iirimaal olnud puriste, kes lubavad iirlasteks nimetada "ainult galle", jättes sellest aust ilma ka suure hulga Iirimaal sündinud kuulsusi — kirjanikke, nagu Jonathan Swift, Richard Brinsley Sheridan, W. B. Yeats, John Millington Synge, pühendunud rahvuslasi, nagu Charles Stewart Parnell (1846–1891); muidugi poleks siis iirlased ka Nanetti ja Bloom ise.

lekandja[11] kulunud uudised. Kuninganna Anne on surnud.[12] Ilmub ametliku loaga aastal üks tuhat... Isiklik maaomand, aseneb Tinnachinchi parunkonnas Rosenallise vallas. Kõigile, kes asjaga seotud, määrustepärane nimekiri, kus tuuakse ära Ballinast eksporditud muulade ja väikehobuste arv. Teateid loodusest. Vemmalvärsid. Phil Blake'i iganädalane päti- ja pullijutt. Onu Toby pisipõnnide lehekülg. Maamatside pärimised. Aulik härra toimetaja, mis aitab kõige paremini kõhupuhituse vastu? See roll mulle meeldiks. Nii palju õpib teisi õpetades. Isiklik seisukohavõtt. P.A.P.[13] Peamiselt ainult pildid. Kenad suplejad kuldsel rannal. Maailma suurim õhupall. Õdede topeltabielu tähistamine. Kaks peigmeest vastamisi südamest naermas. Cuprani kah trükkal.[14] Rohkem iirlane kui iirlased ise.

Masinad kõlksusid kolmneljandiktaktis. Müts-müts-müts. Vat kui ta siin halvatuse saaks ja keegi ei teaks, kuidas neid seisma panna, kõlksuksid nad muudkui ikka samamoodi edasi, trükiksid aina uuesti ja uuesti ja jälle ülevalt alla tagasi. Jabur kõik see värk. Külma pead vaja.

– Paneks selle siis õhtusesse väljaandesse, linnanõunik, ütles Hynes.

Varsti hakkab teda milord linnapeaks kutsuma. Räägitakse, et Pikk-John[15] toetab teda.

---

[11] *The Dublin Gazette*, mis ilmus igal teisipäeval ja reedel meie mõistes riikliku infobülletäänina. Selle lõigu järgmised viited ajalehe sisule matkivad *Gazette*'i teadaandeid, kuid käivad nädalalehe *Weekly Freeman* kohta.

[12] Lendsõna kulunud uudise kohta, mis tekkis siis, kui ajalehte *Spectator* välja andnud Joseph Addison teatas kuninganna Anne'i surmast (1714) tükk aega pärast seda, kui see oli juba üldteada.

[13] Topeltvihje: 1) pennisele nädalalehele *Peamiselt ainult persoonidest*, originaalis *M(ainly) A(bout) P(eople)*; 2) *Weekly Freeman*'i pildilisale.

[14] Teist põlve dublinlane Cuprani, õige nimega Menotti (Tony) Caprani, romaani tegevuse ajal trükkal *Freeman's Journal*'i juures, oli üks kahest vennast, kes abiellusid õeste O'Connoritega.

[15] Väljamõeldud abišerif Fanning, keda Joyce'i *Dublinlaste* novellis "Jumalaarm" mainitakse kui äriregistraatorit ja linnapeadeks upitajat.

Ilma vastamata kritseldas meister lehe nurgale trükki ja viipas ladujale. Sõnatult ulatas ta lehe üle määrdunud vaheklaasi.

– Tore, aitäh, ütles Hynes eemaldudes.

Tema teel seisis ees härra Bloom.

– Kui tahad raha välja võtta, siis kassapidaja läheb kohe lõunale, ütles ta, osutades pöidlaga tahapoole.

– Kas sina võtsid? küsis Hynes.

– Mhmh, ütles härra Bloom. Tee kähku, siis saad ta kätte.

– Aitäh, vana, ütles Hynes. Lähen siis kah teda pinnima.

Ta ruttas käbedalt *Freeman's Journal*'i suunas.

Kolm šilli laenasin teisele Meagheri kõrtsis. Kolm nädalat. Kolmas vihje.

NÄEME REKLAAMIAGENTI TÖÖ JUURES

Härra Bloom pani oma väljalõike härra Nannetti lauale.

– Vabandage, linnanõunik, ütles ta. Näete, see kuulutus. Keyes, mäletate?

Härra Nannetti silmitses viivu väljalõiget ja noogutas.

– Ta tahab, et see ilmuks juulis, ütles härra Bloom.

Meister liikus pliiatsiga selle poole.

– Oi, oodake, ütles härra Bloom. Ta tahab seda muuta. Keyes, eks ju. Ta tahab üles kahte võtit.[16]

Küll teevad põrgumüra. Ta ei kuulegi ju. Nannan. Raudsed närvid. Ehk saab aru, mis ma.

Meister pöördus ümber, et kannatlikult ära kuulata, kergitas küünarnukki ja hakkas aeglaselt oma alpakajaki kaenla alt kratsima.

– Niimoodi, ütles härra Bloom ning ristas ülaserva kohal nimetissõrmed.

Las talle jõuab kõigepäält see pärale.

Härra Bloom heitis pilgu omatehtud ristilt kõrvale üles ja nägi meistri kahkjat nägu, tal on vist kergelt kollatõbi, ja tagapool

[16] Ärimehe nimi Keyes häältdub samuti kui sõna *keys* 'võtmed'.

kuulekaid rullikuid, mis vedasid masinaisse hiigelsuuri paberikangaid. Kõlksat. Kõlksat. Miilide viisi rullikutelt edasi. Mis sellest pärast saab? Oh noh, liha ümber, pakkide ümber keerata: igasugu kasutusvõimalusi, tuhat ja üks asja.

Sõnu osavalt kõlksude vahepausidesse poetades joonistas ta sõrmega kiiresti kriimulisele puidule.

HOUSE OF KEY(E)S[17]

– Näete niimoodi. Siia kaks ristatud võtit. Ringjoon. Siis siia nimi. Alexander Keyes, tee-, veini- ja viinakaupmees. Ja siit edasi.

Parem talle tema ametit mitte õpetada.

– Te teate ka ise, linnanõunik, mida ta õieti tahab. Siis ümber ülaosa reaharviku abil: *the house of keys*, võtmete maja. Mõistate? On see teie arvates hea mõte?

Meister nihutas kratsiva käe alumiste roiete juurde ja kratsis tasakesi säält.

– Asja mõte, ütles härra Bloom, ongi võtmete maja. Teate küll, linnanõunik, Mani saare parlament. Vihje autonoomiale. Teate ju, turistid Mani saarelt. Püüab ju pilku. Kas saate selle ära teha?

Võiksin talt ehk küsida, kuidas see *voglio* häältub. Aga kui ta siis äkki ei teagi, paneksin ta piinlikku olukorda. Parem mitte.

– Võime teha küll, ütles meister. Kas teil kavand on?

– Ma saan selle hankida, kinnitas härra Bloom. See oli ühes Kilkenny lehes. Tal on sääl kah äri. Ma käin sääl kohe ära ja küsin ta käest. Nojah, te võite panna selle ja veel ühe pisikese nupu tähelepanu juhtimiseks. Nagu tavaliselt, teate. Kvaliteetne litsentsiga omand. Ammu on sellisest puudust tuntud. Selles vaimus.

---

[17] *House of Keys* on Mani saare parlamendi alamkoja ingliskeelne nimi. Erinevalt tollasest Iirimaast oli Mani saarel autonoomia. Sõna *keys* päritolu nimes ei seostata üldse võtmetega, vaid kas vanagermaani sõnaga *kjósa* ‘valima’ või mänksikeelse arvuga *kiare as feed* ‘neli ja kakskümmend’ (häältub umbes [kiies fid]), sest parlamendis on 24 liiget, niisiis “kahekümne nelja maja”. Alamkoja embleemiks on siiski kaks ristatud võtit.

Meister mõtles silmapilgu.

– Võime teha küll, ütles ta. Las ta annab meile oma tellimuse kolmeks kuuks.

Üks laduja tõi talle niiskevõitu korrektuurtõmmise. Ta hakkas seda vaikides läbi vaatama. Härra Bloom seisis kõrval, kõrvus valjud väntade põksud, ja vaatas oma valuvormikastide ees vaikselt õiendavaid ladujaid.

ORTOGRAAFILINE

Tahavad õigekirjas kindlad olla. Parandamiskihk. Martin Cunningham unustas täna hommikul meile oma õigekirja võistlusmõistatuse andmata. Det enne dee siis tee ektiiv jälgis terra kaks erri eks? kaks essi il piiskoppi ja šerifit üks err šerrit mitu erri? rüüpamas ja arutamas, miks Maupassant au on juba kümme aastat surnud, kuigi sündis kümme aastat hiljem kui Monet o-ga. Tobe ju? Prantslased sisse pandud muidugi ka ssant ja et lõppude pärast.

Ma oleksin pidanud ütlema, kui ta oma silindrit tonksis. Tänan. Ma oleksin pidanud midagi vanast kübarast või miskit ütlema. Ei. Oleks võinud öelda. Nüüd näeb välja nagu uus. Siis tema lõusta nägema.

Klmps. Esimese masina kõige alumine korrus tõukas klmps välja liugriiuli esimese pataka kaheksaks leheküljeks volditud lehtedega. Klmps. Häälitseb klmps nagu inimene, et tähelepanu tõmmata. Üritab kõigest väest rääkida. Ja too uks kah — krmps — kriuksub, tahab, et ta kinni pandaks. Iga asi räägib omal viisil. Krmps.

NIMEKAS KIRIKUMEES JUHUKAASTÖÖLISEKS

Meister andis järsku korrektuurtõmmise tagasi, lausudes:

– Pea. Kus peapiiskopi kiri on? Selle peab ka *Telegraph*'is ära trükkima. Kus see mis ta nimi oligi on?

Ta vaatas ringi enda ümber mürisevaid masinaid pidi, mis vastust ei andnud.

– Monks, söör? küsis üks hääl valuboksist.

– Jaa. Kus Monks on?

– Monks!

Härra Bloom võttis laualt oma väljalõike. Aeg minekut teha.

– Ma siis hangin selle kavandi, härra Nannetti, ütles ta, ja te leiate sellele teadagi hea paigutuse.

– Monks!

– Jah, söör.

Tellimus kolmeks kuuks. Vaja kõigepäält sellest ehmatusest toibuda. Igatahes pean proovimagi. Eriti augustiga masseerida: hea mõte: ratsavõistluste kuu. Ballsbridge'is. Šõule voolab kokku turiste.

PÄEVASE VAHETUSE VANEM

Ta kõndis läbi ladumisruumi ja möödus kühmus, prillidega, põllega vanamehest. Vana Monks, päevase vahetuse vanem. Küll peab palju igasugu kraami tema kätest aja jooksul läbi käinud olema: surmateateid, kõrtsireklaame, kõnesid, lahutusprotsesse, uppunute leidmisi. Eks ta jaks hakka nüüd otsa saama. Kaine tõsine mees, kellel mõndagi hoiupangas, võiks arvata. Naine oskab hästi süüa teha ja pesu pesta. Tütar väntab elutoas õmblusmasinat. Lihtne Liisu, paganama asjalik.

JA PAASAPÜHAD OLID KÄES[18]

Minnes peatus ta, et jälgida, kuidas laduja kenasti ladu seab. Esmalt loeb seda tagant ettepoole. Ruttu käib see tal. Ju see tahab üks jagu harjutamist. mangiD kcirtaP. Vaene papa oma *haggada* raamatuga, luges sõrmega tagant ettepoole mulle ette. *Pessach.*[19] Tuleval aastal Jeruusalemmas.[20] Oh taevas küll! Terve see pikk lugu, kuidas meid Egiptimaalt välja ja siia orjuse kotta toodi.[21]

---

[18]"Juutide paasapühad olid lähedal" (Jh 2:13).

[19]Hbr k 'paasapühad'.

[20]Nende sõnadega lõpeb juutide (vanasti kaheksa päeva kestnud) paasapühade esimese õhtu kodune rituaal, kus *haggada* lugemisele järgneb palve, et Jumal ehitaks kiiresti üles püha linna Jeruusalemma "ja viiks sinna meidki".

[21]Bloom pöörab ümber piibli ja *haggada* loo, mille järgi iisraeli rahvas päästeti Egiptuse orjuse kojast (2Ms 13:3 jm).

Alleluia. Shema Israel Adonai Elohenu.[22] Ei, see on see teine.[23] Siis need kaksteist venda, Jaakobi pojad. Ja siis lambatall ja kass ja koer ja kepp ja vesi ja lihunik.[24] Ja siis tapab surmaingel lihuniku ja see tapab härja ja koer tapab kassi. Kõlab tsipa tobedalt, kuni sellesse hästi ei süvene. Õiglust see ju tähendab, aga tegelikult söövad kõik kõiki. Lõppeks säärane ongi elu. Kui kiiresti ta seda tööd teeb. Harjutamine teeb meistriks. Näib, nagu ta sõrmedega näekski.

Härra Bloom läks edasi, kõlksuva müra seest ära, läbi galerii välja trepimademele. Nüüd ma põrutan terve tee trammiga sinna ja ehk saangi ta kätte. Parem ette helistada. Number? Jah. Sama mis Citroni majal. Kakskendkaheksa. Kakskendkaheksa kaks nelja.

AINULT KORD VEEL SEE SEEP

Ta läks majatrepist alla. Kes põrguline küll kõik need seinad tikkudega täis on kritseldanud? Paistab, nagu oleks seda kihlveo pääle tehtud. Vänge õlilehk on alati nois tehastes. Kõrvalmajas Thomi[25] juures leige liim, kui ma sääl töötasin.

---

[22]Hbr k "Kuule, Iisrael! Issand, meie Jumal"; ka "Kuule, Iisrael! Issand, on ainus" (5Ms 6:4).

[23]S.t see lause kuulub järgmise päeva tseremooniasse.

[24]Teise paasapüha lõpuleelutus "Üks tall": "Ja Püha ning Õnnistatu [s.o Jumal] tuli ja tappis Surmaingli, kes tappis lihuniku, kes tappis härja, kes jõi ära vee, mis summutas tule, mis põletas ära kepi, mis peksis koera, kes hammustas kassi, kes sõi ära talle, kelle isa ostis kahe zuzi [s.o poole seekli] eest. Üks tall, üks tall." See lapsik lallitus arvatakse tegelikult olevat ajalugu kujutav allegooria, kuidas järjestikused impeeriumid (Egiptus, Assüüria, Babüloonia, Pärsia jne) üksteist laastasid ja alla neelasid. Ahela lõpus olev tall on iisraeli rahvas ise. Surmaingli tapmine tähendaks jumalariigi saabumist ja lunastuse saanud Iisraeli elu tõotatud maal.

[25]Thom & Co. — osaühing, mille tegevusvaldkonda kuulusid trükkimine ja kirjastamine, ametliku teataja *Dublin Gazette* väljaandmine, parlamendi avaldatud dokumentide ja seaduste müük, *Thomi ametliku aadressiraamatu* väljaandmine, valitsuse trüki- ja köitekoda. Thomi hoonete ja *Freeman's Journal*'i hoone vahel oli vaid üks maja.

Ta võttis välja taskuräti, et nina tupsutada. Näsasidrun? Aa, see seep, mis ma sinna panin. Korista see säält taskust ära. Taskurätti tagasi pannes võttis ta seebi välja ja tõstis selle ümber pükste nööbitavasse tagataskusse.

Mis lõhnaõli su naine kasutab? Ma võiksin siiski koju minna: tramm: et unustasin midagi. Lihtsalt et vaadata: enne: riietumas. Ei. Siin. Ei.

Evening Telegraph'i toimetusest kostis äkiline naerukriisk. Tean, kes see on. Mis lahti? Hüppaks hetkeks sisse, et helistada. Kes muu kui Ned Lambert.

Vaikselt astus ta sisse.

ERIN, HÕBEMERE ROHELINE KALLISKIVI[26]

– Vaim käib ringi,[27] ühmas tolmunud aknaklaasile tasakesi, küpsist täis suuga professor MacHugh.

Härra Dedalus, kes tühja kamina juurest põrnitses Ned Lamberti pilklikku nägu, küsis tollelt hapul toonil:

– Kristuse piinade nimel, kas sul sellest juba perses kõrvetised ei hakka?

Laual istuv Ned Lambert luges aga edasi:

– *Või siis jällegi vaadake mõne suliseva ojakese looklemisi, kui ta sammaldunud kallaste vahel vulab, teel küll kivitõketega tülitsedes, Neptuni sinistes valdustes viruvate vete poole, tema kohal lehvimas õrnimad tuulekesed, hunnitu päiksesära mänglemas ta pinnal või siis jälle metsahiiglaste ülekummuv lehestik heitmas varje ta mõtteisse vajunud rinnale.* Mida sellest arvad, Simon? küsis ta üle oma ajalehe serva. On ju vinge stiil?

---

[26]Erin on Iirimaa poeetiline nimi iiriinglise keeles. Nii Iiri (nt John Philbot Curran (1750–1817)) kui Inglise (nt William Blake (1757–1827)) luuletajad nimetavad oma vastavat maad roheliseks; siinses pealkirjas on ka vihje Shakespeare'i värsile "see kalliskivi keset hõbemerd" (*Kuningas Richard II*, II: 1).

[27]Näitlejail ja ajakirjanikel tähendab see fraas "palka saab", sest laekur, käesoleva peatüki alguses Ruttledge, käib rahakarbiga maja mööda ühest kabinetist teise ja maksab palka. Ühtlasi vihjab MacHugh aknast möödunud ja sisseastunud Bloomile kui Hamleti isa vaimule.

– Joob segamini, ütles härra Dedalus.

Ned Lambert lõi naerdes ajalehega vastu põlvi ning kordas:

– *Mõtteisse vajunud rind ja üle perse kummuv lehestik.* Ohh sa poiss! Ohh sa poiss!

– Ja Xenophon vaatas: oo, Maraton, ütles taas kaminasse ja akna poole vaadates härra Dedalus, ja Maraton all vaatas merd.[28]

– Aitab küll, hüüdis professor MacHugh akna juurest. Mina ei taha seda pläma enam kuulda.

Ta sõi lõpuni vesikringlisirbi, mida ta seni oli näksinud, ja valmistus kasvanud isuga näksima teises käes olevat kringlit.

Suuresõnaline pläma. Kõlupea. Ned Lambert teeb endale vaba päeva, nagu näib. Löövad ikka inimesel päeva segi need matused. Räägitakse, et tal on mõjuvõimu. Vana Chatterton, see asekantsler,[29] on ta vanaonu või vanavanaonu. Olevat üheksakümne ligi. Tema surma puhust nekroloogitoorikut on vahest kõik see pikk aeg täiendatud. Elab nende kiuste. Võivad ise veel enne minna. Johnny, tee onule ruumi. Kõrgeauline salanõunik Hedges Eyre Chatterton. Küllap ta rahapäevadel kirjutab talle vahel mõne väriseva tšeki välja. Suur summa siis, kui ta koivad sirgu ajab. Halleluuja.

– Lihtsalt üks uus ponnistus ju, märkis Ned Lambert.

– Misasi see on? küsis härra Bloom.

– Hiljuti avastatud fragment Cicerolt,[30] vastas professor MacHugh pidulikul toonil. *Me kaunis maa.*

---

[28]Dedaluse parafraas Byroni poeemi *Don Juan* 3. laulu värssidest (proosatõlkes: "Mäed silmitsevad Maratoni ja Maraton silmitseb merd"). — Xenophon (434–354 e.m.a) oli Vana-Kreeka ajaloolane, üks Pärsia printsi Cyrus Noorema nurjunud sõjaretke (401–399) juhtidest, kes tõenäoselt nägi retke käigus ka Maratoni 490. a lahinguvälja. Cyruse eesmärk oli kukutada kreeklaste abiga troonilt oma vend Artaxerxes II.

[29]Hedges Eyre Chatterton (1820–1910), endine valitsusnõunik, siis peaprokuröri abi, siis peaprokurör, ka Dublini Ülikooli esindav parlamendi liige ja lõpuks Iirimaa asekantsler, kelle ülesandeks oli kohtunikuna asendada või abistada kantslerit.

[30]MacHugh võrdleb irooniliselt äsja kuuldud katket Dawsoni eelmise päeva kõnest Rooma riigi- ja kõnemehe Ciceroga, kes oma kõne-

LÜHIKE, KUID TABAV

– Kelle maa? küsis härra Bloom tagasihoidlikult.

– Väga asjakohane küsimus, ütles professor mälumisliigutuste vahele. Rõhuga sõnal kelle.

– Dan Dawsoni maa, sõnas härra Dedalus.

– On see tema eileõhtune kõne või? küsis härra Bloom.

Ned Lambert noogutas.

– Aga kuulake seda, ütles ta.

Härra Bloom sai sissepoole lükatava ukse nupuga löögi ristluudesse.

– Vabandust, lausus J. J. O'Molloy sisenedes.

Härra Bloom tõmbus kärmelt kõrvale.

– Mina teilt kaa, ütles ta.

– Tere päevast, Jack.

– Tule edasi. Tule edasi.

– Tere päevast.

– Kuidas elad, Dedalus?

– Hästi. Aga sa ise?

J. J. O'Molloy raputas pead.

KURB

Targemaid päid advokatuuris oli ta omal ajal. Tervis läbi vaesel mehel. Palavikupuna näos tähendab inimesele lõppu. Eluke juuksekarva otsas. Huvitav, mis tuuled ta siia tõid. Rahamured.

– *Või jälle kui me vaid ronime tiivis mäetippudele.*

– Sa näed super välja.

– Kas toimetajat saab näha? küsis J. J. O'Molloy siseukse poole vaadates.

---

des püüdis hoida tasakaalu väljenduse lihtsuse ja idamaise ilukõnelisuse vahel.

– Vägagi saab, ütles professor MacHugh. Näha ja kuulda. Ta on Lenehaniga[31] oma privaatkambris.

J. J. O'Molloy sammus lugemispuldi juurde ja hakkas kausta roosasid lehti[32] sirvima.

Praksis kuivas kokku. Mistakõikvõinuksolla. Julgus hakkas kaduma. Hasartmängud. Auvõlad. Lõikas tormi. Varem sai head püsitasu D. ja T. Fitzgeraldilt. Nende parukad kujutavad hallollust. Ajud nähtavale pandud nagu tollel kujul Glasnevini kalmistul.[33] Minu meelest teeb kirjanduslikku kaastööd *Express*'ile koos Gabriel Conroy'ga[34]. Paljulugenud mees. Myles Crawford alustas *Independent*'is[35]. Naljakas, kuidas need lehemehed ära pööravad, kui uuest algusest haisu ninna saavad. Tuulelipud. Ühest ja samast suust nii sooja kui külma õhku.[36] Võta siis kinni, kumba uskuda. Üks lugu on niikaua hea, kuni järgmist kuuled. Ragistavad lehtedes, nii et tutid lendavad, aga lõpuks vaibub kõik. Hetke pärast jälle suured semud.

– Taeva pärast, kuulake ometi seda, anus Ned Lambert. *Või jälle kui me vaid ronime tiivis mäetippudele...*

---

[31]Lenehan on tegelane ka Joyce'i *Dublinlaste* novellis "Kaks kavaleri".

[32]*Evening Telegraph*'i viimane õhtune väljalase trükiti roosale paberile.

[33]Kõrgemad advokaadid kannavad halle parukaid, mis sümboliseerivad nende arukust. Bloomile meenub matuse järel nähtud kuju kalmistul, millel oli ustavuse sümbolina nähtavale pandud Jeesuse süda.

[34]Peategelane Joyce'i *Dublinlaste* novellis "Surnud", kirjutas *Daily Express*'ile raamatuarvustusi, nagu päriselus tegi Joyce ise.

[35]Charles Stewart Parnelli asutatud radikaalne *Irish Daily Independent* hakkas ilmuma alles kaks kuud pärast asutaja surma, kuid läks peagi tema reaktsiooniliste vastaste valdusse.

[36]Vihje Aisopose valmile "Mees ja saatür": saatür päästab külmal talveööl eksinud mehe, kes puhub oma kätele. "Soojendan neid," seletab ta saatürile. Oma koju toonud mehele annab saatür kuuma putru, mida mees puhudes jahutab. Saatür viskab mehe välja, öeldes, et ta ei taha niisugusega tegemist teha, kelle hingeõhk võib olla nii kuum kui ka külm.

– Sõnakõlin! lõikas professor torsakalt vahele. Aitab juba sellest täispuhutud pläralõuast!

– *Tippudele*, jätkas Ned Lambert, *mis uhkelt kõrgustesse pürgivad, et nii-öelda tuulutada meie hinge...*

– Et tema saaks oma huuli tuulutada, ütles härra Dedalus. Õnnis ja igavene Jumal! Ah? Kas ta selle eest midagi saada kaa tahab?

– Meie *hinge Iirimaa varamu võrratu panoraami kohal, millele ei leidu võrdset, hoolimata selle paljukiidetud analoogidest teistes ülistatud unelmpiirkondades, just selle tihedate salude, laineliste tasandike ja kevadiselt haljendavate mahlakate karjamaade ilu poolest, mida rikastab meie müstiliselt maheda iiri videviku ebamaine helendav hõõgus...*

TEMA ŠOTI KODUMURRAKUS

– Kuu, sõnas professor MacHugh. Hamleti unustas ära.[37]

– *Mis varjundab vaatevälja ligidal ja kaugel, jäädes ootele, kuni saab nähtavaks kumendav kuuketas ja kiirgab oma hõbedast hiilgust...*

– Oeh! hüüatas härra Dedalus ja laskis kuuldavale lootusetu oige. Sitta ja sibulaid! Nüüd küll piisab, Ned. Elu on liiga lühike.

Ta võttis siidkübara peast ja kannatamatusest oma puhmasvuntse eemale puhudes rehitses sõrmitsi läbi juuste.

Ned Lambert lükkas ajalehe eemale, heameelest itsitades. Hetk hiljem paiskus üle professor MacHugh' mustaraamiprillise raseerimata näo räme naerukärgatus.

– Tainahakk[38]! hüüdis ta.

---

[37]Kõnet lugenuna teab professor, et loogiliselt pidi Dawson järgmisena ülistama Iirimaad kuuvalgel ja seejärel võinuks tulla *Hamletist* laenatud Horatio koidikukirjeldus "Kuid vaata, hommik, seljas punav mantel, käib idas kõrge kingu kastest teed."

[38]Loetud kõneteksti autori suurpagar Dawsoni nime esimene pool *Daw-* tähendab inglise keeles haki-nimelist lindu.

MIDA ÜTLES WETHERUP[39]

Väga kena muidugi selle üle irvitada, nüüd kus ta must valgel ära trükitud on, aga see värk läheb peale nagu soojad saiad. Eks ta tegutses ju ka pagaritööstuses? Sellep teda Tainahakiks kutsutaksegi. Igatahes pehme pesakese on endale küll pununud. Tütar on kihlatud tolle autoga isandaga Iirimaa maksuametist. Võttis teise kenakesti õnge. Meelelahutused. Lahtised uksed. Priske pidusöök. Mida Wetherupki alati rääkis. Püüa neid kõhu kaudu.

Siseuks rebiti hooga lahti ja ukse vahele ilmus sarlakpunane nokknägu sulgjalt kerkiva juusteviiru all. Sinised silmad vaatasid jultunult ringi ja kare hääl küsis:

– Mis lahti?

– Ja sealt tuleb ebamõisahärra[40] ise! ütles professor MacHugh suurejooneliselt.

– Paneagajah, sa vana saadana pedagoog! ütles toimetaja tunnustavalt.

– Lähme, Ned, ütles härra Dedalus kübarat pähe pannes. Ma pean selle pääle ühe klõmaka saama.

– Klõmaka! nähvas toimetaja. Enne missat ei anta mingit klõmakat.

– Õige küll, ütles härra Dedalus väljudes. Tule juba, Ned.

Ned Lambert libistas enda laualt maha. Toimetaja sinisilmad vilasid härra Bloomi näo poole, kus habises muie.

– Kas tuled kaa meiega, Myles? küsis Ned Lambert.

---

[39]Tõenäoselt William Wetherup, kes töötas mõnda aega Dublini kohalike maksude ametis koos Joyce'i isaga.

[40]MacHugh meenutab toimetajat nähes kunagist *Freeman's Journal*'i omanikku Francis Higginsit (1746–1802), kes sai selle hüüdnime, sest oli rikkasse perekonda abielludes esitlenud end mõisnikuna.

MEENUVAD MÄLESTUSVÄÄRSED LAHINGUD[41]

– Põhja-Corki maakaitsevägi! hüüatas toimetaja kaminasimsi juurde harbates. Me võitsime iga kord! Põhja-Cork ja Hispaania ohvitserid!

– Kus see oli, Myles? küsis Ned Lambert, mõtlikult oma kinganinasid silmitsedes.

– Ohios! hõiskas toimetaja.

– Oli jah, jummala tõsi, nõustus Ned Lambert.

Väljudes sosistas ta J. J. O'Molloyle:

– Joomahulluse algnähud. Kurb lugu.

– Ohio! praalis ülestõstetud sarlakpunase näoga toimetaja kõrge tiiskandiga. Mu Ohio!

– Täiuslik kreetik! ütles professor. Pikk, lühike ja pikk.[42]

OO EOOLIA HARF![43]

Ta võttis vestitaskust hambaniidirulli, kaksas säält jupi niiti ja pani selle oma kahe resoneeriva pesemata hambapaari vahel elegantselt tinisema.

– Pinn-põnn, põnn-põnn.

Härra Bloom, nähes, et tee on vaba, siirdus siseukse poole.

---

[41]Crawfordil on selles nupus ajalugu puha sassis. Põhja-Corki maakaitsevägi võitles iirlaste 1798. a ülestõusu mahasurumisel kuninga poolel ja sai igas lahingus hoopis häbiväärselt lüüa. Enne seda võidi osa Põhja-Corki maakaitseväelasi tõesti viia Ameerikasse kuninga poolel prantslaste vastu sõdima, kuid ka seal nurjus 1755. a katse nende osavõtul Ohio orgu vallutada. Küll oli 18. sajandi keskel iiri immigrantidest moodustatud Iiri brigaad, kes võitles prantslaste poolel hispaaniaiiri juurtega ohvitseride juhtimisel edukalt inglaste vastu.

[42]Kreetik ehk amfimakker on niisugustest silpidest koosnev värsijalg. Mylesi hüütud "My Ohio" võis kreetikuna kõlada küll, kui ta hääldas Ohio kahesilbilisena — *o-* lühidalt ja *-hio* ühe pika silbina. Samas tundub see olevat ilmne vihje sarnaselt kõlavale sõnale *cretin* 'kretiin'.

[43]"Eoolia harf" on T. S. Coleridge'i ühe luuletuse pealkiri. Aioolia harf on Iirimaa rannikul seisev suur keelpill, mille panevad helisema (Aiolose!) tuuled. Harf on Iirimaa vapisümbol. Slängis tähendab 'harf' iiri katoliiklast.

– Ainult hetkeks, härra Crawford, ütles ta. Tahan ainult ühe kuulutuse pärast helistada.

Ja läks sisse.

– Kuidas selle tänaõhtuse juhtkirjaga jääb? küsis professor MacHugh, tulles toimetaja juurde ja pannes talle kindlalt käe õlale.

– Saab korda, ütles Myles Crawford rahulikumalt. Ära sina muretse. Tere, Jack. Kõik on korras.

– Tere päevast, Myles, kostis J. J. O'Molloy, lastes käes hoitud lehed lõdvalt kausta tagasi vajuda. Kas too Kanada pettuse asi tuleb täna ette?[44]

Sees tirises telefon.

– Kakskendkaheksa... Ei, kakskümmend... Neli neli... Jah.

MÄRGI ÄRA VÕITJA

Lenehan tuli sisekabinetist *Spordi* õhukeste ennustusplankidega.

– Kes tahab teada Kuldkarika kindlat võitjat? küsis ta. O. Madden Sceptre'il.

Ta viskas plangid lauale.

Esikus paiskusid ligemale paljasjalgsete lehepoiste kilked ja uks lendas lahti.

– Tasa! ütles Lenehan. Ma kuulen jülgade madinat.

Professor MacHugh harpas üle toa ja krabas kössi tõmbunud marakratil kraest kinni, teised aga sibasid esikust välja ja trepist alla. Tõmbetuules sahisesid plangid lendu, joonistasid õhus tasa hõljudes siniseid kriksatrulle ja lõpuks maandusid laua all.

– Ega mina ei teinud, härra. Too suur kutt tõukas mind, härra.

– Viska ta välja ja pane uks kinni, ütles toimetaja. Siin puhub päris orkaan.[45]

---

[44]Üks petis oli lubanud inimesi Kanadasse viia ühe naela eest, samas kui ametlik odavaim pilet 1904. a maksis kaks naela. Asja arutamine uues kohtus oli lükatud 17. juunile ja 11. juulil määrati petisele teenitud karistus.

[45]Orkaan puhkes ka siis, kui Odysseuse mehed Aiolose antud tuulekoti valla päästsid.

Lenehan hakkas planke põrandalt üles kaapima ja kui kummardas selleks, siis mõlemal korral urahtas.

– Ootasime ratsavõistluste eriväljaannet, härra, ütles lehepoiss. Pat Farrell oli see, kes mind tõukas, härra.

Ta osutas kahele näole, mis uksepiida tagant sisse piilusid.

– Toosama, härra.

– Tee, et sa kaod siit, ütles professor MacHugh rämeda häälega.

Ta surus poisi välja ja kõmatas ukse kinni.

J. J. O'Molloy lappas midagi otsides priginal lehti ning pomises:

– Järg lehekülg kuus, neljas veerg.

– Jah, siin *Evening Telegraph*, helistas härra Bloom sisekabinetist. Kas ülemus...? Jah, *Telegraph*... Kuhu? Ahah! Kus see oksjon on?... Ahah! Selge... Just. Küll ma ta kätte saan.

JÄRGNEB KOKKUPÕRGE

Jälle tirises telefon, kui ta ärakella andis. Ta tuli rutuga välja ja põrkas vastu Lenehani, kes ajas end püsti teise plangiga.

– *Pardon, monsieur*, sõnas Lenehan, haaras teisest hetkeks kõvasti kinni ja tegi grimassi.

– Minu süü, ütles härra Bloom haaret välja kannatades. Kas saite haiget? Mul on kiire.

– Põlv, ütles Lenehan.

Ta tegi naljaka näo ja halises põlve hõõrudes:

– *Anno Domini*'d muudkui kuhjuvad.

– Vabandust, ütles härra Bloom.

Ta läks ukse juurde ja seda paokil hoides peatus. J. J. O'Molloy lappas raskeid lehti. Lagedas eeskojas kajas uksepakkudel kükitavatelt lehepoistelt valjult suupill ja kaks kimedat häält:

Wexfordi poisid, löögem
kord vaenuväge taas,

[*et ahelaist jääks killud vaid*
ja vabaks saaks me maa.][46]

BLOOM VÄLJUB

– Ma käin kähku Bachelori bulvaril, ütles härra Bloom, selle Keyesi kuulutuse asjus. Tahan selle kujunduse kokku leppida. Öeldi, et ta on säälkandis Dilloni juures.

Ta vaatas hetke kõhklevalt teistele otsa. Toimetaja, kes kaminariiuli vastu naaldunult oli pea peopesale toetanud, sirutas äkitselt käe laialt ette.

– Las käia! ütles ta. Maailm su ees on valla.[47]

– Olen kohe tagasi, ütles härra Bloom ja ruttas välja.

J. J. O'Molloy võttis Lenehani käest plangid, puhus neid kergelt lahku ja luges ilma kommenteerimata.

– Selle kuulutuse ta saab, ütles professor, vaadates läbi musta raamiga prillide üle tõstruloo. Vaadake neid noori võrukaelu tema kannul.

– Näidake. Kus? hüüdis Lenehan akna juurde joostes.

TÄNAVAKORTEEŽ

Mõlemat üle tõstruloo vaatajat ajas muigama too härra Bloomi sabas kepslev lehepoiste rivi, mille ots vänderdas tuule käes veidra valge tuulelohena, sappa seotud valgete šleifidena.

– Vaata toda nolki, kes tema taga lärmi lööb, ütles Lenehan, ja naba läheb paigast ära. No hirnu herneks! Kuidas ta lampkäimad kerkivad ja misuke kõnnak. Vigurivändad. Kirbugi rautavad ära.

---

[46]"Wexfordi poisid" on ballaad mässulistest iiri patriootidest, kes said kuulsaks Põhja-Corki maakaitseväe täieliku purustamisega 1798. a Wexfordi maakonnas Oularti mäel. Mässulisi oli mäel mitu tuhat, neid rünnanud maakaitseväelasi kõigest 110.

[47]Vihje ühele John Miltoni (1608–1674) värsile *Kaotatud paradiisist*, Aadama ja Eeva väljaajamise kirjeldusest, ja ühtlasi Odysseust koduteele saatvale Aiolosele.

Ta hakkas neid kiirel masurkasammul üle toa jalgu libistades karikeerima, kaminast mööda, J. J. O'Molloy juurde, kes pistis plangid tema ootevalmis kätesse.

– Mis nüüd? võpatas Myles Crawford. Kuhu need teised kaks on saanud?

– Kes? lausus professor ümber pöördudes. Nad läksid ümber nurga Ovaali kärakat panema. Seal on ka Paddy Hooper ja Jack Hall. Saabusid eile õhtul.

– Läki siis, ütles Myles Crawford. Kus mu kaabu on?

Ta läks lõnksudes taha kabinetti, kuuelõhikut laiali lükates ja tagataskus võtmeid kõlistades. Siis kõlisesid nad õhus ja veel kord vastu puud, kui ta oma lauasahtlit lukku keeras.

– Ta on päris kenakesti auru all, sõnas vaikselt professor MacHugh.

– Paistab olevat jah, mõmises J. J. O'Molloy mõtlikult ja võttis välja portsigari, aga alati ei ole nii nagu paistab. Kellel on kõige rohkem tikke?

RAHUPIIP

Ta pakkus sigaretti professorile ja võttis ka ise. Lenehan tõmbas kähku tikku ja süütas kordamööda nende sigaretid. J. J. O'Molloy avas toosi uuesti ja pakkus tallegi.

– *Thanky vous*, võttis Lenehan pakutu vastu.

Toimetaja tuli sisekabinetist välja, õlgkübar viltu otsaees. Ta deklameeris laulvalt, ühtlasi karmil näol professor MacHugh' poole osutades:

Sind au ja kuulsus ahvatles,
impeerium võlus meelt.[48]

Professor pressis huuled kokku piklikuks irveks.

---

[48]Katkend angloiiri helilooja Michael William Balfe'i (1808–1870) koomilise ooperi *Kastiilia Roos* (1857) III vaatuse aariast, mida laulab muulaajajaks maskeerunud kuningas oma armastatule Elvirale, kelle meelitusnimi on Kastiilia Roos.

– Ah? Sina vana saadana Rooma impeerium? ütles Myles Crawford.

Ta võttis avatud toosist sigareti. Lenehan pakkus talle kähku abivalmilt tuld ning ütles:

– Vaikust mu uhiuue mõistatuse jaoks!

– *Imperium romanum*, pomises J. J. O'Molloy sumbelt. See kõlab peenemalt kui Briti või Brixtoni[49] oma. See teine meenutab justkui tules särisevat rasva.

Myles Crawford puhus oma esimese pahvaku ägedalt lakke.

– Nii see ongi, ütles ta. Meie olemegi see rasv. Meie teiega oleme see rasv tules. Meil pole niigi palju lootust kui lumepallil põrgutules.

ROOMA MUISTNE HIILGUS

– Pidage ikka, ütles professor MacHugh, tõstes kaks kämmalt rahulikult üles. Me ei tohi lähtuda sõnadest, sõnade kõlast. Mõelgem Roomast kui kõrgist, käskivast keisririigist.

Ta sirutas ilukõneks käsivarred kulunud, plekilistest mansettidest välja, pidas pausi:

– Mis see nende tsivilisatsioon oli? Vägev küll, ma möönan, kuid vastik. *Cloacae*: reoveetorud. Juudid ütlesid kõrbes ja mäel: *Siin on paras paik. Ehitame siia Jehoovale altari.* Roomlane nagu tema jälgedes sammuv inglanegi tõi igale uuele rannale, kuhu ta jala tõstis (meie rannale ei tõstnud ta seda kunagi), üksnes oma kloaagiiha. Toogasse mähitult vahtis ta enda ümber ja ütles siis: *Siin on paras paik. Ehitame siia vesikloseti.*

– Mida nad tegelikult tegidki, ütles Lenehan. Meie ennemuistsed esivanemad, nagu me Guinnessi esimesest peatükist[50] loeme, armastasid eriti voolavat märjukest.

---

[49]Londoni eeslinn, mida eelmisel sajandivahetusel peeti üksluise tööstusmaailma võrdkujuks.

[50]Dublinis levinud nali, mis põhineb Guinnessi õllevabriku nime sarnasusel Moosese 1. raamatu ingliskeelse nimega "Genesis" ('loomine'). Lenehani nali sisaldab triaadi: nagu juutidele altarid ja roomlastele vesiklosetid, on iirlastele joomad.

– Nemad olid suursugused looduslapsed, pomises J. J. O'Molloy. Aga meil on ka Rooma õigus.

– Ja Pontius Pilatus on selle prohvet, lausus professor MacHugh.

– Kas te seda finantsülemkohtunik Pallesi lugu teate? küsis J. J. O'Molloy. See juhtus kuningliku ülikooli[51] õhtusöögi ajal. Kõik sujus libedasti...

– Minu mõistatus enne, ütles Lenehan. Olete valmis?

Eeskojast sisenes pikk üleni hallis Donegali tviidis[52] härra O'Madden Burke[53]. Tema järel tuli kaabut peast võttes sisse Stephen Dedalus.

– *Entrez, mes enfants!* hüüdis Lenehan.

– Toon teie juurde ühe alandliku paluja, teatas härra O'Madden Burke meloodiliselt. Noorus, keda juhib Kogemus, tuleb külla Kurikuulsusele.

– Tervist, lausus toimetaja kätt pakkudes. Tulge sisse. Teie esivanem läks just välja.

? ? ?

Lenehan ütles kõigile:

– Vaikust! Mis ooper on nagu raudtee? Mõelge järele, kaalutlege, tuletage, vastake.

Stephen andis üle täistipitud lehed, juhtides tähelepanu pealja allkirjale.

– Kes? küsis toimetaja.

Tükk ära rebitud.

– Härra Garrett Deasy, vastas Stephen.

---

[51] Asutus, mis tegeles ainult eksamineerimise ja kraadide andmisega, mitte õpetamisega.

[52] Donegal on maakond Põhja-Iirimaa loodenurgas, mis on kuulus käsitsi kootud tviidide poolest. 1904. aastal olid nad jämedatoimsemad ja värvilisemad kui tänapäeval, sest neid kooti ka käsitsi kedratud lõngast.

[53] Üks tegelasi juba ka Joyce'i *Dublinlaste* novellis "Ema".

– See vana patukott, ütles toimetaja. Kes siit rebinud on? Kas tal tuli häda pääle?

Täispurjes tundleb
kui tormituul
vampiir nii kaame,
suu minu suul.[54]

– Tere päevast, Stephen, ütles professor, tulnud üle nende õlgade piiluma. Suu ja sõrad?[55] Kas sa oled hakanud...?

Loomalembeseks luuletajaks.

MÜRGEL TUNTUD-TEATUD RESTORANIS

– Tere päevast, härra, vastas Stephen punastades. See pole minu kiri. Härra Garrett Deasy palus, et ma...

– Oo, küll ma teda juba tunnen, ütles Myles Crawford, ja tema naist tundsin kaa. Kõige saatanlikum vana krõhva, keda Jumal iial on loonud. Jumala eest, vat tollel naisel oli kindla pääle suu- ja sõratõbi! Tol õhtul, kui ta Star and Garteri hotellis kelnerile supi näkku viskas. Ossa!

Patu tõi maailma naine. Helena, Menelaose juurest jalga lasknud naise pärast kümme aastat kreeklasi. O'Rourke, Breffni prints.[56]

– Kas härra Deasy on siis lesk? küsis Stephen.

– Jah, kesalesk, ütles Myles Crawford, lastes silmal üle käsikirja ridade joosta. Keisri hobused. Habsburg. Iirlane päästis Viini

---

[54]Stepheni teisendus Douglas Hyde'i (1860–1949) iiri keelest tõlgitud luuletuse "My Grief on the Sea" viimasest salmist.

[55]Deasy tutvustas oma suu- ja sõrataudi vastaseid meetmeid nõudva artikli käsikirja, millega Stephen nüüd toimetusse jõudis, romaani 2. peatükis.

[56]Breffni (Bréifne) kuningriigi printsi Tiernan O'Rourke'i naine Devorgilla jättis 1152. aastal oma mehe maha ja läks Leinsteri kuninga MacMurrough' juurde. Iirimaa ülemkuninga Roderick O'Connori toel jäeti MacMurrough 1167. aastal karistuseks tema kuningriigist ilma. Et seda tagasi saada, pöördus kukutatud MacMurrough abipalvega Inglismaa kuninga Henry II poole; viimane tuligi "appi" ja sellega algas Iirimaa alistamine inglaste poolt.

kaitsevallidel tema elu. Ega te pole unustanud! Maximilian Karl O'Donnell, Tirconnelli krahv Iirimaalt.[57] Lähetas oma pärija Inglismaale ja kuningast on nüüd saanud Austria feldmarssal.[58] Ükskord läheb ikka madinaks. Metshaned.[59] Jajah, iga kord. Ärge te seda unustage!

– Vaieldav küsimus on, kas tema selle unustas, ütles tasa J. J. O'Molloy hobuserauast kirjapressi keerutades. Vürstide päästmine on tegu, mida tehakse aitähhi eest.

Professor MacHugh hüppas talle pääle.

– Ja kui mitte? rapsas ta.

– Ma räägin teile, kuidas lugu oli, alustas Myles Crawford. See oli üks ungarlane, kes ühel päeval...

NURJUMISELE MÄÄRATUD ÜRITUSED; MAINITAKSE SUURSUGUST MARKIID

– Me oleme alati olnud lojaalsed nurjuma määratud üritustele, ütles professor. Edu tähendab meil intellekti ja kujutlusvõime surma. Edukatele pole me kunagi lojaalsed olnud. Me teenime neid. Mina õpetan tüütut ladina keelt. Ma ise räägin selle inimtõu keeles, kelle vaimulaad tipneb maksiimiga "aeg on raha". Materiaalse domineerimine. *Dominus*! Isand-Issand! Kus see vaimulikkus on? Isand Jeesus? Isand Salisbury? Sohva West Endi klubis.[60] Ent kreeka keel!

---

[57]Maximilian Karl O'Donnell, iiri pagulase Austrias sündinud poeg, oli keiser Franz Josephi adjutant. 1853. aaastal, keisri igapäevasel jalutuskäigul ümber Viini bastionide, ründas teda noaga keegi ungarlasest rätsep. O'Donnell tegi ründaja kahjutuks ning päästis haavatud keisri elu.

[58]Soovides nõrgendada Austria ja Saksamaa liitu, kuulutas Edward VII 1903. a Viini-visiidil keisri Briti armee feldmarssaliks. Keisri troonipärija Franz Ferdinand andis riigivisiidil Inglismaale 1904. aastal Edwardile omakorda Austria feldmarssalikepikese.

[59]Metshanedeks kutsuti iirlasi, kes läksid Iirimaalt pagulusse, sest ei soovinud elada Inglismaa valitsuse all. Hispaaniasse ja Austriasse emigreerunud O'Donnellid olid kuulsamaid metshaneperekondi.

[60]Nii ladina *Dominus* kui inglise *Lord* tähistavad nii taevast kui ka maapäälset valitsejat. Lord (markii) Salisbury (1830–1903) oli Inglis-

KYRIE ELEISON!

Valgusjoomena säratas naeratus ta tumedais raamides silmi, pikendas ta niigi pikki huuli.

– Kreeka keel! ütles ta uuesti. *Kyrios*![61] Kui särav sõna! Vokaalid, mida semiidi ja saksi hõimud ei tunne. *Kyrie*! Intellekti sädelus. Ma peaksin hoopis kreeka keelt õpetama, mõistuse keelt. *Kyrie eleison*! Ei klosetitegijast ega kloaagitegijast saa kunagi meie vaimu isandaid. Need lääniisandad, kelle ustavad vasallid meie oleme, olid Euroopa katoliiklik rüütelkond, mis Trafalgari all hukkus, ja mitte mingi *imperium*, vaid vaimuimpeerium, mis läks koos Ateena laevastikuga põhja Aigospotamoi all. Just, just. Nemad läksid põhja. Unenäo-oraaklit uskuma jäänud Pyrrhos tegi viimase katse Kreeka saatust tagasi pöörata. Lojaalsena nurjumisele määratud üritusele.

Ta kõndis neist eemale akna poole.

– Lahingusse läksid, pomises härra O'Madden Burke tuhmilt, ikka lüüa said.[62]

– Ää-ää! nuuksus summutatult Lenehan. Tänu katusekivile, mis teda *matinée* teisel poolel tabas. Vaene, vaene, vaene Pyrrhos!

Siis sosistas ta Stepheni kõrva ääres:

LENEHANI LIMERIK

– On üks tömbakas teadja MacHugh,
kel on prillid kui eebenipuu.
Et ta topelt näeb tihti,
pole abi neist ühti.
Kus on uba, ehk teab mõni muu.

---

maa Konservatiivse Partei juht, kes oli kolm korda peaminister ning igasuguste iirlastele tehtavate järeleandmiste vastu. Kehtestas end valitsejana kinnises aristokraatlikus klubis.

[61]Nii 'isand' kui 'Issand' kreeka keeles. Missa esimene osa "*Kyrie eleison*" tähendab 'Issand, halasta'.

[62]Matthew Arnoldi *Uurimuse keldi kirjandusest* (1867) moto, mille W. B. Yeats võttis 1893. aastal ühe oma luuletuse pealkirjaks (*They went forth to battle, but they always fell*).

Sallustiust leinates,[63] ütleb Mulligan. Kelle ema on kole surnud.

Myles Crawford toppis lehed küljetaskusse.

– Hea küll siis, ütles ta. Ülejäänut loen pärast. Hea küll siis.

Lenehan ajas protesteerides käed laiali.

– Aga minu mõistatus! ütles ta. Mis ooper on nagu raudtee?

– Ooper? muutus härra O'Madden Burke'i sfinksinägu topelt mõistatuslikuks.

Lenehan kuulutas võidukalt:

– *The Rose of Castile*. Kas näete, kus uba on? *Rows of cast steel*.[64] Vohh!

Ta müksas härra O'Madden Burke'i kergelt põrna pihta. Härra O'Madden Burke vajus väärikalt tahapoole oma vihmavarju najale ning tegi, nagu ahmiks õhku.

– Appi, kõõksus ta. Ma tunnen tugevat nõrkust.

Lenehan tõusis kikivarvule ja lehvitas talle krabisevate plankidega kiiresti tuult näkku.

Professor tuli kaustade kaudu tagasi ja pühkis käega üle Stepheni ja härra O'Madden Burke'i lõdvalt seotud lipsude.

– Pariis, enne ja nüüd, ütles ta. Te näete välja nagu kommunaarid.

– Nagu nood jõmmid, kes Bastille' maatasa tegid, ütles tasase pilkega J. J. O'Molloy. Või olite te need, kes kahe pääle Soome asevalitseja maha lasid? Näete küll nii välja, et just teie saite sellega hakkama. Kindral Bobrikovi.[65]

---

[63]Nööge MacHugh' pihta. Sallustius (86–34 e.m.a) oli Rooma kaheldava täpsusega ajaloolane.

[64]Uba on hääldusliku samasuses. Ooper on Michael William Balfe'i ülalpool juba tsiteeritud *Kastiilia roos*. Teine fraas on tõlkes 'valuterase read', niisiis raudtee.

[65]Nikolai Bobrikov (1839–1904) oli aastail 1898–1904 Soome kindralkuberner ning sõjaväeringkonna ülemjuhataja, kes piiras halastamatult Soome vabadusi ning viis ellu Soome venestamispoliitikat. Tema tapjaks oli Soome endise senaatori poeg Eugen Schauman, kes samas

KARVASEID JA SULELISI

– Me ainult kaalusime seda, ütles Stephen.

– Kõik anded koos, ütles Myles Crawford. Juura, klassika...

– Võiduajamine, torkas Lenehan vahele.

– Kirjandus, ajakirjandus.

– Kui veel Bloom oleks siin, märkis professor. Peen reklaamikunst.

– Ja proua Bloom, lisas härra O'Madden Burke. Vokaalimuusa. Dublini esilemmik.

Lenehan köhatas valjult.

– Khm! jätkas ta väga tasa. Oh kui saaks suutäie värsket õhku! Ma sain pargis nohu. Värav oli lahti.

"TE SAATE HAKKAMA!"

Toimetaja pani närvilise käe Stepheni õlale:

– Ma tahan, et teie mulle midagi kirjutaksite, teatas ta. Midagi natuke salvavat. Te saate hakkama. Näen seda teie näostki. *Noorte leksikonis...*[66]

Juba näost on näha. Silmistki on näha. Väike looder ja viilija.[67]

– Suu- ja sõrataud! räuskas toimetaja põlglikult. Suur rahvuslaste kokkutulek Ossory Borrises.[68] Pask puha! Rahva hirmutamine. Andke neile midagi natuke salvavat. Pange või meid kõi-

---

lasi maha ka enda. See sündis 1904. aasta 16. juuni hommikul (ukj), samal päeval, kui toimub käesoleva romaani tegevus.

[66]Vihje Inglise kirjaniku Edward Bulwer-Lyttoni (1803–1873) näidendile *Richelieu* (1839), kus nimitegelane ütleb oma paažile, et tulevikuga noorte leksikonis ei leidu sõnu "ei saa hakkama".

[67]Stephenile meenub juhtum oma koolipõlvest, kui jesuiitide kooli julm õppeprefekt poisse nende sõnadega süüdistas ning siis teda ja teist poissi sõrmede pihta peksis (vt Joyce'i *Kunstniku noorpõlveportree* 1:D, Jaak Rähesoo tõlge).

[68]Selles üle 100 km Dublinist lõunas asuvas linnakeses, mida peeti okupatsioonieelse katoliikliku, rikka kultuuripärandiga vaba Iirimaa sümboliks, korraldas Daniel O'Connell 1843. aastal ühe oma hiigel-

ki sinna sisse, kurat võtaks. Isa, Poja ja Püha Vaimu ja Jakes M'Carthy.[69]

– Me kõik võime vaimutoitu pakkuda, lausus härra O'Madden Burke.

Stephen tõstis silmad ja kohtas jultunult tühja pilku.

– Ta tahab teid lehemeeste kampa, ütles J. J. O'Molloy.

SUUR GALLAHER

– Te saate hakkama, kordas Myles Crawford, rõhutamiseks kätt rusikasse pigistades. Oodake nüüd. Me halvame Euroopa ära, nagu omal ajal ütles Ignatius Gallaher, kui ta oli aplaagris ja pidi Clarence'i hotelli piljarditoas punkte märkima. Gallaher — vat see oli alles lehemees. See oli alles sulg. Kas teate, kuidas ta kuulsaks sai? Ma räägin teile. See oli kõige hiilgavam saavutus ajakirjanduse ajaloos. See oli kaheksakümneesimesel, oli kuues mai, Võitmatute aeg, mõrv Phoenixi pargis,[70]

---

koosolekuist 1800. a Inglismaaga ühinemise seaduse tühistamiseks. 1904. aastal tahtsid rahvuslased O'Connelli üritust korrata.

[69]Jakes Mc'Carthy oli *Freeman's Journal*'i ajakirjanik. Slängis tähendab *jakes* välikäimlat, nii et ta eesnime võiks esitada ka kujul *Peldikson*.

[70]Tegelikult toimus see sündmus 1882. aastal (samal aastal sündis romaani Stephen Dedalus ja ka Joyce ise). Sündmust mainiti juba 6. episoodis ja seda mainitakse ka järgmises. Iiri Vabariikliku Vennaskonna sees moodustus tänapäeva mõistes terrorirühmitus Võitmatud, kes üritasid tappa Inglismaalt saadetud kõrgeid riigiametnikke, kohtunikke ja politseinikke. Erilist viha tekitas Iirimaal Inglise rõhumispoliitika vaeste rentniktalupoegade suhtes, kes rendivõla maksmata jätmise korral tõsteti armutult kodust välja. Võitmatud olid mitu korda üritanud tappa Briti Iirimaa asjade ministrit Fosterit, kes lõpuks astus tagasi ja sõitis Londonisse. Siis võeti sihikule tema kantsler Burke, teine Inglismaa valitsuse maaelupoliitika armutu elluviija. 6. mail saabus Dublinisse uus minister Cavendish. Sama päeva õhtul jalutas ta koos Burke'iga asevalitseja residentsi poole läbi Phoenixi pargi, kus nad sattusid Võitmatute suurele varitsusele. Brady pussitas esimesena Burke'i ja siis Kelly Cavendishi. Seejärel põgenesid vandenõulased kahe tõllaga eri suunas. Ühte neis juhtis Kavanagh, teist Fitzharris. Mõne päeva pärast nad siiski tabati. Uurimise käigus mõjutati neid oma kaaslaste vastu tunnistama.

enne teie sündimist, arvan ma. Ma näitan teile.

Ta rübis teistest mööda kaustade juurde.

– Vaadake siia, ütles ta ümber pöördudes. *New York World* palus telegraafi teel eriartiklit. Mäletate toda aega?

Professor MacHugh noogutas.

– *New York World*, kordas toimetaja, lükates erutatult õlgkübara kuklasse. Siin see toimus. Tim Kelly või see Kavanagh. Joe Brady ja kõik need teised. Kus ohjad olid Kitsenülgija käes. Terve teekond, nagu näed.

– Kitsenülgija, sõnas härra O'Madden Burke. Fitzharris. Talle peaks kuuluma too voorimeeste varjualune sääl Butti silla juures. Seda rääkis Holohan. Te Holohani teate?

– See, kes hüppab ja tassib või? päris Myles Crawford.

– Ja Gumley vaeseke on kah sääl, nii ta mulle rääkis, valvab linnavalitsuse kive. Öövaht.

Stephen pööras end üllatunult.

– Gumley? küsis ta. Ei või olla? See minu isa sõber või?

– Tühja sest Gumleyst, käratas Myles Crawford vihaselt. Las Gumley valvab noid kive, vaadaku, et nad ära ei jookseks. Vaadake siia. Mida siis tegi Ignatius Gallaher? Ma ütlen teile. Geniaalne vaimusähvatus. Saatis otsekohe telegrammi. Kas sa leiad 17. märtsi *Weekly Freeman*'i? Just. Said kätte?

Ta lappas hoogsalt kaustalehti ja torkas sõrme ühte punkti.

– Võta lehekülg neli, Bransome'i kohvi reklaam näiteks. Said kätte? Just.

Tirises telefon.

KAUGE HÄÄL

– Ma võtan, ütles professor ja läks.

– B on pargi kaguvärav. Eks ole.

Neli neist murduski, ka nende juht James Carey. Nad jäeti ellu, aasta hiljem viis meest poodi, mõni (nt Fitzharris) olid aastaid vangis. Carey leidis reetmise eest oma otsa paar kuud pärast kaaslaste hukkamist ühe rahvuslase käe läbi laeval Lõuna-Aafrika vetes.

Ta sõrm hüples ja maandus värinal punkt punkti järel.

– T on asevalitseja residents. C on see koht, kus mõrvad toime pandi. K on Knockmarooni värav läänes.

Lõtv liha tema kaelal lipendas nagu kuke lokutid. Kehvasti tärgeldatud manisk kerkis üles ja ta surus selle järsu liigutusega vesti alla tagasi.

– Hallo? *Evening Telegraph* kuuleb... Halloo?... Kes see on seal?... Jaa... Jaa... Jah.

– F-ist P-ni on see marsruut, mida mööda Kitsenülgija alibi saamiseks sõitis, Inchicore, Rountown, Windy Arbour, Palmerston Park, Ranelagh. F.A.B.P. Mõikad? X on Davy kõrts Ülа-Leesoni tänavas.

Professor ilmus siseuksele.

– Bloom on telefonil, ütles ta.

– Saada ta põrgu, sähvas toimetaja. X on Davy kõrts, noh?

NUTIKAS, VÄGA

– Nutikas, ütles Lenehan. Väga.

– Ahjusoojalt serveeris selle neile, ütles Myles Crawford, terve selle saadana loo.

Luupainaja, millest ei ärgatagi.

– Mina nägin seda pealt, teatas toimetaja uhkusega. Ma olin kohal. Dick Adams, kõige saadana heasüdamlikum corklane, kellesse Issand eales eluõhku on puhunud, ja mina.

Lenehan kummardas õhkkuju ees, kuulutades:

– Madaam: Aadam. Ja Aias sadas saia.

– Ajalugu! hüüdis Myles Crawford. Prince'i Tänava Vanamemm[71] oli kohal esimesena. Selle pääle oli ulgumist ja hammaste kiristamist. Kõigest ühe kuulutuse pärast. Tolle kujundas Gregor Grey. Ja see aitas tal karjääri teha. Paddy Hooper mõjutas

[71] See oli *Freeman's Journal*'i pilkenimi: ajalehe toetus autonoomia eest peetavale võitlusele oli ettevaatlik ja ebakindel. Muidu oli "vanamemm" Iirimaa kohta kasutatav lisandnimi.

siis Tee Peed[72], kes võttiski ta *Star*'i juurde tööle. Nüüd on ta juba Blumenfeldi[73] juures. Vat see on ajakirjandus. Vat see on talent. Pyatt[74]! Tema oli issiks neile kõigile!

– Kollase žurnalistika isa, nentis Lenehan, ja Chris Callinani õemees[75].

– Hallo!... Oled seal või?... Jah, tema on veel siin. Tule ise siia.

– Kus te nüüd veel sellist lehemeest leiate, ah? hüüdis toimetaja.

Ta lasi lehed laksuga kinni langeda.

– Nuradi kutikas, ütles Lenehan härra O'Madden Burke'ile.

– Väga terane, ütles härra O'Madden Burke.

Sisekabinetist väljus professor MacHugh.

– Võitmatutest rääkides, ütles ta, kas te nägite, et ülemrahukohtuniku ette kutsuti mõned harjuskid...

– Oo jaa, seletas J. J. Molloy õhinal. Leedi Dudley[76] läks koju läbi pargi, et vaadata kõiki neid puid, mis mullune tuulispask maha murdis, ja arvas, et ostab ühe Dublini vaate. Aga tuli välja, et see postkaart oli Joe Brady või Number Ühe või Kitsenülgija mälestuseks. Otse asevalitseja residentsi ees, kujutage ette!

– Ainult tühja-tähjaga tegeldakse, ütles Myles Crawford. Päh! Ajakirjandus ja advokatuur! Kus on nüüd advokatuuris mõni niisugune vend, nagu olid nood mehed, nagu Whiteside, nagu Isaac

---

[72]T. P. O'Connor (1848–1929), mitme Londoni päeva- ja nädalalehe asutaja ja toimetaja.

[73]Ralph David Blumenfeld (1864–1948), Londoni *Daily Express*'i toimetaja alates 1909. aastast.

[74]Félix Pyat (1810–1889), Prantsuse sotsialist-revolutsionäär ning ajakirjanik, pärast Pariisi Kommuuni põgenes Inglismaale, kirjutas mitmesse ajalehte ja toimetas mitut revolutsioonilist ajakirja.

[75]Chris Callinan oli Dublini ajakirjanik, kes sai kuulsaks oma fopaade, prohmakate ja jaburdustega. Tema õemees oligi toosama Gallahan.

[76]Dudley krahv William Humble Ward (1867–1932) oli Iirimaa asevalitseja aastail 1902–1905. — Leedi Dudley juhtum ja ülemrahukohtuniku ette kutsumine on kirjanduslikud liialdused, aga politseisse viidi mõned välimüütajad 8. juunil 1904 pargist küll.

Butt, nagu hõbekeel O'Hagan? Mh? Äh, saadana totrus. Päh! Pole täit pennigi väärt.

Ta suu tõmbles kõnelematagi edasi, huuli kõverdas põlg.

Kes naine võiks suudelda niisugust suud? Kust sina tead? Miks sa seda siis kirjutasid?

RIIMID JA RAAMID

Suu, muu. Kas suu on mingil määral muu? Või muu suu? Kuigipalju peaks olema. Muu, huul, tuul, puul, kuu. Riimid: kaks meest riietuselt sarnased, välimuselt sarnased, kahekaupa.

. . . . . *la tua pace*
. . . . . *che parlar ti piace*
Mentre che il vento, come fa, si tace.[77]

Tema nägi neid tulemas kolmekaupa nagu tüdrukuid, rohelises, roosas, ruskes, kokkupõimunult, *per l'aer perso*, helelillas, tumelillas, *quella pacifica oriafiamma*, kuldleek, *di riminar fè più ardenti*. Mina aga nagu vanamehi, pattukahetsevaid, tinajalgseid, öö pimekattevarjus: suu muu; haud laud.

– Aga sa ise? ühmas härra O'Madden Burke.

TÄNASEKS SAAB KÜLLALT...[78]

J. J. O'Molloy haaras sellest vaenukindast kinni, ise kaamelt naeratades.

– Kulla Myles, ütles ta sigaretti kõrvale heites, sa rajad mu sõnadele vale pealisehituse. Ma ei ole praegu küll kutsutud olema

---

[77]Need naisriimid pärinevad Dante *Jumaliku komöödia* I: Põrgu 5. laulu ridadest 92, 94, 96. *Põrgu* eesti keelde tõlkija Harald Rajamets loobus riimimisest. Tema tõlkes on need read vastavalt 92 'rahu sulle', 94 'teile avameelselt rääkida', 96 'nii kaua kui tormituul on vaiksem nagu praegu'. Samast teosest on järgmises lõigus, kus Stephen mõtleb Dante kolmikriimidest, pärit 'läbi tumeda õhu' (89. rida), 'too rahulik kuldleek' (127. rida), 'lõi rohkem lõkkele ka minu omad [silmad]' (142. rida).

[78]Sageli tsiteeritav lause "Igale päevale saab küllalt omast vaevast!"; ka: "Igale päevale piisab oma vaevast" (Mt 6:34).

kolmanda kutseala kui niisuguse eestkostjaks, aga sinu Corkist pärit korkjalad kannavad sind liiga kaugele. Siis võiks ju sisse tuua ka Henry Grattani ja Floodi ja Demosthenese ja Edmund Burke'i[79]! Ignatius Gallaheri teame me kõik, nagu ka tema Capelizodis sündinud bossi, kollase pressi kuningat Harmsworthi[80] ja tolle Ameerika onupoega, Bowery tänava rentslilehe peremeest,[81] rääkimata säärastest lehtedest nagu *Paddy Kelly's Budget*, *Pue's Occurrencies* ja meie valvas sõber *The Skibbereen Eagle*[82]. Milleks tuua sisse Whiteside'i-taolist kohtuilukõne meistrit? Tänaseks päevaks saab küllalt omast ajalehest.

SEOSED AMMUMÖÖDUNUD PÄEVADEGA

Grattan ja Flood kirjutasidki just sellele meie lehele, karjus toimetaja talle näkku. Iiri vabatahtlikud.[83] Mis sa nüüd ütled? Asu-

---

[79]Edmund Burke (1729–1797), Inglismaa parlamendi Iirimaal sündinud liige, kes propageeris lepituspoliitikat Iirimaa ja revolutsioonieelse Ameerika suhtes.

[80]Alfred Harmsworth (1865–1922), samuti Iirimaal sündinud, asutas Inglismaal mitu ajalehte ja ajakirja.

[81]See "peremees" oli *New York World*'i omanik Joseph Pulitzer (1847–1911), Alfred Harmsworthi sõber. "Ameerika onupoeg" vihjab Tom Taylori (1817–1880) näidendile *Meie Ameerika onupoeg*, mille etenduse ajal mõrvati president Abram Lincoln.

[82]Neist kolmest esimene oli peamiselt 1833. aastal ilmunud naljanädalaleht; teine oli Dublini esimene päevaleht, mis asutati u 1700 ja jätkas ilmumist poole sajandi vältel; kolmas oli 1840. aastal Corki maakonnas asutatud nädalaleht, mis veidi muudetud nimede all ilmus kuni 1930. aastani, mille järel sai temast *Southern Star.*

[83]Iiri vabatahtlike organisatsioon tekkis 1778. aastal kaitseks Prantsusmaa võimaliku sissetungi vastu, kui regulaarväed saadeti sõdima Ameerikasse. Nad soovisid, et Iirimaa saaks Inglismaa alluvusse jäädes oma parlamendi. Riigi- ning kõnemehed Henry Grattan (1746–1820) ja Henry Flood (1732–1791) olid nende eestkõnelejad. 1782. aastal see eesmärk saavutatigi; oma seadusandlikku kogu hakati kutsuma Grattani parlamendiks. Kui Iiri parlament 1801. a uniooniseadusega likvideeriti, juhtis Grattan sellevastast opositsiooni.

tatud 1763. Dr Lucas.[84] Keda sa tänapäeval pakuksid ühele pulgale John Philpot Curraniga[85]? Päh!

– Noh, ütles J. J. O'Molloy, valitsusnõunik Bushe näiteks.

– Bushe? küsis toimetaja. Olgu, jah, Bushe küll. Temal on jah seda piisake veres. Kendal Bushe'il või tähendab, Seymour Bushe'il.[86]

– Tema oleks juba ammu võinud Londonisse saada, ütles professor, kui poleks... Aga olgu peale.

J. J. O'Molloy pöördus Stepheni poole ja lausus tasa ning aeglaselt:

– Üks kõige lihvitumaid lauseid, mida ma vist elus üldse kuulnud olen, kõlas Seymour Bushe'i huulilt. See oli tolle vennatapujuhtumi ajal, Childsi protsessi käigus. Bushe oli tema kaitsjaks.

Ning minu kõrvaaukudesse valas.[87]

Muide, kuidas ta teada sai? Ta suri ju magades. Või sellest teisest asjast, kahe seljaga loomast[88]?

– Kuidas see siis kõlas? küsis professor.

ITALIA, *MAGISTRA ARTIUM*[89]

– Ta kõneles tunnistaja õiguste ja kohustuste seadusest, ütles J. J. O'Molloy, Rooma õigusest vastandina varasemale Moosese

---

[84]Charles Lucas (1713–1771) oli Iiri arst, kes tihti kirjutas *Freeman's Journal*'i mõjukaid patriootilisi artikleid.

[85]John Philpot Curran (1750–1817) oli Iiri kõrgem advokaat, patrioodist kõnemees.

[86]O'Molloy mõtleski Seymour Bushe'i (1853–1922), kõrgemat advokaati, kes 1901. aastal sai valitsusnõunikuks Dublinis ja 1904 Londonis. Kendal Bushe (1767–1843) oli Grattani võitluskaaslane, advokaat ning kuulus kõnemees.

[87]Isa vaim Hamletile.

[88]Jago sõnu Desdemona isale Brabantiole "teie tütar ja maur teevad parajasti kahe seljaga looma" seostab Stephen Hamleti isa vaimu sõnadega "võitnud meele mu näivalt vooruslikul kuningannal", millest Hamlet järeldab, et Gertrud pettis kuningat Claudiusega.

[89]Võib tähendada kunstide valitsejannat või õpetajannat.

koodeksile, *lex talionis*'ele[90]. Ja viitas siis Michelangelo Moosesele Vatikanis.

– Haa.

– Mõned hästi valitud väljendid, püüdis Lenehan ennustada. Vaikust!

Paus. J. J. O'Molloy võttis välja portsigari.

Petlik hingetõmbeaeg. Täitsa tavaline asi.

Kuulutaja võttis mõtlikult välja tikutoosi ja süütas tema sigari.

Hiljem olen sageli mõelnud toda kummalist aega meenutades, et see oli just too väike liigutus, iseenesest tühine, too tiku tõmbamine, mis otsustas meie mõlema kogu järgneva elukäigu.[91]

LIHVITUD LAUSEPERIOOD

J. J. O'Molloy jätkas nüüd sõnu voolides:

– Ta ütles selle kohta: *see muusikaks tardunud, kivisse raiutud jumalik inimkuju,*[92] *sarviline ja kohutav, see tarkuse ja ettekuulutuse igavene sümbol, mis väärib ellujäämist, juhul kui üldse miski, mida kujutlusvõime või kunstniku käsi on hingemuundusest ja hingemuundavast marmorisse vorminud, väärib ellujäämist.*

Ta ahas käsi joonistas kaare, mis kaunistas kordust ja lõppu.

– Suurepärane, ütles kohe Myles Crawford.

– Jumalik vaimupuhang, ütles härra O'Madden Burke.

– Sulle meeldib? küsis J. J. O'Molloy Stephenilt.

---

[90]Lad k 'kättemaksuõigus', nagu see on sõnastatud 2Ms 21:23–24: "Aga kui tekib kahju, siis tuleb anda hing hinge vastu, silm silma vastu, hammas hamba vastu". Iiri seadustik ei lubanud proua Childsil oma mehe kaitseks tunnistada, küll aga lubanuks Inglismaa seadustik.

[91]See Stepheni mõte on kombineeritud tsitaat Charles Dickensi romaanidest *David Copperfield* ja *Suured lootused*, kuhu on sisse põimitud tikutõmbamine.

[92]"Jumalik inimkuju" pärineb William Blake'i luuletusest "Jumalik kuju", milles nii Jumalat kui inimest kirjeldatakse koosnevana neljast osisest: Halastusel on inimsüda, Kaastundel inimnägu, Armastusel jumalik inimkuju ja Rahul inimrüü.

Stephen, kellel keele ja žesti graatsia oli vere kiiremini käima pannud, punastas. Ta võttis portsigarist sigareti. J. J. O'Molloy pakkus oma portsigarist ka Myles Crawfordile. Lenehan süütas nende sigaretid nagu ennegi ja võttis ka oma saagi, lausudes:

– Suuribus tänubus.

KÕRGE MORAALIGA MEES

– Professor Magennis rääkis mulle sinust, ütles J. J. O'Molloy Stephenile. Mida sa õieti arvad sellest hermeetikute kambast, küütleva hääletuse luuletajaist: suurmüstik A. E.-st[93]? Too Blavatsky-nimeline naisterahvas[94] pani sellele aluse. Sel naisel juba krutskitest puudust ei tulnud. A. E. on mingile jänki intervjueerijale rääkinud, et sina tulid kord enne kukke ja koitu tema poole, et pärida teadvuse tasandite[95] kohta. Magennis arvab, et küllap sa tahtsid A. E. kulul nalja heita. Ta on väga kõrge moraaliga mees, see Magennis.

Minust rääkis. Mida ta ütles? Mida ta ütles? Mida ta minu kohta ütles? Ära küsi.

– Ei, aitäh, ütles professor MacHugh portsigari tõrjudes. Pidage korraks. Ma tahan ühte asja öelda. Parim kõnekunsti saavutus, mida mina kuulnud olen, oli üks kõne, mille kolledži ajalooklubis pidas John F. Taylor. Enne teda kõneles härra kohtunik Fitzgibbon, praegune apellatsioonikohtunik, debati aluseks oli võetud üks essee (tollal alles uudne vorm), milles propageeriti iiri keele taaselustamist.

Ta pöördus Myles Crawfordi poole:

– Sa ju tunned Gerald Fitzgibbonit. Võid siis kujutleda tema esinemisstiili.

---

[93]George William Russell (1867–1935), iiri kirjanik, maalikunstnik, teosoof ning rahvuslane, kes kasutas pseudonüüme AE, A. E., Æ, Æon.

[94]Helena Blavatsky ehk Jelena Blavatskaja (1831–1891), maailmarändur ning teosoofia tänapäevalgi tuntud voolu looja; asutas 1875. aastal Teosoofiaühingu.

[95]Teosoofia õpetuse järgi on elu seitsme teadvustasandi funktsioon, millest madalaim on atomaarne ja kõrgeim jumalik tasand.

– Kuulu järgi istub ta, seletas J. J. O'Molloy, koos Tim Healyga Trinity kolledži maavalduste komisjonis.

– Istub koos armsa kleidikeses lapsukesega[96], sõnas Myles Crawford. Räägi edasi. Et kuidas siis?

– See oli täiusliku oraatori kõne, ütlen ma, jätkas professor, see oli tulvil viisakat upsakust, vaoshoitud diktsiooniga valas ta välja ma ei ütle et oma viha astjaid, aga kõrgi solvamisi[97] uue liikumise aadressil küll. Siis oli see ju alles uus liikumine.[98] Me olime nõrgad, sellepärast siis ka väärtusetud.

Hetkeks sulges ta oma pikad kitsad huuled, kuid ilmse kavatsusega kohe jätkata tõstis harevil käe prillide juurde ja väriseva pöidla ning nimeta sõrmega kergelt oma musti prilliraame puudutades nihutas nad uude vaatepunkti.

EKSPROMPT

Argisel toonil pöördus ta J. J. O'Molloy poole:

– Nagu sa ehk tead, oli Taylor tulnud sinna haigevoodist. Et ta oleks oma kõne ette valmistanud, seda ma ei usu, sest saalis polnud isegi ühtegi stenografisti. Tema kõhna tõmmut nägu piiras karune habemetüügas. Tal oli kaelas lõtv valge siidkaelaside ja üldse nägi ta välja (kuigi ei olnud) nagu surija.

Kohe, ent pikkamööda pöördus ta pilk J. J. O'Molloy päält Stepheni näo poole ja seejärel käändus kohe nagu otsivalt maha.

---

[96]Tim Healy (1855–1931) oli Iiri Rahvusparteis üks Parnelli lähimaist võitluskaaslasist, aga kui tuli avalikuks Parnelli kauakestev abielurikkumine, oli ta üks neist, kes nõudis Parnelli lahkumist parteijuhi kohalt. Kui Parnell keeldus, läks partei lõhki, lahkus ka Healy. Romaani kommentaatori Giffordi arvates mõtleb Crawford siin, et Healy jt meelemuutus oli pigem "süütust" õelusest kui kõrgest moraalitundest tingitud. Nimelt kandsid poisid 19. sajandil 3. või 4. eluaastani kleidikest või põllekest.

[97]Ilm 16:1: "Minge ja valage Jumala kange viha astjad välja maa peale!"; *Hamlet* III.1, monoloog: "kes taluks... kõrgi solvamisi".

[98]Uus oli see ehk Fitzgibboni tüüpi angloiiri konservatiivide meelest, tegelikult oli 1893. a asutatud Gaeli Liidu iiri keele taaselustamise kampaania tolleks ajaks (1901) juba kenakesti edusamme teinud.

Ta kummargil pea tagant ilmus nähtavale tema tärgeldamata linane krae, mille tema luitunud juuksed olid ära määrinud. Ikka midagi justkui otsides ütles ta:

– Kui Fitzgibboni kõne lõppes, tõusis vastamiseks John F. Taylor. Lühidalt, niipalju kui ma suudan meelde tuletada, olid tema sõnad järgmised.

Ta tõstis pea kindlalt püsti. Ta silmad püüdsid veel kord meenutada. Suurtes prilliklaasides ujusid väljapääsu otsides edasitagasi silmitud koorikloomad.

Siis ta alustas:

– Härra juhataja, daamid ja härrad! Suure imetlusega kuulasin ma hetk tagasi oma õpetatud sõbra Iirimaa noorsoole mõeldud seisukohti. Mulle tundus, et ma olen sattunud meie maast väga kaugel asuvale maale, praegusest ajast kaugesse ajastusse, et ma seisan vanas Egiptuses ja kuulan mingi tolle maa ülempreestri kõnet, mida ta peab nooreohtu Moosesele.

Ta kuulajad hoidsid kuulmiseks sigarette paigal, neist tõusev suits kerkis üles habraste kõrtena, mida tema jutt puhuti õiteks keerutas. *Ja väänelgu neil suitsud.*[99] Tulevad üllad sõnad. Pane tähele. Kas võiksid ka ise sel alal kätt proovida?

– Ja mulle tundus, et ma kuulsin tolle Egiptuse ülempreestri hääletooni tõusmas samasuguse kõrkuse ja samasuguse upsakusega. Ma kuulsin tema sõnu ja nende mõte sai mulle selgeks.

KIRIKUISADELT

Mulle sai selgeks, et head asjad on need, mis riknevad, mis ei saaks rikneda siis, kui nad oleksid ülihead, ega siis, kui nad ei oleks head. Ah, neetud! See on ju püha Augustinus.

– Miks teie, juudid, ei taha omaks võtta meie kultuuri, meie usku ja meie keelt? Teie olete rändkarjakasvatajate hõim, meie oleme võimas rahvas. Teil ei ole linnu ega rikkusi, meie linnad on inimsuse kolded ja meie kolme ja nelja aerureaga galeerid täis kõiksugu kaupa künnavad laineid kõigil tuntud maailma ve-

[99] Katke Shakespeare'i *Cymberline*'i lõpust: "Kiitkem jumalaid ja väänelgu neil suitsud sõõrmetesse me altareilt!" (Georg Mere tõlge).

tel. Teie olete alles algelistest oludest väljunud, meil on kirjandus, preesterkond, igipõline ajalugu ja riiklus.[100]

Niilus.

Laps, mees, raidkuju.

Kaks Maarjat põlvitavad lapsukesega Niiluse kaldal, pilliroost häll; mees, kes on varmas võitlema; kivisarvedega, kivihabemega, kivist südamega.[101]

– Teie palvetate paikse ja ähmase ebajumala poole, meie majesteetlikud ning saladuslikud templid on koduks Isisele ja Osirisele, Horusele ja Ammon-Rale. Teie osaks on orjus, õõv ja alandlikkus, meie osaks kõu ja mered. Iisrael on nõrk ja lapsi on tal vähe, Egiptus on suur vägi ja kohutavad on ta relvad. Hulkureiks ja päevilisteks kutsutakse teid, meie nime kuuldes väriseb maailm.

Ta kõnesse lõikus tumm näljaröhatus. Selle pääle kõvendas ta jõuliselt häält.

– Aga, daamid ja härrad, oleks nooreohtu Mooses seda elukäsitust kuulda võtnud ja selle omaks võtnud, oleks ta selle mõnitava manitsuse ees pea longu lasknud, tahte longu lasknud ja vaimu longu lasknud, ei oleks ta mitte seda äravalitud rahvast nende orjuse kojast välja viinud ega päevavalges pilvesamba[102] *järele läinud. Ei oleks ta Siinai mäe otsas välkude vahel Igavesega rääkinud ega, ilmutuse valgus näol hiilgamas, mäelt alla tulnud, kandes käes käsulaudu, mis olid graveeritud lindpriide keeles.*

Ta lõpetas ja vaatas neid, nautides tekkinud vaikust.

PAHAENDELINE — TEMALE!

J. J. O'Molloy lausus märgatava kahetsustundega:

– Ja siiski suri ta tõotatud maale jõudmata.

---

[100] Ilmne Iirimaa ja Inglismaa vastandamine.

[101] Kolmekuuse Mooses-lapse peitsid kõrkjaisse tema ema ja selle õde — analoogia Jeesuse hauda valvava kahe Maarjaga; täisealine Mooses tapab egiptlase, kes peksis tema venda; Michelangelo Moosese kuju.

[102] "Ja Issand käis päeval pilvesambas nende ees, juhatades neile teed" (2Ms 13:21).

– Hetkel-ootamatu-kuigi-pikaldasest-haigusest-sageli-varemgi-väljarögastatud-hinguseleminek, lisas Lenehan. Ja suur tulevik tagant tulemas.

Oli kuulda, kuidas salk paljaid jalgu tormab piki koridori ja padistab trepist üles.

– Vat see on kõnekunst, ütles professor, ilma et keegi oleks vastu vaielnud.

Tuulest viidud. Rahvahulgad Mullaghmasti ja Tara kuningamäe juures. Kõrvaauke miilide viisi. Tribuuni sõnad, täiest kõrist pasundatud ja nelja tuule poole hajunud. Rahvas, kes uskus tema hääles kaitset leidvat.[103] Surnud kära. Akaša[104] mälusalved kõigest, mis kõikjal kus iganes kunagi on olnud. Armastage, kiitke teda: minu mõõt on täis.

Mul on raha.

– Härrased, ütles Stephen. Tohin ma järgmise päevakorrapunktina ette panna, et parlament nüüd istungi mujale siirab?

– Ma olen rabatud. Ega see juhtumisi üks tühi sõnakõlks ei ole? küsis härra O'Madden Burke. Aeg on sealmaal, näib mulle, mil piltlikult öeldes veinikruus Iidses trahteris on tulvil tänumeelt.

– Nii sündigu ja käesolevaga on resolutsioon resoluutne. Kõik, kes on poolt, öelgu jah, käskles Lenehan. Vastuhääli ei ole. Kuulutan selle vastuvõetuks. Mis joomakohta konkreetselt...? Minu otsustav hääl ütleb: Mooneysse!

Etteotsa asudes manitses ta:

---

[103]Selles lõigus näeb Stephen sarnasust Moosese ja tribuun D. O'Connelli tegevuses. Kahes mainitud kohas toimusid O'Connelli suurimad paljudest hiigelkoosolekuist, mida ta korraldas, et näidata Inglismaale iiri rahva tahet uniooniseadus tühistada. Tara mäe ümber toimunud miitingul 13. augustil 1843 oli iiri patriootide hinnangul umbes miljon osalejat, vastaste hinnangul veerand miljonit. Rahvas uskus, et O'Connelli taotlus seadus põhiseaduslikul alusel ja vägivallatult tühistada ei ohusta neid. Sellest hoolimata vangistati O'Connell 14. oktoobril 1843 süüdistatuna mässule õhutamises.

[104]Teosoofilises õpetuses tähendab akaša kõikehõlmavat, piiritut, igavest mälukeskkonda, kus on tallel iga mõte, olgu vaikselt mõeldud või välja öeldud.

– Kangeid vedelikke manustamast me keeldume rangelt, eks ole ju nii? Jah, ei ole nii. Igatahes ilmtingimata.

Tihedalt kannul püsiv härra O'Madden Burke viibutas liitlaslikult vihmavarju:

– Viruta, Macduff!

– Vana kännu käbi! hüüdis toimetaja Stephenit õlale patsutades. Lähme siis. Kus need neetud võtmed on?

Ta kobas taskus ja tõmbas välja käkerdunud masinakirjalehed.

– Suu ja sõrad. Tean küll. Sellega saab korda. See läheb sisse. No kus nad on siis? Sellega on korras.

Ta torkas lehed tasku tagasi ja läks sisekabinetti.

LOODAME

J. J. O'Molloy ütles enne talle järeleminekut vaikselt Stephenile:

– Loodetavasti sa niikaua ikka elad, kui see trükis ilmub. Myles, üks hetk.

Ta läks sisekabinetti ja sulges enda järel ukse.

– Tule, Stephen, ütles professor. See on ju tore. Selles on lausa prohvetlikku nägemust. *Fuit Ilium!*[105] Tuulise Trooja rüüste. Kuningriigid sellest maailmast.[106] Vahemere peremeestest on tänapäeval saanud fellahid.

Esimene lehepoiss tuli nende kannul padinal trepist alla ja tormas tänavale, kriisates:

– Ratsavõistluste eri!

Dublin. Mul on palju-palju õppida.

Nad keerasid vasakule Abbey tänavasse.

– Minul on kaa üks nägemus, ütles Stephen.

– Ah nii? kostis professor sammupidamiseks jalga vahetades. Küll Crawford järele tuleb.

---

[105]Lad k "Oli kord Trooja!" — Vergiliuse poeemis *Aeneis* Aenease vastus Didole, kes päris talt Trooja langemise kohta. Ilium on ladina kuju Trooja vanakreekakeelsest nimest Ilion.

[106]Jeesus Pilaatusele: "Minu kuningriik ei ole sellest maailmast" (Jh 18:36).

Mööda sööstis teine lehepoiss, jooksul täiest kõrist kriisates:

– Ratsavõistluste eri!

ARMAS ARMETU DUBLIN

Dublinlased.

– Kaks Dublini vestaneitsit, ütles Stephen, vanaldast ja vaga, on Fumbally põiktänavas elanud viiskend ja viiskendkolm aastat.

– Kus see on? küsis professor.

– Blackpittsi tänava lähedal, vastas Stephen.

Näljanutsust vinav rõske öö. Seina ääres. Parhist õlarätiku alt naise küünlarasvaselt helkiv nägu. Tormakad südamed. Akaša mälusalved. Rutemgullake!

No edasi. Julgust. Saagu elu.

– Nad tahavad Dublinit Nelsoni samba otsast vaadata. Kogu-vad punasest plekist postkasti moodi hoiukarpi raha, kolm šillingit kümme penni. Kolme- ja kuuepennised raputavad välja ja ühepenniseid meelitavad välja noateraga. Kaks šillingit kolm penni hõbedas ja üks ja seitse vases. Panevad pähe tanud ja selga parimad riided ja võtavad kaasa vihmavarjud, sest äkki võib sadama hakata.

– Mõistlikud neitsid,[107] märkis professor MacHugh.

KASINASTI ELADES

Marlborough' tänavas ostavad nad põhjalinnaosa söökla omanikult preili Kate Collinsilt ühe šillingi ja nelja penni eest pressitud seapeasülti ja neli väikest leivaviilu... Nelsoni samba jalamil ostavad ühe tüdruku käest kakskümmend neli küpset ploomi seapeast tekkiva janu kustutamiseks. Annavad pöördväravat valvavale mehele kaks kolmepennist ja hakkavad aeglaselt keerdtrepist üles kobima, kögisedes, teineteist virgutades, pimedust kartes, lõõtsutades, üks küsib teiselt kas sült on sinu käes, kiidavad Jumalat ja Õndsat Neitsit, ähvardavad alla tagasi minna, piiluvad

[107] "Tähendamissõna kümnest neitsist", kellest viis olid rumalad ja viis mõistlikud (Mt 25).

läbi õhupilude. Au olgu Jumalale. Neil polnud aimu, et see nõnda kõrge on.

Nende nimed on Anne Kearns ja Florence MacCabe. Anne Kearnsil on nimmevalud, mille vastu ta kasutab päälemäärimiseks Lourdes'i vett, seda ta sai ühelt daamilt, kellele oli pudelitäie andnud üks passionistide kerjusordu munk. Florence MacCabe sööb igal laupäeval õhtusöögiks ühe seajala ja joob pudeli topelt-X Guinnessit.

– Antitees, ütles kaks korda noogutades professor. Vestaneitsid. Nad on mul silme ees. Miks meie sõber viibib?

Ta pöördus ringi.

Trepist tormas alla trobikond vudivaid lehepoisse, kes pudenesid kriisates laiali igasse suunda, valged lehed peos laperdamas. Tihedalt nende kannul ilmus trepile Myles Crawford, kübarast nimbus sarlakpunase näo kohal, ja ajas juttu J. J. O'Molloyga.

– Tulge juba, hüüdis professor kätt viibutades.

Ja ta hakkas taas Stepheni kõrval edasi astuma.

BLOOMI TAGASITULEK[108]

– Jah, ütles ta. Nad on mul silme ees.

Hingetu härra Bloom, sattunud *Irish Catholic*'u ja *Dublin Penny Journal*'i toimetuste lähedal pööraste lehepoiste pöörisesse, hõikas:

– Härra Crawford! Üks hetk!

– *Telegraph*! Ratsavõistluste eri!

– Milles asi? päris sammu aeglustades Myles Crawford.

Üks lehepoiss karjus härra Bloomile näkku:

– Tohutu tragöödia Rathminesis! Laps sai lõõtsa vahel viga!

[108] Vrd Odysseuse sunnitud tagasitulekuga Aiolose juurde.

INTERVJUU TOIMETAJAGA

– Ikka see kuulutus, ütles härra Bloom, trügides trepi poole, puhkides ning taskust väljalõiget välja võttes. Rääkisin just praegu härra Keyesiga. Ta ütles, et tellib meilt kordused kaheks kuuks. Pärast siis vaatab. Aga ta tahab, et üks nupp ilmuks tähelepanu juhtimiseks ka *Telegraph*'is, roosas laupäevalehes. Ja tahab, et me kopeeriksime selle kui liiga hilja pole, nagu ma ka linnanõunik Nannettile ütlesin, *Kilkenny People*'ist. Selle ma saan riigiraamatukogust kätte. "House of keys", mõistate ju? Ta enda nimi on Keyes. See on nimest lähtuv sõnamäng. Aga päriselt ta ikka lubas, et tellib kordused. Kuid vajab lihtsalt natuke utsitamist. Mis ma talle ütlen, härra Crawford?

M. P. L.

Ütelge talle, et ta võib mu perset lakkuda, vastas Myles Crawford käega õhku raiudes. Ütelge talle seda otse suu sisse.

Närviline natuke. Vaata ette, võib keeristorm puhkeda.[109] Kõik põrutavad jooma. Käsikäes. Taamal Lenehani purjetajamüts, jälle teiste kulul saama pääl. Libekeel nagu ikka. Tea kas õige too noor Dedalus on nad liikvele pannud. Täna teisel kenad saapad jalas. Kui teda viimati nägin, olid tal paljad kannad väljas. Kuskil sopa sees käinud. Hooletu tüüp. Mis tal sinna Irishtowni asja oli?

– Nojah, ütles härra Bloom silmi otseks pöörates, kui ma selle kavandi kätte saan, siis on see minu meelest väikest nuppu väärt küll. Ma arvan, et ta ikka laseb kuulutada. Ma ütlen talle...

M. K. I. P. L.

– Ta võib mu kuninglikku iiri perset lakkuda, hüüdis Myles Crawford valjult üle õla. Iga kell, kui tahab, nii öelgegi talle.

Sellal kui härra Bloom asja kaaludes peatus ja pidi just naeratama, rühkis teine juba jõnks-jõnksaki edasi.

---

[109] Nagu Aiolose tuultepaunast.

TUULT TÕSTES: RAHA HANKIMINE[110]

– *Nulla bona*,[111] Jack, ütles ta kätt lõua alla tõstes. Ma olen siitsaadik. Olen ka ise võlgades sipelnud. Alles eelmisel nädalal otsisin kedagi, kes vekslile allkirja annaks. Anna andeks, Jack. Usu mind, kõige parema tahtmise juures. Kõigest südamest, kui ma kuidagigi saaksin nodi hankida.

J. J. O'Molloy nägu venis pikaks ja edasi läks ta vaikides. Nad jõudsid teistele järele ja kõndisid kõrvuti.

– Kui neil sült ja leib söödud on ja kõik kakskümmend sõrme leiva ümber olnud paberisse puhtaks pühitud, lähevad nad piiretele lähemale.

– Midagi sinu jaoks, selgitas professor Myles Crawfordile. Kaks vana dublinlannat Nelsoni samba tipus.

ON ALLES SAMMAS! — NII ÜTLES ESIMENE TAARUJA

– See on midagi uut, sõnas Myles Crawford. See on materjal. Pigikäppade pikniku peal väljas. Kaks vana tembutist või mis?

– Aga nad kardavad, et sammas kukub ümber, jätkas Stephen. Nad näevad katuseid ja arutavad, kus üks või teine kirik on: Rathminesi sinine kuppel, frantsisklaste Aadama ja Eeva kirik, püha Laurence O'Toole'i[112] kirik. Kuid vaatamine paneb neil pea pööritama, nii et nad tõstavad seelikud üles…

NOOD VEIDI TALITSEMATUD NAISTERAHVAD

– Oot-oot, ütles Myles Crawford. Ei mingit luulelist vabadust. Me ju viibime siin peapiiskopkonna territooriumil.

---

[110]Käesolev pealkiri on originaalis "Raising the wind", mis väljendina tähendab nodi (raha) hankimist, sõna-sõnalt võttes aga osutab taas Aiolose tuultele.

[111]Lad k '(arestimiseks ei ole) mingit vara'.

[112](Iiripäraselt) Lorcán Ua Tuathail (1128–1180) oli Dublini peapiiskop Inglismaa normannide sissetungi ajal ja järel, vahendas vaenupooli, reformis iiri katoliku kirikut, kuulutati pühakuks 1225.

– Ja istuvad maha triibuliste alusseelikute peale, naelutades pilgu üles ühe käepidemega üleaisalööja kujule.[113]

– Ühe käepidemega üleaisalööja! hüüatas professor. See mulle meeldib. Saan sest tagamõttest aru. Saan aru, mida sa mõtled.

DAAMIKESED DONEERIVAD DUBLINI ASUKAILE KIIRUSPILLE, SÜSTAVAID AEROLIITE, TÕESÕNA

– Sellest jääb neil kael krampi, jätkas Stephen, ja nad on liiga väsinud, et üles või alla vaadata või rääkidagi. Nad panevad endi vahele ploomikoti ja asuvad selle seest sööma, ploom ploomi järel, pühkides taskurättidega ära suust niriseva ploomimahla ja sülitades kivid aeglaselt piirete vahelt välja.

Lõpumärgiks puhkes ta järsku valjusti heleda häälega naerma. Lenehan ja härra O'Madden Burke pöördusid seda kuuldes ümber, viipasid kutsuvalt ja läksid ees üle tänava Mooney suunas.

– Ongi kõik või? küsis Myles Crawford. Kui nad sääl hullemat ei tee.

SOFIST VIRUTAB KÕRGILE HELENALE OTSE VASTU LONTI. SPARTALASED KIRISTAVAD PURIHAMBAID. ITHAKLASED VANNUVAD, ET VÕIDUNAINE ON PEN

– Sa meenutad mulle Antisthenest, ütles professor, toda sofisti, Gorgiase õpilast[114]. Temast räägitakse, et ükski ei saanud aru, kas ta oli sapisem teiste või enese vastu. Ta oli aristokraadi ja orjatari poeg. Ja kirjutas raamatu, milles võttis ära iluduse palmioksa Argose Helenalt ja andis selle vaesele Penelopele.

Vaene Penelope. Penelope Rikas.[115]

---

[113]Admiral Nelson kaotas Tenerife Santa Cruzi all osa käsivarrest. "Üleaisalööja" osutab tema vahekorrale leedi Hamiltoniga; ses seoses vihjab Stephen "käepidemega" pigem millelegi muule kui käeköndile.

[114]Antisthenes, Kreeka filosoof (u 444–366 e.m.a), kuulus algul Gorgiase õpilasena küll sofistide koolkonda, kuid pärast õppimist Sokratese juures rajas ise küünikute koolkonna, kellelt omakorda said mõjutusi stoikud.

[115]See vastandusega kiasm (ingl k "Poor Penelope. Penelope Rich."), mille Joyce laseb Stepheni peas sündida, on õige mitmekihiline stiili-

Nemadki asusid O'Connelli tänavat ületama.

HALLOO, KESKJAAM!

Kaheksa trammiliini rööbastel seisid eri paigus liikumatute kontaktliinidega trammid, mis olid olnud teel lõppjaama poole või säält tagasi — Rathminesist, Rathfarnhamist, Blackrockist, Kingstownist ning Dalkeyst, Sandymount Greenist, Ringsendist ning Sandymounti torni juurest, Donnybrookist, Palmerstoni pargi ning Ülа-Rathminesi tänava juurest, kõik lühise tõttu tuimalt paigale naelutatud. Kiiresti kulgesid kolisevad hobuveokid — üüritõllad, troskad, kaubavankrid, postifurgoonid, erakaarikud, platvormid kastides kõlksuvate gaseeritud mineraalvee pudelitega.

MIS? — JA ÜHTLASI — KUST?

– Aga mis sa selle pealkirjaks paned? küsis Myles Crawford. Kust nad neid ploome said?

---

võte. Vaene Penelope on muidugi Odysseuse paljukannatanud kaasa. Penelope Rich on ajalooline isik (1563–1607), sünninimega P. Devereux, James I kuninganna Anne'i õuedaam, samal ajal luuletaja Philip Sidney (1554–1586) muusa ning tema sonettide daami Stella prototüüp; abiellus parun Richiga, kokkusobimatu abielu tõttu murdis talle varjamatult truudust Mountjoy paruni Charles Blountiga, kellega sai mitu last ja pärast Richilt lahutuse saamist ka abiellus. Rikas polnud ta mitte ainult nime järgi, vaid ka selle poolest, et tal oli nii mees kui ka armuke, Odysseuse Penelopel aga polnud kumbagi: Odysseus oli seitse aastat vangis Kalypso juures ja aasta aega nautis Kirke võlusid. Truudusemurdjana on Penelope Rich analoogiks Molly Bloomile. 9. peatükis mõtleb Stephen temast ka kui Shakespeare'i armukesest, sonettide tõmmust daamist, nagu 19. sajandil arvati; sel juhul olnuks vaese Penelope rollis Shakespeare'i naine Anne Hathaway. Kiasme kasutab Joyce romaanis mujalgi, nt ka selle peatüki alguses osas "Pressihärrad".

VERGILIUSE JÄRGI, ÜTLEB PEDAGOOG. STUDIOOSUS VALIB VANA MOOSESE

– Pane talle, oota, ütles professor ja ta pikad huuled avanesid laialt järelemõtlemiseks. Pane talle, las ma mõtlen. Pane talle pealkirjaks: *deus nobis hæc otia fecit*[116].

– Ei, ütles Stephen. Ma panen pealkirjaks *Vaade Pisgalt Palestiinale*[117] või *Tähendamissõna ploomidest*.

– Just-just, ütles professor.

Ta naeris südamest.

– Just-just, ütles ta veel kord ilmse mõnuga. Mooses ja tõotatud maa. Meie viisime ta sellele mõttele, lisas ta J. J. O'Molloyle.

HORATIO[118] ON SEL KENAL JUUNIKUU PÄEVAL TÄHELEPANU KESKMES

J. J. O'Molloy saatis kuju poole roidunud kõõrdpilgu ja vaikis.

– Just-just, ütles professor.

Ta peatus keset tänavat söör John Gray samba alusel saarel ja kiikas virilalt naeratades üles Nelsoni poole.

KÄRBITUD KÄSI OSUTUB VALLATUTELE VANAMUTTIDELE EKSTRA ERUTAVAKS. ANNE TIIRUB, FLO TAARUB — ENT SAAB SIIS NEID SÜÜDISTADA?

– Ühe käepidemega üleaisalööja, ütles ta mornilt muiates. Peab ütlema, et see ajab mind kiima.

– Ajas neid mutikesigi, ütles Myles Crawford, kui Kõigeväelise Jumala tõde ikka teaks.

JAMES JOYCE (1882–1941), Iiri kirjanik.

---

[116]Lad k 'jumal andis meile selle rahupõlve' — Vergiliuse värss. Sama lause on muide motoks Liverpooli vapil.

[117]Pisga mäe otsa käskis Jehoova minna Moosesel, et ta enne surma näeks ära tema rahvale tõotatud maa (5Ms 34:1).

[118]Viitseadmiral Horatio Nelson, s.o tema kuju Bloomile-Stephenile fallost meenutaval sambal.

ABSTRACTS

MADIS KÕIV. **Aristotelian dynamics**

The fragment by the late Madis Kõiv (1929–2014), written probably in the 1970s, is a translation and explanation of the meaning of passages 249b27–250a4 of Aristotle's Physics *about dynamics, i.e. about forced motion of bodies. The author compares Aristotle's notion of force with the corresponding contemporary notion and concludes that their meaning is more or less analogous. He sees the main difference between the dynamics of Aristotle and the dynamics of Newton in the nature of idealized background of motion: Newtonian dynamics takes place in absolute space void of any matter, but Aristotelian dynamics assumes that a moving body must always be considered together its material environment and that the void is impossible in principle. In the framework of Aristotelian idealisation, his dynamics conforms well to everyday experiences.* (P. K.)

ERKI TAMMIKSAAR. **A hundred years of the Estonian university in Tartu**

The University of Tartu, founded in 1632, has educated representatives of many nations. From the 19th century, the student body of the university also included Estonians, and from the second half of the century, their number was consistently growing.

In the Republic of Estonia, which proclaimed its independent statehood in 1918, the aim of the Estonian university, founded in Tartu in 1919, was to develop higher education and research in Estonian, which had been impossible in the Russian Empire because of opposition by Germans and Russians. In the 1920s–1940s, the studies of Estonian history, Estonian language and literature, ethnography, archaeology and anthropology developed vigorously. Estonian scientific

terminology was created. A lot was done in studying Estonian nature and people in their own living space (local heritage studies). The University of Tartu with tuition in Estonian was seen as an institution that enabled all Estonians who wished it to acquire higher education. Although this aim remained greatly unfulfilled because of shortage of money, the university produced many patriotically minded intellectuals who notably influenced the development of Estonian society in the first period of independence.

Despite occupations by the Soviet Union and Germany (1940–1991), the University of Tartu continued to operate in Estonian even in those times. For most Estonians, access to higher education opened only in the Soviet period, as differently from earlier times, studying was free. Despite the ideological limitations by the foreign power, the scientists of the University of Tartu — primarily physicists, chemists, astronomers, mathematicians and molecular biologists — achieved remarkable results with money allocated by Moscow. The research field of humanitarians and social scientists was narrowed by surveillance by the communist regime. At this time, the University of Tartu developed into a research university which was closely integrated into the research and education system of the Soviet Union. To some extent, researchers could participate in international cooperation, but, because of limitations, this was not as broad as it could have been, or the scientists would have liked.

After restoration of Estonia's independence in 1991, the rapid spread of higher education has continued, and the University of Tartu has played a leading role in it. Now, the University of Tartu is integrated primarily into the research system of the European Union. This has enabled the university to apply for money for research and research-based teaching and facilitated publication of studies in the leading research journals of the world. International success, however, has raised the question about the proportion of Estonian and English as the languages of instruction at the University of Tartu.

The mission of the Estonian university founded in Tartu in 1919 was to "build profound Estonian national culture" for the Estonian state, which had gained its independence. The mission of the present-day University of Tartu as a research university can only be the development of research traditions created during the hundred years considering all the requirements of modern research and studies and do it in both Estonian and other languages of the world. (Auth.)

REIN VAHISALU. **On heart rate and its measuring throughout the history of medicine**

This year, we mark the 105th anniversary of the discovery of acetylcholine (ACh). The "jubilarian" is not very well known, particularly compared to adrenaline, which is known to everyone. Still, as the first neuromediator discovered in medical history, the rhythm decelerator ACh, which is released in the endings of the vagus nerve, is an equal partner to adrenaline in regulation of the heart's work. Even more. All aspects of the organisms' life processes (survival, adjustment, coping) can function only in their cooperation. Since times immemorial, life has been based on the natural alternation of action and rest.

Throughout the article, the author discusses the historical and present-day treatment of the functions of the parasympathetic part of the nervous system (the vagus nerve). The Department of Physiology at the University of Tartu plays a notable role here. In 1838, Alfred Volkmann discovered the decelerating effect of the vagus nerve on the activity of the frog's heart. To this, the Nobel laureates Henry Dale (1914) and Otto Loewi (1921) added the discovery of ACh. The contribution of two Estonian medical scientists to the theme is described at greater length. Professors of Physiology Maks Tiitso (1900–1944) and Ilmar Sulg (1919–2012) lived in a ground-breaking era. The life of the former was tragically interrupted, but the latter lived a very long life. Their lives were varied and colourful: fruitful research and teaching, war and fighting on several fronts, occupations, recurrent escapes. The lives of both were controlled by the autonomous

nervous system — the periods dominated by the vagus nerve alternated with long-term situations of danger under the influence of the sympathetic nervous system (adrenaline).

Heart rate variability as an objective parameter of the effect of the vagus nerve is widely used in cardiology, occupational health care, sports medicine, behavioural health care (psychosomatic relations, stress tolerance testing) and elsewhere. The present-day tempo of life has thrown our natural cycle of work and rest into disarray. Along with the triumph of adrenalin, we have forgotten or underestimated ACh. While stepping on the accelerator on our path life, we should also remember the existence of the brakes. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Future-oriented proposals for the state curriculum**

ÜLLAR PETERSON. **Jews in the history of Islam**

As prophetic sīra *and the main works of Islamic history describe in detail, the centuries-old Jewish community in Arabia was wiped out or banished in less than a decade after prophet Muḥammad came to power in Medina in the 620s.*

Canonical texts of Islam turn much attention to non-Muslims among whom the Jews occupied a prominent place. Attitude to the Jews in the Qur'ān *progresses from friendliness in the Meccan period (610–622) to more hostile in the Medinan period (622–632), culminating by the time of prophet Muḥammad's death in Medina in 632 with an outright declaration of war on the Jews "until they submit and pay tribute". There is hardly any* tafsīr *that does not turn much attention to the Jews; in those commentaries many vague* Qur'ān āyah*'s are tied to the Jewish topic. The main* sunna *collections also turn much attention to the Jews, and the attitude there is even more hostile. So, it might be concluded that the prevailing attitude to the Jews in the canonical texts of Islam is unambiguously negative. Earlier works of Western islamologists acknowledged the hostile attitude to the Jews in the canoni-*

cal texts of Islam, but the topic has been much obfuscated or silenced during the last half of a century.

As clearly stipulated in the main medieval works of fiqh, *the Islamic law defines the Jews as* dhimmi*'s who are protected as second-class citizens but only in the case of their political submission to the Islamic state. But the refutation genre (*radd*) indicates that the real situation of the Jews as well as other* dhimmi*'s was considerably worse than defined by theoretical law.*

The situation of the Jewish diaspora living under the Muslims varied considerably at different times. The golden age of Jewry in the Islamic World was the first half of the 20th century when modernisation took place, and Arabs, Turks, Iranians and other Muslim nations temporarily tended to repudiate their ways of life based on shar'ia *law.*

But with the creation of the State of Israel 1948 and after Arab-Israeli wars, wide-scale pogroms and expropriation of Jewish assets and real estate began almost everywhere in the Muslim world. In less than a few decades, around one million Jews fled the Arab countries that, by now, literally boast of being "Judenfrei". The value of the property left behind by the Jews is up to tenfold of that left by the Arabs who fled — or were expelled from — the territories that went to Israel. (Auth.)

JAMES JOYCE. ***Ulysses*. Ch. 7: Aeolus**

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XVIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

JAMES JOYCE (1882–1941), Irish writer

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

MADIS KÕIV (1929–2014), Estonian theoretical physicist, philosopher and writer

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

ÜLLAR PETERSON MA (1973), doctoral student at the School of Humanities, Tallinn University

ERKI TAMMIKSAAR PhD (1969), head of the Centre for Science Studies, Karl Ernst von Baer House, Estonian University of Life Sciences; senior research fellow in history of geography at the University of Tartu

REIN VAHISALU (1946), cardiologist at East Tallinn Central Hospital and City Health Clinic

MARJE ÜKSINE (1945), Estonian artist

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XVIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

21. august [1946] (kolmapäev). Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude nõupidamisest osavõtjad — delegaadid ja referendid — saabusid Tallinnast kella 18 paiku "Park"-hotelli, kus neid, nagu kuulsin,[915] olid vastu võtmas J. Haldre, V. Vadi, A. Valdes, N. Veiderpass ja mõned teised.

Õhtul oli korraldatud närvikliinikus delegaatidele, referentidele ja kutsutud külalistele vastuvõtt. Minule kutset ei tulnud, kuigi pidin külalistele Tartut ja selle tähtsamaid asutisi näitama ja tutvumine oleks olnud vajalik.

Saabunute hulgas olid peale Läti ja Leedu Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude esimeeste ka NSVL Tervishoiuministeeriumi Õpetatud Meditsiinilise Nõukogu esimees, NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia tegevliige ja teeneline teadlane prof. I. G. Rufanov,[916] kellelt ilmunud hea kirurgiaõpperaamat,[917] NSVL Tervishoiuministeeriumi Õpetatud Meditsiinilise Nõukogu õpetatud sekretär dotsent J. B. Rostotski,[918] akadeemik G. Speranski[919] (pediaater; Moskva), akadeemik I. V. Davõ-

---

[915]Tekstis *nagu kuulsid*.

[916]Ivan Rufanov (1884–1964) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1911, *dr. med.* 1924, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944. Moskva II Meditsiiniinstituudi professor ja üldkirurgia kateedri juhataja a-st 1930, Moskva I Meditsiiniinstituudi üldkirurgia professor a-st 1941 ja üldkirurgia kateedri juhataja 1942–1952, Moskva Ülikooli arstiteaduskonna dekaan, kauaaegne NSVL Tervishoiuministeeriumi Õpetatud Nõukogu esimees.

[917]Vt Иван Гурьевич Руфанов. *Учебник общей хирургии: Для студентов медицинских институтов.* Москва—Ленинград, Медгиз, 1940. Selle kaks peatükki on ilmunud ka eesti keeles: Ivan Rufanov. *Üldkirurgia: I ja II peatükk. Tõlgitud 6. trüki järgi*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1961.

[918]Jossif Rostotski (1890–1965).

[919]Georgi Speranski (1873–1969) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1898, NSVL TA korrespondentliige 1943, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944. Riikliku Emade- ja Lastekaitse Instituudi asutajaid 1922, direktor a-st 1923, Arstide Kesktäiendusinstituudi väikelaste haiguste (pediaatria) kateedri juhataja 1932–1962, Üleliidulise Lastearstide Ühingu esimees 1938–1962, Moskva Lastearstide Ühingu juhatuse esimees 1945–1950.

dovski[920] (patoloog; Moskva), N. Graštšenkov[921] (neuropatoloog; Moskva) ja rida teisi isikuid Liidust, Lätist, Leedust ja Eestist.

22. august (neljapäev). Uue anatoomikumi auditoorium, kus toimub Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude nõupidamine, on pidulikult dekoreeritud. Seina punase riidega ja punaste astritega kaunistatud laua taga ehib Stalini pilt, mis ümbritsetud *elupuust* vanikutega. Mõlemal pool punased kangad. Üle pildi NSVL vapp ja valgete tähtedega punasel riidel loosung: "Rikastagem Nõukogude teadust uute saavutistega. Обогатим советскую науку новыми достижениями." Pildi all Leedu, Eesti ja Läti NSV vapid. Vasemal pool pildist pruuniga raamistatud valgel riidel karika ümber keerdunud must-valge kirjaga uss, millele saadab ülevalt punane viisnurk punaseid kiiri, paremal samuti valgel pruuniga raamistatud põhjal mustade tähtedega mottoks olevad Stalini sõnad ladinakeelses sõnastuses: "Non dubito, quin, si viros doctos nostros satis adiuvaremus, non modo consequi, sed etiam mox superare acquisitiones studii extra

---

[920]Ippolit Davõdovski (1887–1968) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1911, *dr. med.* 1921, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944. Moskva II Meditsiiniinstituudi patoloogilise anatoomia kateedri juhataja 1930–1968; NSVL Tervishoiu Rahvakomissariaadi (Ministeeriumi) Õpetatud Nõukogu liige.

[921]Nikolai Graštšenkov (Propper; Propper-Graštšenkov; 1901–1965) lõpetas Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1926, meditsiinidoktor 1935, NSVL TA korrespondentliige 1939, NSVL Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944, Valgevene NSV TA akadeemik 1947. NSVL Meditsiiniakadeemia Neuroloogiainstituudi direktor 1944–1947, ühtlasi Moskva II Meditsiiniinstituudi pediaatriateaduskonna närvihaiguste kateedri juhataja; Valgevene NSV TA president 1947–1951, Valgevene NSV TA Teoreetilise Meditsiini Instituudi direktor 1948–1951, Tervishoiuministeeriumi neurokirurgia osakonna juhataja 1947–1951; Arstide Kesktäiendusinstituudi neuropatoloogia kateedri juhataja, ühtlasi teadusdirektori asetäitja 1951–1957; NSVL TA Kõrgema Närvitalituse Uurimise Instituudi närvi- ja humoraalse regulatsiooni laboratooriumi juhataja 1963–1965.

fines nostros possent."[922] Igal pool rohkesti ilupuid. Sissekäigu kohal anatoomikumi loosung: "Привет делегатам."[923]

Presiidiumi laua taga on aset võtnud A. Koort, Paul Kaljo,[924] I. Rufanov, V. L. Lačas,[925] P. Stradiņš ja J. Haldre.

Koosoleku avab P. Strādinš vene keeles, andes sõna tervituseks A. Koortile, kes tähendab vene keeles, et fašistliku vandalismi jälgede lõpliku kaotamise järele Tartus nõukogude aeg kirjutab Tartu ülikooli kuulsasse ajalukku hiilgavama aegjärgu kui kunagi varem. Arstiteaduskond on Tartu ülikoolis etendanud keskset osa ja soodsat mõju avaldanud ka teiste teaduskondade uurimistöösse. Sotsialistlik ühiskond soodustab ka arstiteaduse arengut, mis nähtub juba sellest, et lähemas tulevikus tulevad kaitsmisele 4 doktori- ja 3 kandidaaditööd. Teaduskonna liikmete hulgas on praegu 17 meditsiiniliste teaduste doktorit. Ja pole kahtlust, et arstiteaduse saavutised saavad olema suuremad kui kunagi enne. Soovis lõpuks nõupidamisele jõudu ja edu.

Arstiteaduskonna poolt tõi tervitusi dekaan A. Valdes, manades muuseas silmade ette neid õpetlasi, kes õpetanud ja õppinud auditooriumis, milles toimub koosolek. Ta mainis Alexander Schmidti ("Vere-Schmidti"), kelle õpetus vere hüübimisest püsib veel tänapäevgi, mainis Krügerit,[926] hilisemat professo-

---

[922]Herbert Normanni päeviku 16. augusti 1946 sissekandes oli kirjas kõnealune tekst ürituse kutsel eesti keeles: "Ma ei kahtle selles, et kui me osutame vajalikku abi meie teadlastele, siis suudavad nad lähemal ajal mitte ainult järele jõuda teaduse saavutustele väljaspool meie maa piire, vaid need ka ületada."

[923]Vn k tervitus delegaatidele.

[924]S.t Pavel Kalju.

[925]Päeviku veerisele on lisatud: "Латас — Leedu akadeemik (pat. füsioloog", "V. L. Lacas".

[926]Friedrich Carl von Krüger (1862 – 13. I 1938 Braunschweig) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1885, *dr. med.* 1886, korp! Fraternitas Academica liige. Arst Tartus 1886–1895; TÜ füsioloogia instituudi assistent 1887–1893, füsioloogilise keemia eradotsent 1888–1893, dotsent 1893–1895, professor 1918; Tomski Ülikooli erakorraline professor meditsiinilise keemia alal 1895–1902 ja korraline professor 1902–1912, eraõpetlane Pärnus 1913–1917, praktiseeriv arst Tartus 1917–1918, lahkus Saksamaale 1918, Rostocki Ülikooli füsioloogia instituudi

rit Томск'is, Savjalovit,[927] Körberit,[928] kes tuntud oma uurimuste poolest Tartu sanitaar-hügieenilistest tingimusist, Хлопин'it[929] (hiljem Odessas?), Шепилевский'it,[930] patoloogidest

---

füsioloogilise keemia osakonna juhataja ja erakorraline professor 1919–1936.

[927]Vassili Zavjalov (1873 – 24. II 1930 Sofia) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1896, *dr. med.* 1899. TÜ füsioloogilise keemia ja füsioloogia eradotsent 1899–1901, Novorossija Ülikooli eradotsent Odessas 1901–1903, füsioloogiaprofessor a-st 1903, ühtlasi Odessa Kõrgemate Naiskursuste füsioloogiakateedri juhataja 1915–1919; Sofia Ülikooli füsioloogia ja füsioloogilise keemia kateedri juhataja 1920–1930.

[928]Bernhard Eduard Otto Körber (1837 – 31. V 1915 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1861, *dr. med.* 1861, korp! Livonia liige. Rõngu ja Rannu kihelkonna arst 1862–1864, Mereministeeriumi teenistuses hospidalis Kroonlinnas ning laevaarst Vahemerel ja Atlandi ookeanil 1864–1879; TÜ hügieeni ja kohtuarstiteaduse professor 1879–1895, seejärel emeriitprofessor, hügieeniinstituudi ja kohtumeditsiiniinstituudi rajaja; Tartu Käsitööliste Seltsi esimees 1888–1895, Tartu linnavolinik 1902–1904; maetud Vana-Jaani kalmistule Tartus. Tema tööde hulka kuuluvad *Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht in den Jahren 1834–1859* (Dorpat, 1864); *Die Stadt Dorpat (Jurjew) in statistischer und hygienischer Beziehung* (Jurjew, 1902) jt.

[929]Grigori Hlopin (1863 – 30. VII 1929 Tsikhisdziri, Gruusia) lõpetas Peterburi Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna loodusteaduste osakonna 1886, *cand. nat.* 1886, Moskva Ülikooli arstiteaduskonna 1893, *dr. med.* 1896. Permi kubermangu semstvo hügieenilabori laborant 1886–1890, MÜ hügieeniinstituudi laborant 1894–1896; TÜ erakorraline hügieeniprofessor a-st 1893, korraline professor 1899–1903; Novorossija Ülikooli professor Odessas 1903–1904, Peterburi Naiste Meditsiiniinstituudi hügieenikateedri õppejõud 1904–1906, Peterburi Kliinilise Instituudi professor 1906–1918, Sõjameditsiini Akadeemia õppejõud Petrogradis a-st 1918, Z. Solovjovi nimelise Profülaktiliste Teaduste Instituudi asutajaid ja juhataja a-st 1925; maetud Smolenski õigeusu kalmistule Peterburis.

[930]Jevgeni Šepilevski (Eugen Š., 1857 – 3. II 1920 Voronež) lõpetas Sõjameditsiini Akadeemia Peterburis 1882, *dr. med.* 1895. Sõjaväehospidali ordinaator Riias 1883–1893, Sõjameditsiini Akadeemia hügieeniala dotsent Peterburis 1893–1904; TÜ hügieenikateedri juhataja

Thomat[931] (Thoma verelugemiskamber, Thoma mikrotoom), Afanasjevit,[932] Schirokogorovit[933] ja mõningaid teisi, kellede paljud tööd püsivad silmapaistval kohal maailma meditsiinikirjanduses.

Lõpuks tõi tervitusi veel Läti NSV Tervishoiuministeeriumi ja Läti tervishoiutööliste esindaja, kelle nime olen unustanud.

---

ja professor 1904–1918; Voroneži Ülikooli professor 1918–1920; Loodusuurijate Seltsi president 1911–1918.

[931]Richard Thoma (1847 – 26. XI 1923 Heidelberg) õppis Heidelbergi Ülikooli ja Berliini Ülikooli arstiteaduskonnas 1866–1872, *dr. med.* 1873 (Heidelberg). HÜ patoloogia instituudi assistent 1872–1873, eradotsent 1873–1877, erakorraline professor 1877–1883; TÜ üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia korraline professor ja patoloogia instituudi direktor 1884–1894; Magdeburgi Ülikooli Magdeburg-Sudenburgi haigla prosektor 1894–1906 ja seejärel erateadlane oma kodulaboris Heidelbergis; võttis kasutusele Thoma-Zeissi kambri vere vormelementide loendamises (1878) ja täiustatud liugmikrotoomi ehk koelõikeaparaadi mikroskoopias (1890).

[932]Vjatšeslav Afanasjev (1859 – 12. VI 1942 Voronež) lõpetas Sõjameditsiini Akadeemia Peterburis 1882, *dr. med.* 1885, TÜ *dr. med. h. c.* 1932. Sõjaväearst Kiievis 1887–1890, Sõjameditsiini Akadeemia patoloogilise anatoomia eradotsent Peterburis 1890–1894; TÜ üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia korraline professor 1894–1918, arstiteaduskonna dekaan 1912–1918; professor Voronežis 1918–1942, patoloogilise anatoomia ja üldpatoloogia kateedri juhataja, arstiteaduskonna dekaan, seejärel Voroneži Meditsiiniinstituudi ja Onkoloogiainstituudi ülemääraline professor.

[933]Ivan Širokogorov (1869 – 11. IX 1946 Moskva) lõpetas Tartu Ülikooli arstiteaduskonna 1901, *dr. med.* 1907, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1944, Aserbaidžaani NSV TA akadeemik. TÜ üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia kateedri prosektori abi a-st 1900; sõjaväearst Kaug-Idas 1904–1906; TÜ üldpatoloogia kateedri eradotsent 1908–1915, professor 1915–1917; Thbilisi Ülikooli histoloogia ja patoloogilise anatoomia professor ning kateedrijuhataja 1918–1919, Bakuu Ülikooli arstiteaduskonna patoloogilise anatoomia kateedri juhataja 1919–1946, arstiteaduskonna dekaan 1919–1928, BÜ rektor 1920, ühtlasi Mikrobioloogia ja Hügieeni Instituudi direktor Bakuus 1924–1925, seejärel instituudi patoloogilise anatoomia osakonna juhataja; maetud Vvedenski kalmistule Moskvas.

Tervitajaid tänas P. Stradiņš, peatudes lühidalt Tartus õpetanud suure vene teadlase, õpetlase ja arsti-humanisti N. Pirogoffi isikul, kelle mälestust, samuti fašistide poolt tapetud õpetlaste mälestust (A. Koorti sõnade järgi tapsid fašistlikud vandaalid 10 Tartu ülikooli õppejõudu) palus austada vaikse püstitõusmisega. Seejärel pani ette saata tervitustelegramm akadeemik Николай Бурденко'le, silmapaistvamale praegusaja Nõukogude teaduse esindajale, kes Tartus saatis õppejõuna mööda osa oma elust. Telegrammi asjaliku ja sõbraliku teksti luges ette prof. A. Linkberg. Tekst võeti aplausiga vastu.

Järgnevalt avas Stradiņš arutluse Tallinna ettekannete kohta, mis ajapuudusel tuli edasi lükata Tartu koosolekule.

Omas sõnavõtus arvustas NSVL Tervishoiuministeeriumi Õpetatud Meditsiinilise Nõukogu õpetatud sekretär dots. J. B. Rostotski väga teravalt Baltimaade Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude tööd, leides, et see on sageli ebareaalne, vähe kontakti pidav vastavate maade teadusmeestega, vahel ei tea nõukogud üldse, mis teha. Tegi etteheiteid J. Haldrele, et see kaks korda väljendanud Rufanovile ja teistele Liidu teadusmeestele oma sõnavõttudes liigset viisakust, selle asemel et esitada tegeliku töö tulemusi; Stradiņšile, et Läti nõukogu töö on vähe tulemusrikas, antakse isegi teostamatut nõu Tervishoiuministeeriumile, ja kui ei osata enam sedagi teha, kavatsetakse, nagu räägitakse kuluaarides, minna erru. Leedu nõukogu esimees prof. A. Mažilis[934] pole aga isegi vaevaks võtnud nõupidamisele tulla ega saata oma ettekande teksti või vähemalt vabandustelegrammi.

Rostotskile vastas Stradiņš, tõrjudes tagasi esitatud etteheiteid ja tähendades, et olulisteks nõukogu tööd raskendavateks momentideks on kaadrite puudus ja tegevust sageli halvavad töötingimused. Läti arstiteaduskond omas alul vaid 7 õppejõudu ja pidi 2 aastaga tegema töö, mis Liidus nõudis 20 aastat.

Järgnes akadeemik prof. G. Speranski ettekanne teemal "Laste suvise kõhulahtisuse ravi", milles selgitas oma klassifikatsiooni, peatudes ka diagnostikal, profülaktikal ja eriti ravil. Oli vanem õpetlane pruunikashallide juuste ja valgete vurrude ja pi-

[934] Arvatavasti Pranas Mažulis.

sikese valge lõuahabemega. Rääkis huvitavalt, kuigi töö peale klassifikatsiooni midagi omapärast ei pakkunud.

Hea oli lühike dr. Olga Madissoni[935] ettekanne teemal "Statistilisi andmeid laste surevusest ja laste maosoolte haigestumisest Eesti NSV-s ja Tartus".

Ettekanded toimusid kõik, nagu asjaajaminegi, vene keeles. Teisi ettekandeid, kaasa arvamata Vadi oma, ma ei kuulanud.

Õhtupoolikul toimus ekskursioon Toomimäele, vana anatoomikumi (erilist huvi pakkus auditoorium, milles õpetas omal ajal Rauber ja mida tähistab vastav marmortahvel), ülikooli aulasse, rakendusfarmakoloogia laboratooriumi, ülikooli raamatukokku, kus olid välja pandud Vesaliuse,[936] Paracelsuse, Galenose, Harvey[937] ja Pirogoffi töid. Eriti pakkus huvi Pirogoffi anatoomiliskirurgiline atlas mitmevärviliste joonistega.[938]

Toomel ja anatoomikumis andsin seletusi mina, teistes asutistes vastavad juhatajad. Ekskursioon lõppes stomatoloogia polikliinikus, mis peaarsti G. Veerma poolt välja arendatud silmapaistvaks, laialdasi nõudeid rahuldavaks asutiseks. Külalisi saatsid Sõber, Üprus ja Karu.

Samal päeval tutvusin ka Stradiņšiga, kes tegi ettepaneku kokku tulla lähemal ajal Tartus või Riias ja nõu pidada, kuidas välja arendada arstiteaduse ajaloo arendamist ja Baltimaade koostööd sel alal. Lubas astuda kontakti ka Leedu arstiteaduse

---

[935]Olga Madissoon (Olga Mathilde M.; Rutental, Rutentale; Madisson; 1893 – 12. IX 1982 Tartu) õppis arstiteadust Riias, sooritas arstieksami Tartu Ülikoolis 1923. Arst sõjapõgenike juures Lätis ja Riia linna III haiglas 1919; TÜ lastekliiniku arst; Tartu Tütarlastegümnaasiumi kooliarst ja tervishoiuõpetaja 1930–1932, arst Tartus, Emadekooli õpetaja Tartus 1941, Tartu Emade ja Laste Arstliku Nõuandla juhataja a-st 1944, Tartu Lastehaigla arst.

[936]Andreas Vesalius (Andreas van Wesel; 1514–1564), Flaami anatoom ja arst, peateos *De humani corporis fabrica* (Inimkeha ehitusest).

[937]William Harvey (1578–1657), Inglise arst ja anatoom, vereringe avastaja.

[938]Vt *Anatomia chirurgica truncorum arterialium nec non Fasciarum Fibrosarum: autore Nicol. Pirogoff; Dorpati secundum naturam delineavit in lapide exsculpsit et chartae impressit F. Schlater*. Dorpati: C. A. Kluge, 1837–1840, 50 l.

ajaloo esindajaga ja ka seda paluda meie nõupidamisele. Leppisime kokku, et esimene nõupidamine toimub veel määrataval ajal Tartus.[939]

23. august (reede). Dr. Rothbergi matuseplatsi kõrval leidsin tekstiga maa poole pöördud kummuli monumendi, mida seal varem ei olnud. Kas oli Rothbergi monument tagasi toodud ja sinna maha pandud, ei tea, sest tõsta seda ei jõudnud. Igatahes oli keegi monumendile asetanud väikese, kahe kiviga kinnitatud lauatüki, millel võis lugeda: "Kes selle monumenti ära viib, langeb kohtulikku karistuse alla."

Avastasin ühes padrikus veel prof. Mendelsohni[940] kalmu.[941]

---

[939]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: "Meditsiinilise teadusliku uurimistöö viisaastakuplaan Eesti NSV-s: NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia korrespondeeriva liikme, ENSV Teaduste Akadeemia tegevliikme prof. V. Vadi ettekandest Läti, Leedu ja Eesti NSV Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude teisel vabariikidevahelisel nõupidamisel". — *Postimees*, nr 198, 24. VIII 1946, lk 2. Muu hulgas öeldakse selles: "Teadusliku töö viisaastakuplaani on vastavalt NSVL Meditsiiniliste Teaduste Akadeemia üldplaanile sisse võetud eesti meditsiini ajaloo koostamine, mille laiaulatuslik teostamine toimub mitmete eriteadlaste kaastegevusel. Esialgne töö sel alal seisab materjalide kogumises alates rahvaluulest, rahva materiaalse kultuuri varaallikate jälgimises, kronoloogilises järjekorras arhiivimaterjalide, teadlaste teoste, meditsiiniliste eriteoste, ajakirjade, teaduslike seltside protokollide jne. kogumises, lõpetades materjalide kogumisega käesoleva ajajärgu kohta. Eriteosena ilmub Tartu Ülikooli Arstiteaduskonna ajalugu." Vt nõupidamise kohta ka: "Läti, Leedu ja Eesti NSV õpetatud meditsiiniliste nõukogude teine vabariikidevaheline nõupidamine". — Samas; R. Birk, "Läti, Leedu ja Eesti NSV Õpetatud Meditsiiniliste Nõukogude nõupidamise kokkuvõtteid". — *Postimees*, nr 204, 31. VIII 1946, lk 2.

[940]*Ludwig* Johann August Peter Mendelsohn (Mendelssohn; von Mendelssohn; 1852 – 16. IX 1896 Tartu) lõpetas Leipzigi Ülikooli 1873, *dr. phil.* 1873. LÜ eradotsent 1875–1876; TÜ klassikalise filoloogia erakorraline professor 1876–1878, korraline professor 1878–1896; uppus Emajõkke.

[941]Tekstile lisatud märkus: "Täna märkisin Vana-Jaani kalmistu professorite kalmud plaanile."

24. august (laupäev). Ulila Energiarajooni juhatus tegi "Postimehes" 13. augustist 1946 (nr. 188, lk. 4) teatavaks, et 14.–25. augustini teostub Ulila jõujaama põhikapitaalremont, mille tõttu jääb vooluta suur osa linnast ja mille tõttu ka käitised peavad töötama neile määratud graafiku järgi, ületamata neile Energiarajooni poolt lubatud tippkoormust. Avariide korral jõujaama remondi ajal pidi väljalülitatud saama peale mõnede teiste rajoonide ka Tähtvere linnaosa.

Nüüd, kus remont on lõppenud, selgub, et avariisid esines väheste eranditega iga päev, nii [et] Tähtvere rajoonis õhtuti töötamine osutus võimatuks. Näituse tänaval aga särasid igal õhtul tuled.

29. august (neljapäev). Prof. Karult kuulsin, et ülikooli ja Kliinikute Valitsuse vahel sõlmitavasse kokkuleppesse õppebaaside asjus võetakse III Sisehaiguste Kliinik õppebaasina sisehaiguste propedeutika kateedrile. Polikliiniku asjus tuleb eri kokkulepe tervishoiuosakonnaga, kellele polikliinik allub.

30. august (reede). Tartu onkoloogiahaigla juhataja dr. Sirello Madissoon tegi minule täna ettepaneku võtta oma peale haigla konsultandi ülesanded sisehaiguste alal. Andsin oma nõusoleku. Ajutiselt asub haigla Tartu Polikliinikus. Praegu on tal 10 voodit, mis hiljem tõstetakse 25-le.

ATEK'is räägiti, et ühes mitmete teiste eesti ajakirjadega on suletud ka "Nõukogude Eesti Arst".

31. august (laupäev). Täna tegin joonised Uue-Jaani ja vene kalmistult ja kandsin neile TÜ professorite, aga ka tuletõrje tähtsamate liikmete kalmud.[942]

1. september (puhkepäev). Tuletõrje Nõukogu koosolekul esitasin täiendava aruande oma tegevusest kalmistuil. Nõukogu avaldas minule tänu. Ühtlasi võeti minu ettepanekul vastu üksmeelne otsus rajada Maarja kalmistu uues osas 500-ruutmeetriline

[942]Päevikusse on kleebitud väljalõige: "Ajakirjadest "Zvezda" ja "Leningrad". ÜK(b)P KK otsusest 14. augustist 1946. a." — *Rahva Hääl*, nr 199, 24. VIII 1946, lk 1 (allakriipsutustega).

matuseplats. Vastava avaldise olin esitanud juba mõni päev varem TTK heakorra kontori juhatajale, kellelt suulise nõusoleku matuseplatsi rajamise asjus pealik J. Roo oli saanud juba varem.[943]

Prof. H. Normann teeb teatavaks, et Nõukogu otsuse kohaselt 7. juulist 1946 on tema poolt Tartu kalmistuil täiendavalt avastatud ja lastud puhastada ning korrastada järgmiste Tartu Tuletõrje endiste juhtivate tegelaste ja auliikmete kalmud:

Vanal Jaani kalmistul:

1) Raphoph, R., auliige 1914.

2) Becker, Karl, auliige 1929.

Uuel Jaani kalmistul:

1) Fischmann, Rudolf, auliige 1929.

Maarja kalmistul:

1) Engel, Peeter, auliige 1934 (kalm korrastatud omakste poolt).

1863. a. moodustatud Tartu Põlekolleegiumi liikmete kalmudest (ülempõlehärraks oli hilisem Tartu Tuletõrjeühingu esimees Peter Heinrich *Walter*, kelle kalm juba varem korrastatud) on korda läinud avastada ja korrastada vaid kolleegiumi kaasniku Maarja Gildi kaupmehe Johann *Kurrikoff*'i kalm vanal Jaani kalmistul, kuna teise kaasniku Antonius'e Gildi esindaja mehaanik Adalbert *Borck*'i kalm on leidmata. Vanal Jaani kalmistul leidub küll *Borck*'ide matuseplats, kuid Adalberti nimelist mälestusmärki seal ei esine, küll aga puudub ühel ristil nimega vaskplaat. Tõenäoliselt ongi selle risti all Adalbert *Borck* maetud.

Ülempõlehärra asemik (põlehärra) filosoofiaprof. Ludwig *Strümpell* on surnud Saksamaal.

Korrastatud on ka õigusteaduse prof. Carl v. *Rummel*'i kalm, kes koos juba mainitud prof. L. *Strümpell*'i, õigusteaduse prof. August v. *Bulmerincq*'i ja itaalia keele lektori Carl Ed. v. *Raupach*'i, hilisema ühingu esimehe Casimir v. *Raupach*'i isaga, oli *esimesi* Tartu Ülikooli õppejõude Tartu Tuletõrjes. Carl Ed. v. *Raupach* on tõenäoliselt maetud *Raupach*'ite perekonna matuseplatsile Vanal Jaani kalmistul, kuigi vastav mälestusmärk puudub. *Bulmerincq* on surnud Saksamaal.

[943] Päevikusse on kleebitud alljärgnev tekst.

Veel on korrastatud õigusteaduse prof. Gustav v. *Broecker*'i kalm Vanal Jaani kalmistul, kes 1819. a. koostas Riia põlemäärustiku ja kellele 1824 tooaegne kindralkuberner markii *Paulucci* tegi ülesandeks välja töötada põlemäärustiku kava Liivimaa väikelinnade, seega ka Tartu tarvis. 1830. a. *Broecker* esitas oma töö Kubermanguvalitsusele, kes ühe eksemplari saatis arvamuse avaldamiseks linnade magistraatidele. Liikudes linnast linna jõudis see tagasi Kubermanguvalitsusse alles 1847. a. ja jäi vananenuna kalevi alla (Tartu Linna arhiivi andmed).

Kurrikoff'i, *Rummel*'i ja *Broecker*'i kalmude korrastamisega on elustatud mõningal määral huvitav peatükk Tartu Tuletõrje vanimast ajaloost.

Lõpuks teatab prof. Normann, et tema poolt on valmistatud Vana ja Uue Jaani kalmistu joonised, millel märgitud kõik tema poolt avastatud juhtivamate Tartu Tuletõrje liikmete viimsed puhkepaigad. See võimaldab nende ülesleidmist ka juhul, kui kalmistute rüüstamine peaks kestma edasi ja mälestusmärgid viidama.[944]

2. september (esmaspäev). Täna käisime Rooga ja heakorra kontori kalmistute uue komandandi Helmi Muguga[945] autol Maarja kalmistul, kuna heakorra kontori esindaja soovis koha peal meie valitud platsi näha. Plats mõõdeti kalmistuvahi poolt tema korraldusel välja ja lubati kinnitamiseks täitevkomiteele lähemail päevil ette panna.

Kalmistult sõitsime Puiestee ja Lubja tänava nurgale, kus ühes õues asub suur tume *ca* 1,5 × 1,5 × 1,0 meetrit kivi, mis hästi sobiks uue matuseplatsi tähistusmärgiks. Ka see lubati tuletõrjele. Kivi asukohale juhtis tähelepanu Karl Reinhold, kellele sõjapäevil kadunuks jäänud majaomanik oli kivi kord lubanud.[946]

---

[944]Dokumendis nimetatud isikuist leiduvad Tartu kalmistute kaardirakenduses Karl Becker, Rudolf Fischmann, Peeter Engel, Johann Kurrikoff ja Casimir Carl Eduard Raupach.

[945]Isikuandmed teadmata.

[946]Ilmselt on kõne all riidevärvitööstur Karl Alaja(a)n (1876 – 1964 Toronto), kellele nimetatud tänavanurgal kuulusid majad nr 13–17. Tema 1910. aastal rajatud töökoda hävis 1941. aastal; 1944. a põgenes

3. september (teisipäev). On saabunud kõrgema hariduse ministri S. Kaftanovi käskkiri (приказ) 3. juulist 1946, mille järgi TRÜ nõukogule antakse luba võtta kaitsmisele (принимать к защите) doktori- ja kandidaaditöid, esitada kinnitamiseks teaduste doktori õpetatud kraadid ja anda väitekirja kaitsmise põhjal õpetatud kandidaadi astet *meditsiinilistes distsipliinides*: 1) anatoomia; 2) histoloogia ja embrüoloogia; 3) füsioloogia; 4) bioloogiline keemia; 5) farmakoloogia; 6) mikrobioloogia; 7) patoloogia; 8) kohtuarstiteadus; 9) toksikoloogia; 10) sisehaigused; 11) tuberkuloos; 12) nakkushaigused; 13) epidemioloogia; 14) günekoloogia ja sünnitusabi; 15) psühhiaatria; 16) kirurgiline stomatoloogia; 17) röntgenoloogia ja radioloogia; ja *farmatseutilistes distsipliinides*: 1) galeeniline farmaatsia ja apteegi retseptuur ning rohuteaduse (фармацевтическое дело) organisatsioon; 2) farmatseutline keemia; 3) farmakognoosia ja 4) kohtukeemia.

Kandidaaditöid lubatakse lasta kaitsmisele ja anda kaitsmise põhjal teaduste kandidaadi õpetatud astet distsipliinides: 1) patoloogiline füsioloogia; 2) ortopeediline kirurgia; 3) kirurgilised haigused; 4) ortopeediline stomatoloogia ja 5) terapeutiline stomatoloogia.[947]

9. september (esmaspäev). Kateedrite juhatajate nõupidamisel esitas haldusprorektori kirja 11. III 46 täitmiseks moodustatud komisjon koosseisus Karu (kokkukutsuja), Linkberg, Roots, Üprus, Haldre, Hiie, Tomingas ja Pärtelpoeg arstiteaduskonna kapitaalehituste perspektiivplaani, mis teostatakse 20 a. jooksul. Ehituste tarvis on reserveeritud maa-ala Riia mnt., tiisikuse ravila, projekteeritava näituseplatsi ja Kesk-Kaare vahel, kaasa arvamata täisehitatud Veeriku rajoon. Viimasel ajal on selgunud, et täitevkomitee on hakanud välja andma selles rajoonis krunte individuaalehitisteks. Otsustati astuda samme, et see lõpetataks.

10. september (teisipäev). Ülikooli ajaloo koostamise komisjoni koosolek rektori kabinetis. Ülevaate tehtud tööst andis Taev, mit-

---

Alajaan Eestist, jõudes Saksamaa, Taani ja Rootsi kaudu viimaks Kanadasse. Tartus oli ta muu hulgas vabatahtliku tuletõrjeühingu liige ning Peetri koguduse juhatuse ja nõukogu liige.

[947]Päeviku veerisele on kirjutatud "Konservaator K. Eichwald".

med komisjoni liikmed pole veel andmeid esitanud. Tehveri ja minu andmed moodustavad lühikesi annotatsioone tähtsamate õppejõudude [kohta], kuid administratiivorganite depressioonide[948] ja revolutsioonilise tegevuse kohta väga kahvatu. Otsustati kiirustada materjali esitamisega, samuti 16-daks esitada lühike ülevaade teaduskondade arengust. Materjali läbivaatamine ja ühtlustamine jäi Eesti ajaloo ja NSVL rahvaste ajaloo kateedrite hooleks eesotsas dots. Vassariga. Repressioonide kohta teeb kokkuvõtte ajaloolane Vold. Juhandi.[949]

Koort juhatas koosolekut, mis kulges loiult, sageli vaigiti lühikest aega. Koort halliks läinud, äärmiselt tõsine, vaid harva naeratas. Ei olnud hoogu kui Edgari[950] ajal, kes istus samas nahktoolis. Koortil pruun ülikond, pruun kaelaside, ülemnõukogu lipp kuuel. Oli palju muutunud ajast, mil teda lähemalt tundsin. Tähendas, et Moskvas tuntakse eriti huvi kodanlise Eesti ülikooli kohta, et aasta jooksul tuleks välja anda meil omal eesti- ja venekeelne Tartu ülikooli ajalugu, praegu on veel paremat paberit saada ja ka muud võimalused olemas.

Kabinet sama kui Edgari ajal: samad nahkmööblid, kirjutuslaud, suur vaip, maale väheke. Puudus sm. Stalini pilt. Akendel palju raamatuid.

12. september (neljapäev). Rektori käskkirjaga 11. sept. 46 tehti 1946. a. sügissemestriks *mag. phil.* Erna Normannile õppeülesandeks lugeda ajaloo-keeleteaduskonna IV kursuse üliõpilastele kursust "Usund ja kombed".

---

[948]Nii tekstis.

[949]Voldemar Juhandi (Juhanson; 1906 – 10. VI 1970) õppis TÜ filosoofiateaduskonnas ajalugu 1926–1935 ning TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna kaugõppes 1946–1952, Valgamaa Üliõpilaskogu ja seejärel EÜSi liige. 1905. aasta Seltsi teaduslik tööjõud 1930–1937 ja 1940–1941, TRÜ Teadusliku Uurimise Instituudi vanemlaborant ajaloo alal 1941, Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisuse teaduslik tööjõud ühistegevuse ajaloo alal 1942–1944; TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo kabineti vanemlaborant 1944–1947, ülesandega uurida Tartu ülikooli tegevust Saksa okupatsiooni ajal.

[950]S.t rektor Edgar Kant.

13. september (reede). Ülikooli Nõukogu koosolekul seoses 1945/46. a. õppeaasta aastaaruandega nentis teadusliku ala õppeprorektor K. Taev, et teadusliku töö plaan vaatamata laialdasimatele ja aineliselt kindlustatud võimalusile edukaks sooritamiseks pole täidetud küllaldaselt rahuldavalt.

Kipper analüüsides selle nähu põhjusi jõudis arvamisele, et paljud õppejõud on noored, on tulnud keskkoolide õpetajate hulgast ja pole teadusliku tööga harjunud, paljudel puudub lihtsalt kool. Ka teeb mõnedele teadusliku töö vastumeelseks see, et ta on sunduslik, et nõutakse sagedaid aruandeid teostamise edenemise kohta, peaasi aga, et mõnedel puudub sisemine tuli, mis teaduslikule tööle virgutab.

Seepeale vastas Koort, et Liidus nõutakse teaduslikku tööd ka ilma sisemise tuleta, see on kord nii ja seda tuleb täita. On täiesti ebanormaalne, et paljudel kateedri juhatajatel puudub teaduslik kraad. Ühel rektorite nõupidamisel Moskvas oli kaalumisel ka küsimus, et kateedrite juhatajaid, kes ei tööta teaduslikult, tuleks teatud aja järel (3–5 a.) ümber valida, et võimaldada neid kohti edukamaile õpetlasile. Kraadi omandamiseks tuleb määrata tähtaeg ja sellest ka kinni pidada, ja kes vastavat tööd ei esita, tuleb paratamatult lahkuda.

Muuseas puudutati ka küsimust, et tööd ei leia avaldamisvõimalust, vananevad, ja see ei soodusta ka mitte teadusliku töö, eriti soovitud populaarteadusliku töö sooritamist. Rektor arvas siiski, et see tööde kirjutamist ei tohi takistada.

1946. a. teaduslik sessioon määrati kindlaks 16., 17. ja 18. novembrile.

Lõpuks tegi H. Haberman teatavaks, et ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsuse alusel ENSV Teaduste Akadeemia juures asuvad Õpetatud Eesti Selts, Eesti Loodusuurijate Selts ja Akadeemiline Emakeele Selts alustavad lähemal ajal tegevust, ja palus soovijaid end liikmeteks registreerida.

Arutusel oli ka füsioloogia ja farmakoloogia kateedrite nõudmine 6000 rubla peale konnade muretsemiseks, mis leiti võimatu kõrge olevat. Hiie soovitas kuluaarides Käer-Kingisepp'ale koos abikaasaga ise konni püüdma minna, kusjuures tema lubas seda pildistada. Aunap rääkis, et tsaariajal keegi prof. olevat saat-

nud oma asutise teenija konni püüdma, kusjuures see saabumisel nõudnud 20 kop. konna pealt. Prof. nimetas teda hullumeelseks. Seepeale pannud teenija professorile hõberubla laua peale ja tähendanud: "Palun tooge, prof., selle eest mulle üks konn."

Nõukogu liikmeiks on kaks Karu: üks põllumajandusteaduskonna prodekaan, üldise metsanduse kateedri juhataja dots. August Karu,[951] ja psühhiaatria kat. juhataja Elmar Karu. Esimest hakati hüüdma vahet tegemiseks Metsa-Karuks, teist Kodu-Karuks.

20. september (reede). Ülikooli Nõukogu koosolekul, millest võtsid osa ka sm. Juliana Tellman,[952] keskkomitee esindajana prof. Kristjan Kure,[953]

---

[951]August Karu (1907 – 31. XII 1956 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna metsanduse osakonna 1939, põllumajanduskandidaat 1956 (EPA), korp! Rotalia liige. TÜ metsakasvatuse kabineti vanemassistent 1934–1937, metsandusinstituudi teaduslik abijõud 1937–1939 ja vanemassistent 1940–1941; Teises maailmasõjas Punaarmees 1941–1943, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu teaduslik stipendiaat 1943–1944; TRÜ metsakasvatuse kateedri dotsent 1944–1945, Järvsel- ja õppe-katsemetskonna juhataja 1945–1947, metsakasvatuse kateedri juhataja ja dotsent 1945–1946, üldmetsakasvatuse kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1947–1949, metsakasvatuse ja dendroloogia kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1949–1951, põllumajandusteaduskonna prodekaan 1944–1946; EPA metsakasvatuse kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1951–1955, metsakasvatuse ja metsakultuuride kateedri juhataja ja vanemõpetaja 1955–1956.

[952]Juliana Telman (1901 – 23. XII 1970 Tallinn) oli EK(b)P liige a-st 1920, vangistati 1922. a Viktor Kingissepa varjamise eest ja mõisteti järgmisel aastal eluaegsele sunnitööle, vabanes 1938. a amnestiaga, Tallinna Haigekassa ametnik 1938–1940; nn juulivolikogu liige 1941, NSVLi tagalas 1941–1944, ELKNÜ Keskkomitee I sekretär 1942–1944, ENSV Ametiühingute Kesknõukogu esimehe asetäitja ja EK(b)P KK naistööosakonna juhataja 1945–1952, Eesti NSV Riikliku Loodusteaduste Muuseumi direktor 1952–1961.

[953]Kristjan Kure (1890 – 9. VI 1961 Tallinn) lõpetas Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi Leningradis 1925. Krootuse vallakooli õpetaja 1909–1912 ja Leevi vallakooli õpetaja 1912–1914; Esimeses maailmasõjas 1914–1915, Saksa sõjavang Ungaris 1915–1918; 1918. a-st

sm. Antons ja mitmed teised, oli arutusel ideoloogilis-poliitilise töö plaan 1946/47. õppeaasta I semestriks.

Referendina esines sm. V. Reiman. Leiti, et töö nõuab süvendamist mitte üksnes õppejõudude, vaid ka teenistujate ja üliõpilaste seas, kusjuures oluline osa langeb ka kateedritele.

Prof. Kure tõi ette juhu, kus mõni päev tagasi prorektor Habermani ooteruumis oodanud hulk üliõpilasi. Tulnud sisse üks sõjainvaliid-ohvitser karkudel, amputeeritud jalaga. Keegi istet pole pakkunud. Teenija palunud siis üht üliõpilast anda oma istekoht invaliidile, mille peale üliõpilane vastanud: Istugu oma ordenite peale. Kuidas oleks toiminud üliõpilane, kui ohvitser poleks olnud Punaarmeest, vaid mõnest teisest, küsis sm. Kure. Loomulikult on säärased nähud täiesti lubamatud ja vajavad kõrvaldamist. Kord kuus toimuvad edaspidi ideelis-poliitilised koosolekud kogu ülikoolile. Vanemate õppejõudude seminaris sooviti näha aktiivsemat osavõttu, milleks on vaja rohkem kirjandust, et kõik osavõtjad saaks ettekantava küsimusega enne tutvuda. Plaan võeti vastu. Koosolek filmiti.

Teel koju läbi vihma jooksis mulle vastu väike 5–6-aastane paljasjalgne poisike, sõdurimüts peas, kogu aeg karjudes: *Geil Gitler*! Ka lapsed vajavad rohkem tähelepanu.

Venemaal, algul sõjaväehaigla teenistuses Leningradis, seejärel Punaarmees 1918–1921, sh sõjaväelaatsareti poliitjuht Ukrainas 1920–1921, Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Eesti osakonna eesti keele õppejõud Leningradis 1922–1933, ühtlasi Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse õpetaja 1926–1938, a-st 1929 dotsent; NSV Liidu TA Keele ja Mõtlemise Instituudi vanemteadur soome-ugri keelte alal 1938–1940, Petrozavodski Pedagoogilise Instituudi juhataja 1939–1940; TRÜ ideelis-poliitilise kasvatuse juht 1940. a augustist, õppeprorektor sama aasta septembrist, marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja; NSVLi tagalas 1941–1945, Tšeljabinski Pedagoogilise Instituudi vene keele kateedri juhataja ja üldkeeleteaduse professor 1943–1945; EK(b)P KK koolide osakonna juhataja 1945–1947, TPI marksismi-leninismi kateedri juhataja ja professor 1946–1948; Tallinna Õpetajate Instituudi direktor 1947–1951, Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhataja 1951–1953, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi teadur.

Arutusel oli ka NSVL Ministrite Nõukogu otsus ühtsete hindade sisseseadmise kohta. Refereerisid Antons ja Haberman. Sõna ei võetud. Küsige vähemalt, kuidas jääb limiitraamatutega, see peaks ikkagi huvitama, tähendas Antons, ja selgitas siis, et ettenähtud normid jäävad ja neid saab igal juhul kätte, ainult tuleb ainete eest tasuda uute hindade kohaselt. Tubaka ja alkoholi hind jääb endiseks.[954]

22. september (pühapäev). Vana-Jaani kalmistult on viidud prof. Miländeri ja eradots. E. Terrepsoni[955] monumendid, mitmelt kalmult tähistusplaadid.

Koristaja Anna Tilga[956] oli ühel õhtul pimeduse lähenedes [näinud], kuidas kaks meest ladunud vankrile vanu plekkpärgi ja viinud need minema. Üks tulnud veel tagasi, nähtavasti millegi järgi, näinud aga koristajat ja tähendanud oma kaaslasele: Meid nähtavasti jälgitakse, jätame täna ja läheme.

---

[954]Päevikusse on kleebitud ajalehelõiked: "NSVL Ministrite Nõukogus". — *Postimees*, nr 217, 17. IX 1946, lk 1; "Kommertskauplused avaldasid tunduvalt hindu". — *Rahva Hääl*, nr 221, 20. IX 1946, lk 4. Esimeses antakse teada: "Selleks, et valmistada ette tingimusi kaardisüsteemi kaotamiseks 1947. a. ja ühtsete hindade sisseseadmiseks, tunnistas NSVL Ministrite Nõukogu vajalikuks võtta nüüd kohe tarvitusele abinõud, mis on suunatud kõrgete kommertshindade ja madalate normihindade lähendamisele kommertshindade edasise alandamise ja normihindade mõninga tõstmise teel selleks, et kaardisüsteemi kaotamise hetkeks likvideerida kommertshinnad ja kuulutada uued normihinnad ühtseiks riiklikeks hindadeks." Ühtlasi otsustati normihindade tõusu korvamiseks alates 16. septembrist 1946 tõsta astmete järgi nende tööliste ja teenistujate palka, kellel see on alla 900 rubla kuus, samuti pensione, abirahasid ja stipendiume.

[955]*Edgar* Anton Terrepson (1872 – 13. XII 1934 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1898, *dr. med.* 1906. Arst Tartus a-st 1899; TÜ assistent 1904–1907; Tartu Gümnaasiumi arst 1907–1918; TÜ naha- ja suguhaiguste eradotsent 1912–1918; puudub Tartu kalmistute kaardirakendusest.

[956]Isikuandmed teadmata.

Ühel teisel õhtul viinud hauakaevajad Karl Prants[957] (Maarja kalmistu) ja Paul Vilde[958] (Uspenski kalmistu) ühe risti ühe rohtunud kalmu juurest ja seadnud selle üles teisale pumba lähedusse Maarja kalmistu uue ja vana osa piiril. Kaks hästi riietatud noormeest puurinud auku kabelisse.[959] Küsimusele, mis teevad, vastanud, et uurivad põranda paksust, siis aga kadunud...

Avastasin prof. Jaan Mägi[960] kalmu Maarja kalmistul Kuperjanovi[961] läheduses.

(*Järgneb*)

---

[957]Isikuandmed teadmata.

[958]Isikuandmed teadmata.

[959]Sõna "kabelisse" ette on päevikus jäetud tühi ruum.

[960]Jaan Mägi (1883 – 25. VII 1939 Elva) õppis Riia Polütehnikumi keemia- ja seejärel põllumajandusosakonnas 1904–1907, omandas Novo-Aleksandria (Pulawy) Põllundus- ja Metsandusinstituudis Lublini kubermangus 1. järgu agronoomi astme 1912, *dr. agr.* 1925 (TÜ), korp! Vironia liige. *Põllutöölehe* toimetaja Tartus 1910–1915, Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseltsi loomakasvatuse instruktor 1913–1918, Tartu I Kaubanduskooli keemia- ja kaubanduseõpetaja 1915–1918, Tartu Kõrgema Põllutöökooli loomakasvatuse õpetaja 1918–1919; TÜ loomakasvatuse erakorraline professor 1919–1925, korraline professor 1925–1939, põllumajandusteaduskonna dekaan 1920–1921 ja 1925, sekretär a-st 1929, loomakasvatuse kabineti ja zootehnika katsejaama organiseerija ning juhataja; Asutava Kogu liige Rahvaerakonna nimekirjas 1919 ja I Riigikogu liige samas nimekirjas 1920–1921.

[961]Julius Kuperjanov (1894 – 2. II 1919 Tartu) lõpetas Tartu Õpetajate Seminari 1914 ja Petrogradi 4. lipnikekooli 1915. Kambja kihelkonnakooli õpetaja 1914–1915; võttis osa Esimesest maailmasõjast, sai 1917. a augustis haavata, leitnant 1916; Eesti tagavarapataljoni ülema abi Tartus 1917–1918, Tartumaa Kaitseliidu ülem 1918. a novembris, Kuperjanovi partisanisalga (hilisema pataljoni) asutaja ja ülem 1918–1919, sai Paju lahingus 31. I 1919 surmavalt haavata; VR I/2, II/2, II/3.

CONTENTS

Aristotelian dynamics ..... *Madis Kõiv* 1923
Afterword ..... *Piret Kuusk* 1933
A hundred years of the Estonian university in Tartu 1938
..... *Erki Tammiksaar*
On heart rate and its measuring throughout the history of medicine 1974
..... *Rein Vahisalu*
Future-oriented proposals for the state curriculum .*Toomas Kiho* 1998
Jews in the history of Islam ..... *Üllar Peterson* 2000
Ulysses. Ch. 7: Aeolus ..... *James Joyce* 2037
Abstracts 2087
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XVIII 2093
..... *Herbert Normann*

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 777022 11

Hind 3.90 eurot